

L. évfolyam 2024/3

Ár: 1400 Ft

LITERATURA

„Az első korszak szerintem a *Literatura* hőskora volt. Nagyon sokunknak, ami tudományos teljesítménye született, azt itt próbálta ki először.”
Veres András

„Szóval a *Literaturának* ez a szakasza egy hatástörténeti véletlen miatt alakult így. Két tényező játszott össze: egyrészt az, hogy honnan jöttem haza, másrészt meg a rendszerváltás.”
Kulcsár Szabó Ernő

„Ezekből az apró részletekből látható, hogy intenzív a készülődés a kilencvenes évek nagy elméleti boomjára, a szemléleti megújulás egyik pionírja pedig a *Literatura*.”
Zelei Dávid

„Azokból a szakaszokból ítélve, ahol Huizingára hivatkozott, őt idézte vagy követte, az derül ki, hogy Szerb soha nem olvasgatta a holland történelmet, csak olvasta, legtöbbször egyenesen csak *hozzáolvasta* készülő munkájához.”
Balogh Tamás

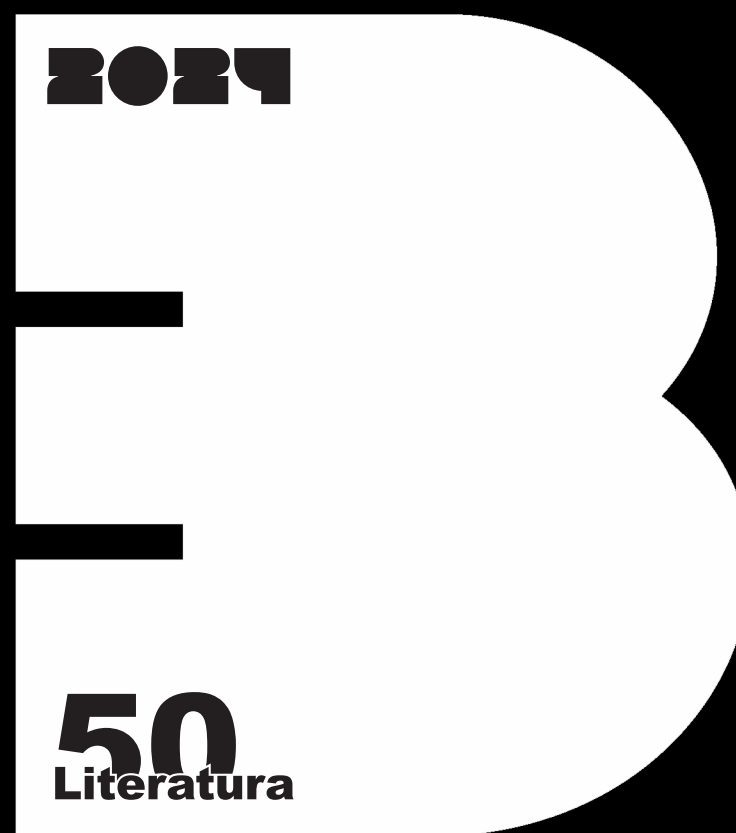
„A 19. századi költő a satirikus lapokban integrálódik a komikum céltáblájává váló, a húszas évek szovjet városainak [...] bukácsoló kisembereinek körébe.”
Kalavszky Zsófia

A HUN-REN BÖLCSESZETTUDOMÁNYI
KUTATÓKÖZPONT
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK
FOLYÓIRATA

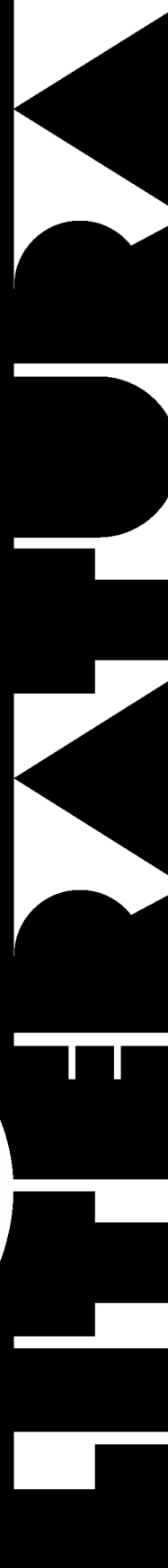

BÖLCSESZETTUDOMÁNYI
KUTATÓKÖZPONT
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZET

LITERATURA ■ L. évfolyam 2024/3

Veres András
Kulcsár Szabó Ernő
Zelei Dávid
Vujicsics Sztoján
Balogh Tamás
Kalavszky Zsófia
Balogh Magdolna
Radics Viktória
Sághy Miklós

Megjelenik negyedévenként.

A Literatura folyóirat előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál.
(Éves előfizetési díj: 4800 Ft)

Az egyes számok megvásárolhatóak, illetve megrendelhetőek:
HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet
1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4., B épület 4.44-es iroda
Telefon: +36-1-224-6700/4624, 4626-os mellék
E-mail: bardi.erzsebet@abtk.hu, terjesztes@abtk.hu

Penna Bölcsész Könyvesbolt
(hétköznaponként 13 és 17 óra között)
1053 Budapest, Magyar u. 40.
Telefon: +36-30-203-1769
E-mail: info@pennakonyvesbolt.hu

Főszerkesztő:
Kappanyos András

Felelős szerkesztő:
Szolláth Dávid

Szerkesztőbizottság:

Kálmán C. György

Kiss Margit
Visy Beatrix

Tanácsadó testület:
Bezeczy Gábor
Kulcsár Szabó Ernő

Pomogáts Béla

Szili József

Veres András

Technikai szerkesztő:
Márjánovics Diána és Bucsics Katalin

Angol nyelvi lektor:
Jessie Labov

A szerkesztőség címe:
1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

A 2024-es évfolyam megjelentetését

MTA MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA

Nemzeti
Kulturális
Alap

a Magyar Tudományos Akadémia és a Nemzeti Kulturális Alap támogatja
ISSN 0133-2368

Kiadja a HUN-REN BTK Irodalomtudományi Intézet
A kiadásért felel Balogh Balázs főigazgató, Kecskeméti Gábor igazgató
A tördelési munkálatokat
a HUN-REN BTK TTI Tudományos Információs Osztálya végezte
Vezető: Kovács Éva
Tördelés: Demeter Gitta
Borító: Zsigmondné Balázs Ildikó
Nyomdai munkák: Prime Rate Kft.
Felelős vezető: Dr. Tomcsányi Péter

LITERATURA

L. évfolyam, 2024/3.

Műhely – Literatura 50

Végig az élvonalban

– A *Kritika* és a *Literatura* évtizedeiről –
(Veres Andrással beszélget Szolláth Dávid) 217

„Tanítsd azt, amit ott tanultál!”

– Egy szerencsés hatástörténeti véletlen –
(Kulcsár Szabó Ernővel beszélget Kappanyos András) 239

ZELEI DÁVID

A *Literatura* esete a világ irodalmával 254

Dokumentum – Vujicsics Sztoján (1933–2002) hagyatékából

Egy pályafutás kitérője
– Jovan Dučić Budapesten – 264

Tanulmány

BALOGH TAMÁS

Szerb Antal és a potlecs
– A *Homo ludenstől A királyné nyakláncáig* – 277

KALAVSZKY ZSÓFIA

Kultusz és tömegirodalom
– Mihail Zocszenko Puskin-feuilletonjai a húszas évek
szatirikus újságjaiban – 291

Szemle

BALOGH MAGDOLNA

Elköteleződések
– VERES András. *A felejtés ellen: Történetek és
emlékezések*. Budapest: Balassi Kiadó, 2023 – 300

RADICS VIKTÓRIA

Térey terei

– „*A szellős térben és a szűk időben*”: *Tanulmányok*

Térey Jánosról. Szerkesztette: BALAJTHY Ágnes,

MELHARDT Gergő és RADNAI Dániel Szabolcs.

Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, 2023 –

307

SÁGHY MIKLÓS

Csáth Géza művei és alakja a befogadástörténet tükrében

– MAJOR Ágnes. *Csáth Géza atipikus kultusza:*

Biofikciók és adaptációk. Budapest: Ráció Kiadó, 2023 –

312

Kiigazítás: előző számunkban a Horváth Ivánról szóló nekrológ címében az évszám helytelenül szerepelt. Helyesen: (1948–2024). A tévesztésért elnézést kérünk! – *A szerk.*

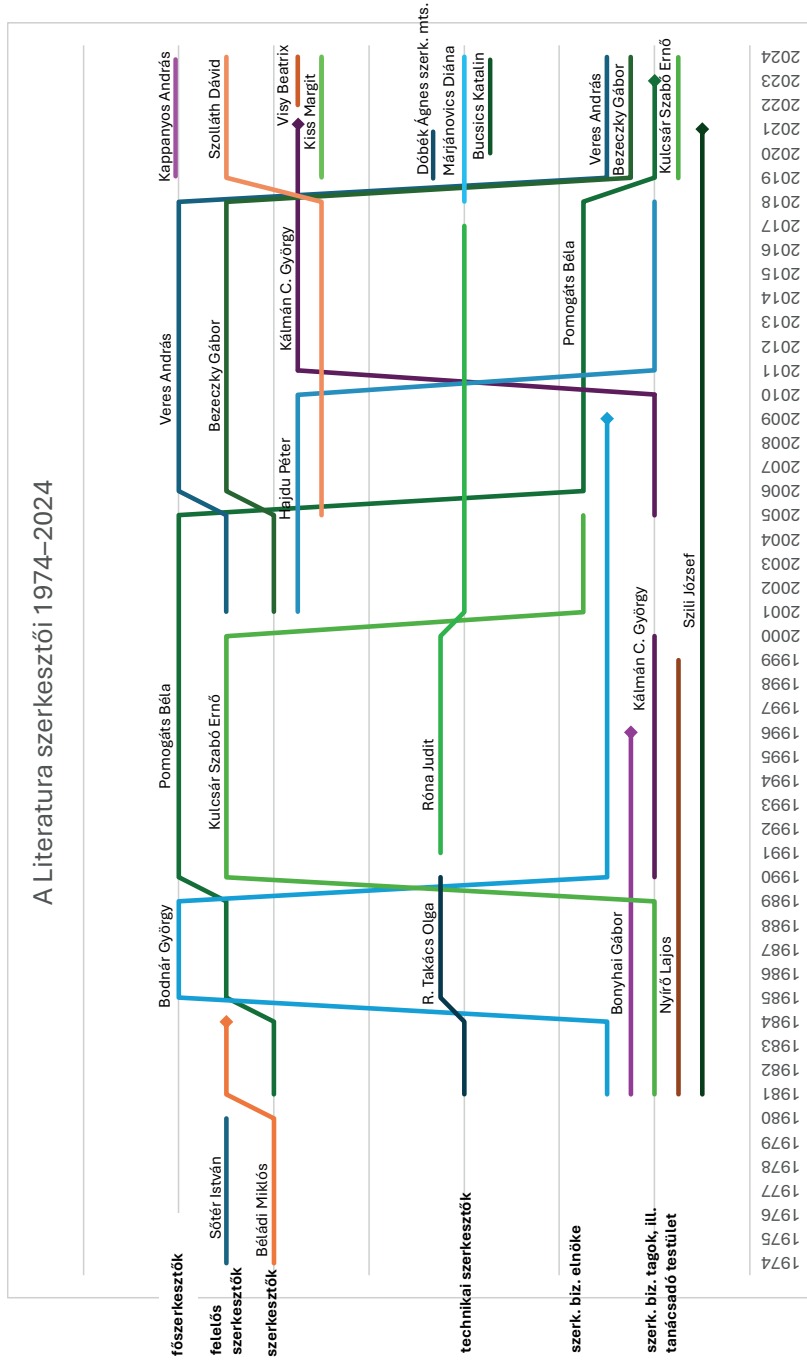
Műhely – Literatura 50

A *Literatura* első száma 1974-ben jelent meg, s a kerek évforduló alkalmából jelen lapszámunk tematikus blokkját mindenekelőtt a korábbi szerkesztők előtti főhajtásnak szánjuk. Azért nehéz ezt az alkalmat egyértelműen ünnepnek nevezni, mert maga az alapítás is csak keserédes értelemben nevezhető örömteli eseménynek: a *Literatura* egyfajta kárpótlás volt az Irodalomtudományi Intézettől 1971 végén elvett, sokkal nagyobb példányszámú és hatású *Kritika* folyóirat helyett. A lap tehát az Új gazdasági mechanizmusra és a Prágai tavaszra érkező elnyomó, konzervatív válaszlépések sajátos mellékterméke volt, egyfajta kulturális egérút, amelyen egykori elődeink megpróbálhatták menteni a menthetőt.

Az öt évtized történetét két interjú foglalja össze, amelyeket a lap ma is aktív, korszakokat meghatározó szerkesztőivel, Veres Andrással és Kulcsár Szabó Ernővel készítettünk. Veres András beszámolójának az ad különleges értéket, hogy nemcsak a saját felelős szerkesztői és főszerkesztői korszakáról, hanem a rendszerváltás előtti másfél évtizedről is a szemtanú pontosságával és elkötelezettségével számol be; Kulcsár Szabó Ernő pedig abban a rendszerváltást követő évtizedben volt felelős a lap tartalmáért, amely a legmélyebben determinálta a hazai irodalomtudomány mai helyzetét.

A folyóiratnál jóval fiatalabb szerzőnk, Zelei Dávid azt mérte fel, hogy a *Literatura* fél évszázados története során hogyan változott a lap és a szerkesztőségek világirodalomhoz fűződő viszonya. Összeállításunkhoz kissé távolabbról kapcsolódik egy archív dokumentum: Vujicsics Sztoján (1935–2002) írása, amelyet Vujicsics Marietta bocsátott a rendelkezésünkre a hagyatékából. A datálatlan írás az 1980-as évek elején keletkezhetett, és egy 1930-as évekbeli kultúra- és politikatörténeti folyamatot tár fel. Annyiban tartozik mégis ide, hogy egykori kollégánk magyar–délsláv kapcsolattörténeti kutatásai a hetvenes–nyolcvanas években éppolyan egérutat mutattak a nyitottság, a nemzetköziség, a korszerűség és a szabad szellemű kutatás irányába, mint maga a *Literatura*. A Vujicsics Sztoján kezdeményezésén alapuló Budapest–Újvidék konferenciasorozat éppen úgy idén lépett az ötvenedik évébe, mint a lapunk. A nemzetdékeken átívelő, mindvégig progresszív és kooperatív folyamatok megindítói mindenképp méltók a főhajtásunkra.

Kappanyos András

Az ábra a funkciókat a mindenkori impresszumnak megfelelően rögzíti. A valós szerepkörök nem mindig változtak a címekkel: a főszerkesztői posztot például csak Béládi Miklós halálát követően vezették be, és az ezt követő évtizedben a technikai szerkesztőt egyszerűen szerkesztőnek nevezték. A négyoszlopban végződő vonal azt jelzi, hogy a megbízatásnak a kolléga halála vetett véget.

VÉGIG AZ ÉLVONALBAN

– A *Kritika* és a *Literatura* évtizedeiről –

Veres Andrással beszélget Szolláth Dávid

■ SzD: Ma már szerintem a szakmabeliek közül is kevesen tudják, hogy a *Literatura* elődje a régi, 1963 és 1971 közt megjelent *Kritika* volt. Azért mondom, hogy a „régí”, mert az a lap, amely ugyanezen a néven később Pándi Pál főszerkesztésében megjelent, és azóta is többször átalakult, már egészen mást csinált. Hasonló történet volt a „régí” *Mozgó Világ* megszüntetése a hetvenes-nyolcvanas évek fordulóján. A lap azonos néven, de lecserélt szerkesztőséggel működött tovább.

VA: Diószegi András mint intézeti ember volt a *Kritika* főszerkesztője, Wéber Antal az egyetem képviselőjében volt benne, de valójában nem osztott, nem szorzott. Hogy megregulázzák a lapot, a hatvanas évek második felében a szerkesztőségbe kooptálták Almási Miklóst is, hogy kemény marxista felügyeletet gyakoroljon a szerkesztőség felett, azonban Almási szíve mélyén maga is renitens volt, tehát tökéletesen megértették egymást Diószegivel. A Lukács-iskola néhány tagja is elkezdett a lapban publikálni. De hát közbejött Korčula...

SzD: 1968-ban vagyunk, igaz?

VA: Igen, a baráti országok hadseregei bevonultak Csehszlovákiába, és Korčulában volt egy nagy nemzetközi filozófiai kongresszus, ahol több magyar is szerepelt, például Márkus György, Heller Ágnes, Tordai Zádor és mások. Az egész társaság aláírt egy nyilatkozatot, amelyben elítélték a Varsói Szerződés tagállamait. A társaság vezető figurája, Fehér Ferenc Budapesten volt ekkor, nemkülönben a mester, Lukács György is, aki védernyőt tartott följük. Noha korábban komoly tárgyalások folytak (leginkább Aczél György tárgyalt Fehérrel), hogy a Lukács-iskolát előtérbe helyezzék, azonban a korčulai nyilatkozat teljességgel betett ennek a tervnek. Nem akarok bele menni a részletekbe, a lényeg, hogy Almási csak néhány évig volt a szerkesztőségben, mivel hamarosan megszüntették a *Kritikát*.

SzD: Sok év távlatából bámulatos, hogy a régi *Kritika* szerzői, Hankiss, Szabolcsi, mások a strukturalizmus nagyjaival vitatkoznak, elemzik műveiket, vitatkoznak Kafkáról, az egzisztencializmusról, Szili József amerikai folyóiratokat szemléz, Karafiáth Judit Michel Butorról, Bojtár Endre Tandoriról ír, Mészöly rendszeresen szerepel, Beke László a *MA*-ról, az absztrakt művészetről ír. Szóval csodálatos szellemi frissesség, és a nyugati fejleményekkel egyidejű recepció jellemzi a lapot. Érdekelne, hogy ez hogyan volt lehetséges akkor.

VA: Hadd mondjam el a magam nézőpontjából a történetet. 1963 szeptemberében jelent meg a *Kritika* első száma, én akkor kezdtem el az egyetemi éveimet. Fantasztikus élmény volt folyamatosan olvasni a lapot. Tulajdonképpen a *Nagyvilág* mellett az irodalomértés szempontjából a másik legfontosabb fórum ekkor a *Kritika* volt, no és a korai *Jelenkor*. Az utóbbi a hatvanas évek első felében, az indulását követő fél évtizedben csaknem olyan jelentős volt, mint a *Kritika*. Miért? Mert nem volt szem előtt, olyat is megjelentethetett, amit máshol nem lehetett. A *Valóságban* is jelentek meg esztétikai tárgyú írások, de ott csak az egyik szólam volt ez a sok között, mert elsősorban társadalomtudományi profilú lap volt. Egyszóval ez a három-négy folyóirat volt igazán színvonalas akkoriban. A *Kritika* az Irodalomtudományi Intézet (akkor még Irodalomtörténeti Intézet) lapja volt, és el kell mondani, hogy ehhez fogható népszerűsége soha semelyik intézeti periodika nem tett szert. Mi volt ennek az elképesztő népszerűségnek az oka?

SzD: Hogy nem pusztán tudományos lap volt, igaz?

VA: Szakmailag igényes volt, de stílusában könnyed, nem csupán szakemberek által fogyasztható. Talán úgy lehetne legjobban megfogalmazni, hogy értelmiségi folyóirat volt. Például a *Felelet* rovatában kényes kérdésekre válaszoltak. Olyan kérdésekre, hogy – az első számból idézem – „Miért a vita a *Rozsdatemető*ről?”. Vagy: a Csontváry-kérdések. Klaniczay Tibor írt Gaál István és Sára Sándor *Sodrásban* című filmjéről, egy olyan filmről, amelyet szintén heves viták kísérték. Én nem állítom, hogy Klaniczay mélyen értett volna a filmművészethez, de azt igen, hogy a film politikai jelentéséhez nagyon is közel járt, és semmiképp sem hivatalos nézőpontból, hanem nagyon toleránsan ítélte meg.

SzD: Ez, ha jól tudom, Csontváry újrafelfedezésének a korszaka a magyar művészet-történetben, amiben Németh Lajosnak kulcsszerepe volt.

VA: A Csontváry-cikk (1963/4) is mutatja, hogy a *Kritika* korántsem csak irodalmi lap volt, hanem összművészeti. Abban is figyelemre méltó volt, hogy megjelent például Osváth Bélának *A Molnár-legenda* (1963/1) című írása, egyike a legbornírtabb szövegeknek, amelyek Molnár Ferencről valaha születtek, de aztán vele szemben egy vitacikk is megjelent Imre Katalintól (1964/4), amely sok mindent helyére tett. Az effajta kettősség általában jellemző volt a lapra. Egyfelől a „vörös farok” is, azaz a marxista, pontosabban a marxistának *nevezett* „hivatalos” álláspont is megjelent – a kettő között én különbséget teszek –, erősen ortodox szövegek formájában. Ilyen volt például Forgách Lászlótól a *Gorkij vagy Kafka?* (1964/4).

SzD: Ez hasonló lehet, mint Lukácsnál a „Thomas Mann vagy Kafka”, gondolom.

VA: Igen, ez az a „vagy-vagy”, amit Lukács György is annyira szeretett. Igen, ezek ijesztő dolgok voltak, ugyanakkor a másik oldalról a prágai Kafka-konferenciáról is közölt tudósítást a *Kritika*. Mondanom sem kell, hogy Kafka értékelésében Nyíró Lajosnak, Bojtár Endrének és társaiknak egészen más véleményük volt. Illés László viszont egy személyben volt „pró” és „kontra” beállítottságú. Ő az avantgárdról ortodox és revizionista módon egyaránt írt, hogy úgy mondjam, személyiségének mikor melyik oldala került előtérbe. Rendkívül fontos volt a *Szemle* rovat. Nagy Péter Szabó Dezső-monográfiájáról például nem akar ki, Hanák Péter mondott véleményt, Sartre *Szavak* című, szerintem kiváló művéről Martinkó András értekezett. Többen írtak Sánta Ferenc regényeiről, Cseres Tiborról, tehát mindenre reagáltak, ami a hatvanas évek első felének nagy fellendülését jelentette, mert ne felejtsük el, hogy ez a néhány év fantasztikus korszak volt a magyar irodalom történetében. Ma már, a későbbiek fényében nem látjuk annyira nagyszerűnek a *Rozsdatemetőt* és a többi művet, de akkor ezek teljesen újszerűek voltak. Cseres Tibor például korábban az unalmasabbnál unalmasabb szövegeit gyártotta, majd mindenki nagy meglepetésére hirtelen megtáltosodott, kijött a *Hideg napok*, erről is óriási viták voltak. A *Kritika* tehát színes volt, megjelent benne a pró is, a kontra is, megadták a császárnak, ami a császáré, de az Űristen is megkapta a magáét.

SzD: Ebből már sejthető, hogy miért vették el az Intézettől, de hogyan történt pontosan?

VA: Az egy csapás volt számunkra, a tíz egyiptomi csapás egyike. Annyira népszerű volt a *Kritika*, hogy ezáltal vált veszélyessé. A legmagasabb példányszámban fogyott az összes ilyen jellegű folyóiratunk közül.

SzD: Erre vannak adatok?

VA: Bizonyára vannak, én most csak az emlékeim alapján mondom ezt. Úgy tudom, hogy tízezres példányszámban jelent meg, ami nagyon magas volt. Valószínűleg a *Kortársnak* is magas volt a száma – az *Új Írásnak* nem –, de az nem fogyott úgy, mint a *Kritika*, sok volt a remittenda. A *Kritika* egy-egy érdekesebb számát időnként a feketepiacon árulták.

SzD: A régi *Kritika* szerkesztői közül van valakiről személyes emléked?

VA: Igen, Diószegit ismertem, a felesége az orosz tanárnőm volt az általánosban, végül is Budapest kisváros. Diószegi egyébként váratlanul, viszonylag fiatalon halt meg. Ő volt a főszerkesztő, de gyakorlatilag az Intézetben többen szerkesztették. Az Irodalomelméleti Osztály volt a lap egyik fő oszlopa, Nyíró Lajossal és Szili Józseffel az élén. Ők gondoskodtak arról, hogy állandóan legyen elméleti témájú írás is a lapban. Volt benne minden, szocialista realizmus is, avantgárd is. Emellett nagyon

erősen szerepet játszott a XX. Századi Osztály. Kezdetben Szabolcsi Miklós volt a vezetője, ő is fontos szövegeket publikált a *Kritikában*, aztán Bodnár György vette át az osztály vezetését. Eleinte Klaniczay Tibor is nagy vehemenciával foglalkozott a lappal. Neki akkor kultúrpolitikai ambíciói is voltak, meg is jelent *Marxizmus és irodalomtudomány* címmel egy elképesztően szerencsétlen könyve.¹ Ráadásul, amíg ő Franciaországban tanított, addig Szabolcsi kinevezette magát ügyvezető igazgatónak, ami valójában igazgatóhelyettest jelentett. Ezek után érthető, hogy nem igazán szívelték egymást. Az említett Németh Lajos Klaniczay közeli barátja volt, így kerültek kiváló képzőművészeti szövegek a lapba. Csontváry felfedezésében Némethnek valóban kulcsszerepe volt, annak előtte kisebb volt a festő ázsiója. E tekintetben Bernáth Aurélna hivatkozhatom, aki szerint Csontvárynak mindössze három jó képe van.

SzD: A pécsi Csontváry Múzeum is ennek a folyamatnak volt az eredménye, ami egyébként állítólag Aczél Györgynek volt köszönhető.

VA: Így van, bár ez már egy későbbi történet.

SzD: Ha már Aczél neve előkerült, erről eszembe jut, amit Szili József mondott egyszer viccesen, az aczéli „három T”-re utalva. Szerinte a régi *Kritika* nem a három, hanem a „négy T” jegyében működött: „tudás, tárgyilagosság, tapasztalat, tolerancia”.

VA: Az az igazság, hogy bizonyos értelemben a *Kritika* nevelni próbálta a kultúrpolitikásainkat is. Széles közönséget tudott elérni, akik nyilván nem olvasták el a tanulmányok jó részét, de a *Felelet* és a *Szemle* rovatoknak elsöprő sikerük volt. Az is hozzátartozik a dologhoz, hogy a hatvanas évek ugyan fellendülést hozott, de 1968 után hideghullám következett a magyar politikai életben, és még a lukácsistákat is retorziók érték. Holott ők képviselték ekkor Magyarországon az igazán marxistának nevezhető nézőpontot. De kihúzta a gyufát az Intézet is. Méghozzá annyira, hogy az Irodalomelméleti Osztályt meg akarták szüntetni. Aczél is, hogy magát fedezze, hadjáratot indított Hellerék és Hegedűs András ellen. Hegedűsre azért voltak különösen dühösek, mert korábban miniszterelnök volt, és abszolút dogmatikus politikát folytatott. Németh Lajos és Hanák Péter is az ötvenes években a pártközpont munkatársa volt, és minthogy 1956 után farkasból báránnyá váltak, az apparátus különösen rühellte őket. Ami pedig a *Kritikát* illeti, nagyon komoly szerepet játszott a megszüntetésében Pándi Pál. Neki mindig voltak szerkesztői ambíciói, az *Új Írás* szerkesztőségében is dolgozott a hatvanas évek elején, és elirigyelte a *Kritikát*. Többször is feljelentette a szerkesztőséget, persze nemcsak ő, hanem mások is. Előállt azzal a tervvel, hogy marxista szellemű lappá gyúrja át a *Kritikát*, így aztán elvették az Intézettől.

¹ KLANICZAY Tibor, *Marxizmus és irodalomtudomány* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1964).

SzD: Az „ideológiai feljelentés” elég bevett gyakorlat volt ebben a korszakban. Herczog Noémi írt erről kiváló doktori disszertációt, majd könyvet nemrég.² Voltak árnyalati különbségek? Az, hogy valaki feljelentés értékű cikket ír, vagy ténylegesen feljelent. Hogy csinálta Pándi?

VA: A feljelentés, úgy vélem, minden rendszerben szerepet játszik, beleértve a jelenlegi rendszert is. Valószínűleg olyan régi mesterségről van szó, mint az örömlánykodás. A hivatkozott Herczog Noémi-könyvet azonban részben megtevesztőnek tartom, mert válogatás nélkül feljelentésnek fog fel minden kritikát azokban az években. Pándi viszont nemcsak följelentette, hanem ki is akarta sajátítani a *Kritikát*, sőt el is érte, amit akart. Az új *Kritikának* is több korszaka volt, mert később, amikor Szerdahelyi átvette a szerkesztését, másmilyen lett. Pándi azért indította el a *Kritikát*, mert harcos ideológiai szerepet szánt neki, tulajdonképpen hadjáratokat vezetett a károsnak ítélt „polgári” nézetek ellen. Már hetvenháromban így került sor a strukturalizmus elleni küzdelemre, amit főként Hankiss Elemér ellen folytatott. Ebbe a vitába Szili Jóska is beszállt Hankiss védelmében, és Szegedy-Maszák Mihállyal közös szövegünk jelent meg nekünk is, tehát Pándi offenzívája nem volt sikeres.³ Az volt Aczélék elképzelése, hogy engedni kell a nem hivatalos értékrendű műveket is megjeleníteni, de velük szemben legyen „építő” kritika, amely „helyre teszi” őket. Csakhogy kiderült, hogy nemigen születik színvonalas „építő” kritika. Ennek jegyében indult is egy nagy, a kritikái életünket felmérő vállalkozás, amelyet a pártközpont és a minisztérium közösen rendelt meg. Első lépéseként nagyon sok helyről kellett begyűjteni véleményeket, áttekintéseket. Körültekintő volt a szervezés, a kiadókról is kértek beszámolókat.

SzD: Hogy jönnek a kritikaterméshez a könyvkiadók? Az utó- és előszavakat kellett megvizsgálni?

VA: Igen, pontosan. És azt, hogy mennyire megbízható a kiadók könyvkínálata. Volt a felmérésnek második lépcsőfoka is, ahol a beérkezett anyagokat kellett rendbe rakni. Innen került a kezembe egy megdöbbentő szöveg. A Szépirodalmi Kiadó igazgatójának, Illés Endrének állandó féltékenységi rohama volt a Magvetővel szemben, és miután elutasította Konrád György *A látogatójának* és Tandori Dezsőtől az *Egy talált tárgy megtisztításának* kiadását, a Magvető viszont megjelentette őket, ezért mindenféle szörnyűséget írt a két könyvről és a Magvetőről, szóval följelentette mindhármat. Ez nekem rendkívül tanulságos volt.

² HERCZOG Noémi, *Kuss! Feljelentő színikritika a Kádár-korban*, SziTu – Színháztudományi kis-könyvtár (Pécs: Kronosz Kiadó, 2022).

³ Az említett írások itt olvashatók: SZERDAHELYI István, szerk., *A strukturalizmus-vita: Dokumentumgyűjtemény*, Opus: Irodalomelméleti tanulmányok 1–2 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1977).

SzD: Nagyjából hányban vagyunk?

VA: Hetvenben vagy inkább hetvenegyben. Az volt a legaranyosabb, hogy miután örült nagy munkával és ráfordítással elkészültek az anyagok, félretolták ezeket. Az utolsó pillanatban Szabó B. István és egy Molnár Ferenc nevű miniszterhelyettes közreműködésével született meg a hivatalos szöveg a kritikai életünkről.⁴ Ebben a határozatban szerepeltek pozitív és negatív példák, így kapott rossz pontot Bojtár Endre és Hankiss Elemér, jó pontot Király István és Szabolcsi Miklós. És hasonló felosztás volt a képzőművészeti kritika területén is, ahol persze Németh Lajos volt a negatív példa. A *Kritika* folyóiratunk sorsa is ekkoriban dőlt el. Az már más kérdés, hogy miután Pándi a megkaparintott lapjában folyamatosan támadta a kulturális élet valamennyi területét, akkora felháborodást keltett, hogy belső párthatározat született arról: meg kell szüntetnie a hadjáratait.

SzD: Váratlan fordulat.

VA: Két év után a Pándi Pál-féle *Kritikának* át kellett térnie egy szelídebb, toleránsabb hangvételre.

SzD: És így jutunk el a *Literaturához*, igaz? Az Intézettől elvett, Pándihoz átkerült *Kritika* helyét töltötte be.

VA: Csakhogy az Intézet úgy kapott erre engedélyt, hogy a *Literaturának* sokkal szerényebb jogosítványai voltak. Sőtér István volt a főszerkesztő, aki személyében garanciát jelentett a pártvezetésnél, bár gyakorlatilag Béládi Miklós szerkesztette a lapot.

SzD: Aki a Diószegi-féle *Kritikában* is benne volt, legalábbis sokat publikált. Gyakoriak voltak a Béládinak kedves témák, az avantgárd, Mészöly is sokat szerepelt.

VA: Az avantgárd nemcsak Béládin múltott, de Mészöly miatta szerepelt sokszor. Nekem egyébként volt Béládival egyszer egy összetűzésem, még hozzá Nyíró Lajos jelenlétében. Szemére hánytam a fiatalok tudatlanságával és szenvedélyével, hogy értékeleéseiben a két háború közötti szocialista irodalmat túlbecsüli, ami nevetséges. Természetesen nem József Attiláról vagy Kassákról volt szó, hanem a kisebbekről. Béládit leszedtem a tíz körmérről, Nyíró a háttérben vigyorgott, Béládi pedig nem mondhatta, hogy édes fiam, hülye vagy, mert nem veszed figyelembe, hogy milyen kényszerek között élünk. Mindenesetre a mi nemzedékünk már nem akart tudomást

⁴ „Irodalom- és művészetkritikánk néhány kérdése. Az MSZMP KB mellett működő Kulturpolitikai Munkaközösség állásfoglalása”, *Társadalmi Szemle* 10. sz. (1972): 26–39, és *Kritika* 9. sz. (1972): 19–23.

venni az általuk megkötött alkukról. És ez jól érzékelhető a *Literatura* számaiból. Nem véletlen, hogy a *Literaturában* az első számtól kezdve erősen részt vettem.

SzD: Mint a lap körüli kör informális fiatal tagja, vagy funkcióban?

VA: Mint fiatal tagja, nem kellett ehhez funkció. Továbbra is az Intézet két osztálya, az Irodalomelméleti és a XX. Századi szerkesztette a *Literaturát*, ahogy korábban a *Kritikát*. De mint mondtam, a jogosítványokat megnyirbálták, csak az irodalomtudományról lehetett recenziókat írni, a többi, szélesebb közönséget biztosító művészeti ágakat kizárták, a *Felelet* rovat pedig megszűnt.

SzD: Apróság, de a *Kritika* mutató volt, a *Literaturának* meg csak a címlapja nézett ki jól, de belül olcsó volt a kiállítása, mint a hajdani stencilezett kiadványoké.

VA: A stencilnél azért egy fokkal jobb volt, de mintha házi sokszorosítással készült volna. Az volt a hátsó szándék, hogy az Intézet belső lapja legyen, kevés külső olvasóval. Ennél azért többre vitte a *Literatura*, elő lehetett fizetni rá, de tény, hogy a *Kritika*-hoz képest az érdeklődés megcsappant.

SzD: Nézzünk bele az első számba!

VA: Úgy legyen. A *Literatura* folytatója próbált lenni a *Kritikának*, de valójában ez nem sikerült, nem sikerülhetett, hiszen sokkal szakmaibb lap lett. És a szakmaiság nemcsak a tudományos öntudat erősödésével függött össze, hanem önvédelmi reflex is volt. Szakfolyóiratba nem köthettek, és nem kötöttek bele olyan könnyen. A *Literaturában* domináltak a tanulmányok, mint az első számban Hankiss Elemér tollából a *Fejlődik-e az irodalom?*. Vajda György Mihálytól pedig *A naturalizmus struktúrája*. Itt muszáj szubjektív kitérőt tennem. Az a helyzet, hogy a *Literaturát* az első pillanattól kezdve saját folyóiratomnak tekintettem, mert kifejezetten támogatott engem és társaimat. Valamivel az első szám előtt, 1973 elején jelent meg az *Az el nem ért bizonyosság* című elemzőkötetünk, és örült nagy balhét váltott ki.⁵

SzD: Igen, a híres Arany János-tanulmánykötet.

VA: Arany nagykőrösi korszakának verseit elemezte. A szerzők között három akkori intézeti fiatal is volt, Szegedy-Maszák Mihály, Szörényi Laci és jómagam, valamint Zemplényi Feri, Ujhelyi Mari és mások. Mesterünk, Németh G. Béla volt a szerkesztője, és bár nem volt feltüntetve, de én voltam a „házi” olvasószervezője, a tárgymutatót is én állítottam össze. Főleg az *Irodalomtörténet* című folyóiratban támadtak

⁵ NÉMETH G. Béla, szerk., *Az el nem ért bizonyosság: Elemzések Arany lírájának első szakaszából* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1972).

meg minket, és az egyik közülük nem kisebb ember volt, mint Gyergyai Albert, akinek ezt követően Németh G. válaszolt. De mások is Arany „védelmében” fordultak ellenünk, mint például Domokos Mátyás. A strukturalista és fenomenológiai megközelítések persze teljesen ismeretlenek voltak előttük. A *Literatura* második száma viszont úgy jelent meg, hogy két recenzió volt benne a kötetünkről, az egyik Sötér István avatott pennájából (*Elért és el nem ért bizonyosságok*), amely gyakorlatilag védőirat volt mellettünk.

SzD: És aztán te is itt szerepelsz: Veres és Szegedy-Maszák az ismétlődésről.

VA: Konferenciát rendeztünk az ismétlődésről. Horváth Iván ötlete volt, a védnökséget az Irodalomelméleti Osztály vállalta. Ez a rendezvény gyakorlatilag a nemzedékünket fogta össze, és nem korlátozódott az intézeti fiatalokra. Korábban nem fordult elő, hogy egy nemzedék szinte egyszerre kerüljön be az Intézetbe és a humán szakmákba. Tehát a konferenciára külsősök is jöttek, még hozzá mindenhonnan, Gergely András, Beke László, Mártonfi Ferenc, nyelvészek, történészek, néprajzkutatók is, mint Hoppál Mihály.

SzD: Igen, én is többet munkásságában láttam az ismétlődés témát, és úgy gondoltam, ebben van valami strukturalista érintettség. Hogy egy formai kérdést tüntettetek ki, amire a nyelvészet vagy a verstan felől, a néprajzi kutatásokból, történettudományból, filozófiából is érkeznek válaszok. Mindez a strukturalizmus szempontjaira és diszciplináris körére emlékeztet.

VA: Maga a konferencia alapötlete nem volt strukturalista, ugyanakkor akadtak olyan előadások, amelyek strukturalista ihletésűek voltak. Mihály meg én szinte egy párt alkottunk, nagyon gyakran szerepeltünk és publikáltunk egymás mellett. Olyan módon készültünk fel, hogy egyeztettük álláspontunkat. Ebből a konferenciából egyébként kötet is lett, amit Horváth Ivánnal szerkesztettünk, és röpké tíz évvel később már meg is jelent.⁶

SzD: Az „Okos fiúk” elnevezést ki találta ki rólatok? Hogy terjedt el? Önironikus volt vagy gúnynév?

VA: Nem gúnynév, de nyilvánvalóan önironikus volt. Részben persze komolyan gondoltuk magunkról. A hetvenes évek derekán született meg ez a baráti társaság, amelyben Bonyhai Gábor is részt vett, miután hazajött a szovjet aspirantúrájáról. A „hivatalos” nevünk persze más volt, „Szövegmagyarázó Műhely”-nek mondtuk magunkat.

⁶ HORVÁTH IVÁN ÉS VERES ANDRÁS, szerk., *Ismétlődés a művészetben: Tanulmányok*, Opus: Irodalomelméleti tanulmányok 5 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1980).

SzD: Kik is voltak benne?

VA: Bojtár Bandi, Bonyhai, Szegedy-Maszák, Horváth Iván és ki még?

SzD: Szörényi tanár úr?

VA: Ő később került be, amikor Bojtár Bandi ösztönzésére csoportos kritikát írtunk Esterházy Péter *Termelési-regényéről*, és mivel Bonyhai nem készült el a szövegével, Szörényi beszállt helyette, és így jelentek meg írásaink a *Mozgó Világban*.⁷

SzD: Nem hagytunk ki senkit?

VA: Ez volt az eredeti mag, később aztán fiatalabbakkal bővítettük a kört, így került be Kalogány (azaz Kálmán C. György), Ács Pali, Bezeczky Gábor, és még mások is. Az első tervünk az volt, hogy új irodalomelméletet akarunk írni. Ez volt a közös szándék. A TIT tanfolyamán olyan sorozatot indítottunk, ahol minden alkalommal más-más előadó volt közülünk más-más témáról. Úgy képzeltük el a dolgot, hogy egy-egy irodalmi mű értelmezéséből indulunk ki, és valami általánosabb, elméleti jelentőségű tanulságot próbálunk meg leszűrni. Ebből kellett volna összeállnia a közös elméleti műnek, amely kirakatba tenné pragmatikus indíttatását. Később, amikor az ifjabb korosztályt is bevettük sorainkba, változott a terv. A modern, illetve az élő magyar irodalmat próbáltuk meg más megvilágításba helyezni. Én például Konrád Györggyel foglalkoztam, akiről akkoriban politikai meghurcolása miatt nemigen lehetett nyilvánosan publikálni. Kálmán C. Gyuri Nagy Lászlóról írt kitűnő szöveget.

SzD: Amiben nem volt köszönet. Már írásának is ez a címe: *Mi a bajom Nagy Lászlóval?*⁸

VA: Valóban meglehetősen lesújtó képet adott róla, és tényleg botrány lett belőle akkor, amikor jóval később publikálta, de hát mi eleve szembe akartunk menni az általános kánonnal. Szegedy-Maszáknak kellett volna Ottlikről írnia, de nem voltunk elégedettek Mihály szövegével, és helyette Zemplényi Feri írt egy nagyon jó Ottlik-tanulmányt. Ezen aztán Mihály annyira feldühödött, hogy később egész könyvet írt Ottlikről. Mihály egyébként olyan volt, hogy ha bárki szóba jött, ő nyomban közölte, hogy már van róla írása. Ez a fajta érdeklődésünk vezetett ahhoz is, hogy Bojtár Bandi révén kéziratban megismertük a *Termelési-regényt*, és közösen írtunk róla. Bandi sokkal inkább volt irodalmár, mint elméleti ember.

⁷ „Szövegmagyarázó Műhely: Ötfokú ének. Esterházy Péter: *Termelési-regény (kissregény)* Bp. 1979, Magvető 474 l.”, *Mozgó Világ* 5, 6. sz. (1979): 114–128.

⁸ KÁLMÁN C. György, „Mi a bajom Nagy Lászlóval?”, 2000 6, 1. sz. (1989): 48–52.

SzD: Azért eszembe jut a szláv irodalomelméletekről írt könyve, vagy az, amit például a közép-európai avantgárdról írt. Abban erős a modellalkotási törekvés, ott elméletet alkot, nem adaptál.⁹

VA: Ennek ellenére azt gondolom, hogy nem annyira az elméleti gondolkodás volt az erős oldala – kivált, ha összehasonlítom Bonyhai Gáborral –, mint inkább az irodalomkritika és az irodalomtörténet. Fantasztikus esztétikai érzéke volt. Mindenesetre a *Literatura* mindvégig rokonszenvezett velünk, és támogatott minket mindenfajta törekvésünkben.

SzD: Kik konkrétan? Sótér, Béládi?

VA: Béládi is, de főként Sótér, én szinte mindig vele tárgyaltam. Béládi is nagy tudású ember volt, a magyar irodalomtörténet sok korszakát igen jól ismerte. Később Szabolcsi Miklós lett a fő pártfogónk, ő vitt bele minket az oktatási reform munkálataiba.

SzD: Erre rá is akartam kérdezni, hogy az irodalomtanítási viták, majd később a „tankönyvháború” hogyan érintették az imént bemutatott intézeti kört.

VA: A tankönyvvita későbbi történet. A pártközpont egy oktatási reformot tűzött ki célul, de az oktatási minisztériumnak nem volt hozzá legendó szakembere. Polinszky Károly volt az oktatásügyi miniszter, korábban a Veszprémi Vegyipari Egyetem rektora, akinek ösztönzésére és vezetésével évente egyszer háromnapos gyűlést tartottak Nyíregyházán a tanügyi reformerek. Ez nagyon széles körű vállalkozás volt, például a természettudományos részleg élén Marx György akadémikus állt. Ők meg akarták szüntetni a külön-külön álló kémia–fizika–biológia oktatását, és közös természettudományos tantárgy bevezetését szorgalmazták. Különlegesen voltak ezek a viták, egyszer igencsak kihúztam a gyufát, mert összetűzésbe kerültem Varga Tamással, a neves matematikatanárral. Ő azt vetette fel, hogy nem képleteket kell bemagoltatni, hanem kísérleteket kell bemutatni, a tanulókat játékosan bevonva, és a kísérlet során hozzásegíteni őket ahhoz, hogy mintegy maguktól jöjjenek rá a formulázható eredményre. Én felszólaltam, hogy ez rendkívül érdekes, és a kémiában bizonyára kivitelezhető, de például a történelemoktatásban, ha a francia forradalom a téma, akkor milyen kísérleti eszközökkel lehet előidézni egy valamirevaló forradalmat. Mondanom sem kell, hogy szavaimat elementáris felháborodás fogadta. Az volt a baj, hogy a természettudományok képviselői a reformelképzeléseiket ki akarták terjeszteni mindenre, a mi „felségterületeinkre” is.

⁹ BOJTÁR Endre, *A kelet-európai avantgarde irodalom*, Modern filológiai füzetek 29 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1977).

SzD: Az irodalomoktatási terveitek is megjelentek a *Literaturában*.

VA: Előveszem neked az 1976-os évfolyam kettes számát, amiben megjelent, hogy mit szeretnének gimnáziumi törzsanyagként.¹⁰ Valójában szerzői nevek és műcímek felsorolása ez, azzal megtoldva, hogy véleményünk szerint mi legyen ebből kötelező, és mi legyen választható vagy ajánlott. Később újabb változatok készültek, javaslatunk sokat finomultak.

SzD: A kései utókor kedvéért, kérlek, érzékelted, *mihez képest* volt a javaslatotok forradalmi. A mai olvasók szerintem nem tudják, én legalábbis nem nagyon, hogy hogyan és mit tanítottak az irodalomórákon a hatvanas-hetvenes években. Milyen volt az a tanterv, amit ti megreformáltatok?

VA: Először is, a magyarórák számát fel akartuk emelni. A tanárokról az volt a véleményünk, hogy rendszeres továbbképző tanfolyamokat kell tartani nekik, és vizsgálni kell, hogy milyen szinten oktatnak. Mi magunk is elmentünk gimnáziumi magyarórákra, és sokat okultunk belőle.

SzD: Úgy kell elképzelni, hogy ásatag, ideologikus, színvonalatlan dolgok voltak a tananyagban? Életrajzokat kellett biflázni, hogy „így élt a szabadságharc költője”?

VA: Persze, alapvetően ideologikus konstrukcióban folyt a tanítás, haladó és retrográd erők harcaként ábrázolták a történelmet, és ennek megfelelően az irodalmat is. Minthogy azonban ezt a művek elemzésében nem mindig sikerült kimutatni, teszem azt például Csokonai szerelmes verseiben nehéz volna tetten érni, ezért fontos lett az írók, költők életrajza, amelyekből szépen lehetett haladó és retrográd mozzanatokot kimazsolázni. Egyébként már a hatvanas években is volt egy kisebb reform, amely enyhített a korábbi borzalmakon. De nézzük meg, hogy miket javasoltunk. Például bevezettük témaként a Bibliát, amely korábban nem szerepelt a tantervben. A *Nyugat* folyóiratot pedig már nem csupán Tóth Árpád és Juhász Gyula képviselte.

SzD: De hát Ady is szerepelt! Vagy ő nem a *Nyugatot* képviselte?

VA: Így van, Ady az akkori felfogás szerint kizárólag önmagát és persze a magyar népet képviselte. És akkor még fennállt a Petőfi–Ady–József Attila-„szentháromság”. Ők hárman jelentették a zsinórmértéket. Az már más kérdés, hogy Adytól mit tanítottak; mi *Az eltévedt lovast* favorizáltuk. Annak volt igazán tétje, hogy milyen ver-

¹⁰ Munkaközösség, „Javaslat a középfokú oktatás irodalmi törzsanyagára”, *Literatura* 3, 2. sz. (1976): 138–168. A munka ekképp oszlott meg: A címlistát Horváth Iván, Kajtár Mária, Kovács Ilona, Szegedy-Maszák Mihály, Szörényi László, Varga László és Veres András állította össze, a bevezetőt Veres András írta.

seket választunk Petőfitől vagy József Attilától. A *Nyugatra* visszatérve, mi Babitsot és Kosztolányit nemcsak beemeltük, de jelentőségüknek megfelelő arányban szerepeltettük. Ahogy Kassákot is, *A ló meghal a madarak kirepülneket* tettük meg kötelező olvasmánynak. Zseniális műnek, a magyar irodalom egyik alapversének tartottuk. És mindannyiunkat az esztétikai meggyőződése vezette. Az életrajzokat minimalizáltuk, a világirodalmat pedig erősen megnöveltük. Meg is kaptuk érte a magunkét, nemcsak szocializmus-, hanem egyúttal nemzetellenesnek is kikiáltottak. A környező országokból is emeltünk be írókat, például Hašeket, Čapeket, Hrabalt.

SzD: Ebben Bojtár Endre keze volt benne? Ő szokta volt mondani, hogy a közép-európai irodalmak egyetlen komolyan vehető hozzájárulása a világirodalomhoz a *Švejk*.

VA: A legelső változat összeállításában Bandi nem vett részt. De jól ismertük ízlését és irodalomtörténeti értékítéleteit, s ezeket messzemenően figyelembe vettük. Paul Celanról és a *Halálfügáról* Bonyhai Gábor írt kiváló elemzést, már csak ezért is felvettük a keretbe. Nyilvánvaló, hogy választásainkba belejátszottak az egyéni preferenciák is. Tulajdonképpen *összeadtuk a különbözőségeinket*. Borgest például Horváth Iván javasolta. Ezek a szövegek ajánlott olvasmányként kerültek fel a listára, de Babeltől a *Lovashadsereg* kötelezőként.

SzD: Örömmel és álmélkodva láttam, hogy Joyce-ot is bevették, az *Ulysses*ből egy részletet kötelezően.

VA: Az ajánlottak közé bevettünk egy részletet a *Finnegans Wake*-ből, a Bíró Endre által fordított *A Dűcsőke és a Hantyt*ot. Király István nekünk is esett – érdemes megnézni ez ügyben a *Tankönyvháború* című kötetet¹¹ –, hogy micsoda sznobizmus Joyce-t tanítani, és Mátészalkán mit kezdjenek vele a tanárok. Szegedy-Maszák Mihály erre azt válaszolta, hogy Joyce járt itt Magyarországon is, és bár ír ember volt, nagyon félt a németektől, tulajdonképpen tőlük akarta megóvni a magyarokat ezzel a példázattal. Talán nem ártana a magyar diákokban mindezt tudatosítani, tette hozzá.

SzD: Ez nagyon vicces, tényleg ezt mondta Szegedy-Maszák?

VA: Igen, ezt mondta Király István szemébe.

SzD: És ezt Király elhitte?

VA: Király ezzel ki volt löve ott a minisztériumi vitán.

¹¹ PÁLA Károly, szerk., *Tankönyvháború: Viták a gimnáziumi irodalomoktatás reformjáról a hetvenes-nyolcvanas években*, Irányított irodalom (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete–Argumentum Kiadó, 1991), 99.

SzD: Ez gyönyörű!

VA: Ma már nem egészen így látom a dolgot, kivált az iskolák mai nyomorúságos állapotát érzelve. Mindenesetre a minisztériumban sikerült tönkrevérnünk a Pándi Pál–Király István–Mezei József–Tolnai Gábor négyest, az ELTE akkori tanszékvezetőit. Úgy éltük meg, mint a tekintélyek elleni lázadást, és tényleg az is volt. Azt nem fogtuk fel, hogy magunk is a tekintélyünk elismertetéséért harcolunk. Egyébként ez a társaság, az „Okos fiúk”, tudod milyen komoly tudományos erőt jelentett? Féltek is tőlünk, mert együtt iszonyú műveltségbeli koncentrációval rendelkezünk.

SzD: Mondanál további példákat?

VA: Ma is büszke vagyok arra, hogy Pilinszkytól az *Apokrifet* emeltük ki kötelezőnek.

SzD: Ez majdnem olyan meglepő, mint Joyce vagy Kassák.

VA: Így van, a szerzők jó része egyáltalán nem szerepelt a korábbi tananyagban. Még Konrád György *A látogatóját* is beemeltük, ami kész örültség volt akkor. De hát ez csak tervezet volt, kezdetben senki nem gondolt arra, hogy megvalósulhat. És még egyszer hangsúlyoznám, hogy ebben is, mint valamennyi törekvésünkben, a *Literatura* maximálisan támogatta minket.

SzD: Az rajzolódik ki lelki szemeim előtt, hogy ti itt új generációként, nagy nekibuzdulással egy komplett kulturális reformot próbáltatok létrehozni, a „reform” persze a kor jelszava volt.

VA: Igen, de annak ellenére, hogy az ismétlődésről szóló konferencia generációs alapon szerveződött, nem volt meg bennünk a nemzedéki fellépés igénye. Például igencsak összebarátkoztunk Martinkó Andrással, és Hankiss Elemér életkora sem jelentett számunkra különösebb problémát, arról nem is beszélve, hogy a saját korosztályunkból is voltak, akiket megvetettünk.

SzD: Okos *fiúk*? Nők ebbe a körbe bekerülhettek? Nem tudom, kit említsek, Erdődy Edit például? Igaz, nem sok nő volt még a szakmában.

VA: Akadt azért. Ujhelyi Mária például együtt indult velünk, de később egészen más irányba tájékozódott, etológiával kezdett el foglalkozni, és az új területén is jelentős eredményeket ért el. Szóval nők is előfordultak. Persze tágítani lehetne a kört, ha arra gondolok, hogy a házastársaink is egyetemet végzettek voltak, akik többnyire munkatársaink lettek.

SzD: Számodra hogyan különülnek el a *Literatura* korszakai? Milyen volt a Sötér-Béládi-, a Bodnár–Pomogáts-, és milyen a Pomogáts–Kulcsár Szabó-korszak?

VA: Mindegyik más volt. Az első korszak szerintem a *Literatura* hőskora volt. Nagyon sokunknak, ami tudományos teljesítménye született, azt itt próbálta ki először. Például itt jelentek meg Mihály Kemény Zsigmond-tanulmányai, Tverdota Gyuri József Attila-írásai, én pedig itt tettem közzé irodalomszociológiai szövegeimet. Amikor elkezdődött az Intézetben az értékszociológiai kutatás, amit Kenyeres Zoltán vezetett, azt a *Literatura* ugyancsak fölkarolta.

SzD: Ez volt az Értéktudományi Kutatócsoport, ha jól tudom.

VA: Igen, és Mérei Ferenc programtanulmánya is a lapban jelent meg.¹² Nem volt ugyan a *Literaturának* olyan széles körű hatása, mint a *Kritikának*, de nagyon fontos szövegek jelentek meg benne. A hetvenes évek derekán kimondottan nagy szerepe volt az Intézethez valamiképpen kötődő emberek tájékozódásában. Nagy viták is voltak. Például Szerdahelyi esztétikatörténete¹³ igen sok kritikát kapott az Irodalomelméleti Osztályon, és ezt történetesen én ismertettem (1976/3–4). Talán ennyi eleendő is erről a korszakról. '85-ben Bodnár György és Pomogáts Béla vették át a szerkesztést. Bodnár olyan szerepet játszott, mint azelőtt Sötér, úgyhogy a tényleges szerkesztést Pomogáts végezte, aki korábban is belefolyt, tehát neki ez nem volt teljesen új feladat.

SzD: Pomogáts nem volt irodalomelméleti szakember.

VA: Neki nem is az volt a dolga. Az elméletet ráhagyta az Irodalomelméleti Osztályra.

SzD: Akkoriban még nem volt kimondottan módszertani-elméleti a profilja a *Literaturának*, igaz?

VA: Elsősorban nem elméleti lap volt, ahogy a *Kritika* sem. Irodalmi, irodalomtudományi lapnak mondhatnánk, amelynek fontos részét képezte az elmélet is. Határozottan elméleti lap a kilencvenes évek elején lett, amikor Kulcsár Szabó Ernő vette át a szerkesztését. Visszatérve a nyolcvanas évek közepére, a Bodnár–Pomogáts-korszakban sokat hanyatlott a *Literatura*, mindenféle technikai problémával küszködött. Örült elmaradások voltak, ezt mi sem mutatja jobban, mint hogy az 1987-es és 1988-as évfolyam együtt jelent meg.

¹² MÉREI Ferenc, „Módszertani útmutatás az értékorientációs novellaelemzés 2. sorozatához (1973–74-es művek) az első sorozat eredményeinek felhasználásával”, *Literatura* 3, 3–4. sz. (1976): 186–199.

¹³ SZERDAHELYI István, *A magyar esztétika története: 1945–1975* (Budapest: Kossuth Kiadó, 1976).

SzD: Sajtótörténeti ritkaság, hogy léteznek 1987–88/1., 1987–88/2. és 1987–88/3–4. számok.

VA: Így próbálták behozni az elmaradást, mert másfél évvel később jelentek meg a számok, mint ahogy leadtuk a szövegeket. Ez nem tett jót a lapnak, mondanom sem kell. Ugyanakkor azt el kell ismernem, hogy ebben a korszakban jelent meg a *Literatura* mindenkori legnépszerűbb száma, az 1989/1–2-es, amelynek az volt a címe, hogy *Irodalom és politika, 1956*. Kommentált dokumentumgyűjtemény volt.

SzD: Mikor jelent ez meg ténylegesen?

VA: 1989/1–2. a jelzete, de gyakorlatilag nyolcvankilenc végén jelent meg. Mivel ez javában a rendszerváltás időszaka, óriási volt az érdeklődés. Könczöl Csaba írt róla nagyon jó recenziót, és azt is megírta, hogy könyvként kellene megjelentetni.¹⁴ Több munkatársa volt ennek a számnak, többek közt R. Takács Olga és jómagam is. Pomogáts fogta össze, aztán megjelentette a dokumentumanyag átíratát könyvalakban is, anélkül, hogy a munkatársaira hivatkozott volna.¹⁵

SzD: Könczölre többen nagyon pozitívan emlékeznek. Legutóbb a Reményi József Tamással készített beszélgetésben olvastam, hogy „ragyogó tehetség”-ként emlegeti.¹⁶ Mondasz róla két szót?

VA: Könczöl Csaba nem volt akárci. Hihetetlenül tehetséges, kiváló Bahtyin-kutató és -fordító, nagyon jó oroszos, de sokkal szélesebb körűek voltak az esztétikai ismeretei. Részt vett az Irodalomelméleti Osztály nem egy ülésén. Nagyon invenciózus elme volt, nagy fantáziával is rendelkezett, hasonlóképp, mint Horváth Iván. Szerettem volna munkatársnak megnyerni az Intézetben, de aztán máshogy alakultak a dolgok.

SzD: Térjünk vissza az 1989/1–2-es számra. Beszélj róla, kérlek, úgy, mintha marslakóknak mutatnád be. Az ’56-os írószövetségi dokumentumok megjelennek ’89-ben, a rendszerváltás idején. Mi volt ebben történelmi jelentőségű?

VA: Nem szabad elfelejteni, hogy a rendszerváltás idején az egyik legfontosabb vonatkozási pont 1956 lett. Hogy az nem ellenforradalom vagy népfelkelés volt, hanem forradalom, és ebbe robbant be ez a szám, amely a legfontosabb írószövetségi dokumentumokat időrendben közölte. Külön érdekessége volt, hogy közreadta az 1955-ös

¹⁴ KÖNCZÖL Csaba, „A fecskék és a nyár”, *Népszabadság*, 1989. okt. 21., 20.

¹⁵ POMOGÁTS Béla, *Irodalmunk szabadságharca: 1956* (Budapest: Gondolat Kiadó, 1989).

¹⁶ REMÉNYI József Tamás, *Mindig volt egy szigetem: Darvasi Ferenc interjúja* (Budapest: Cser Kiadó, 2023), 81.

írói memorandumot, ez volt az, amiben Rákosival szembefordultak. Erről korábban sokat írtak, de az anyag nem volt hozzáférhető. Benne volt a számban az Írószövetség 1956. március 24-ei párttaggyűlése is, ahol Lukácsy Sándor Júdáshoz hasonlította Rákosit. Maga Lukácsy, aki ugyancsak intézeti kollégám volt, írt néhány magyarórázó jegyzetet is a jegyzőkönyvhöz. Közöltük annak az irodalmi platformtervezetnek az anyagát, amely Rákosiék ellentámadása akart lenni az irodalmi ellenzékkel szemben. Aztán az *Irodalmi Újság* egyre hevesebb hangvételű szövegei következtek, Déry Tibor és Losonczy Géza felszólalásai a Petőfi Kör 1956. június 27-ei sajtóvitáján, ezek akkor szintén nem voltak hozzáférhetőek. A forradalmat közvetlenül megelőző anyagokat is tartalmazott a lapszám, mint a híres Háy Gyula-írást, a *Mért nem szeretem Kucsera elvtársat?*

SzD: Emlékezetes szöveg az apparatcsikmentalitásról.

VA: Igen. Akkor kialakult már a párttag íróknak egy társasága, és ezek előre megszervezték, hogy milyen sorrendben szólalnak föl a különféle üléseken. Ebbe Zelk Zoltán is beletartozott, és természetesen Déry Tibor is, aki központi szereplője volt az eseményeknek. Déry felszólalása a Petőfi Kör sajtóvitáján egyenesen elképesztő, még ma olvasva is. Félelmetesen radikális szöveg. Miután kipécézte az irodalompolitika nagyhatalmú irányítóit, Horváth Mártont, Révai Józsefet és Darvas Józsefet, és ecsetelte, hogy mekkora kárt okoztak a művészeti életnek, áttért arra, hogy az alapvető probléma nem is annyira a személyekkel van, mint inkább a szabadsághiányos struktúrával. Ezt addig senki nem mondta ki. A lapban olvasható annak a taggyűlésnek a jegyzőkönyve is, amelyen a forradalom leverése után a *Gond és hitvallás* című írószövetségi állásfoglalást elfogadták. De azt nem tudom, hogy mennyire sikerült most a marslakók számára értelmesen bemutatnom a lapszámot.

SzD: Tökéletesen. És ezzel a *Literatura* messze elhagyta a szaktudományos folyóirat kereteit.

VA: Így van, és vitték is, mint a cukrot. Ez lett az ihletője annak az intézeti könyvsorozatnak is, amelynek első kötete az *Írók lázadása* volt. Standeisky Éva rendezte sajtó alá az írószövetségi anyagokat.¹⁷

SzD: Igen, *Irányított irodalom* volt a sorozat címe, és te voltál a szerkesztője. Ebben jelent meg a korábban emlegetett tankönyvvita dokumentumanyaga is.

¹⁷ STANDEISKY Éva, szerk., *Írók lázadása: 1956-os írószövetségi jegyzőkönyvek, Irányított irodalom* (Budapest: MTA Irodalomtudományi Intézet, 1990).

VA: Igen, de még előbb az *Írók pórázon* című kötet jelent meg a Kiadói Főigazgatóságról, a pártállami cenzúrahivatalról.¹⁸ És negyedik kötet is volt, a fiatal írók 1980-as eszmecsereje az „unalmasnak” ítélt hetvenes évekről.¹⁹

SzD: Aztán a rendszerváltás idején a *Literatura* is megváltozott.

VA: 1990-ben radikálisan új korszaka kezdődött. Nem tudom, Kulcsár Szabó Ernővel beszéltek-e.

SzD: Igen, Kappanyos András vett fel vele beszélgetést.

VA: Jó, akkor én itt nem fogok részletekbe belemenni, csak annyit, hogy Ernőnek volt az ötlete, hogy a *Literatura* kifejezetten irodalomelméleti folyóirat legyen. Szerintem kissé belterjessé vált a lap, igaz, már a Bodnár-korszakban is az volt, csak más képpen. Ugyanakkor nekünk, az Irodalomelméleti Osztálynak nagyon jól jött ez a változás. Például az értelmező közösségekről szóló konferenciánk anyaga a *Literaturában* jött le, az 1996/3-as számában. Ezt Kalogány szervezte, mint ahogy a később megjelent kötetet is ő szerkesztette.²⁰ De erről a korszakról nem mondanék többet.

SzD: Jó, nézzük a következő évtizedet.

VA: Újabb korszak jött 2000-tól, Pomogáts maradt a főszerkesztő, és én lettem a felelős szerkesztő. Ekkor is az volt a gyakorlat, mint Ernőnél, azaz a felelős szerkesztő volt a tényleges irányító.

SzD: Pomogátsnak a lap nem tartozott legfőbb tevékenységei közé, igaz?

VA: Nem igazán. Időnként igénybe vettük őt. Néha előfordult, hogy közbelépett. Amikor Kulcsár Szabó Ernő és én összevesztünk, akkor például Pomogátsnak kellett döntőbírónak lennie. Végül is ő jelentős közéleti szereplő volt, például egy ideig az Írószövetség élén állt. Amikor kiderült, hogy a főszerkesztő a jogi felelős, akkor 2006-tól én lettem a főszerkesztő, és Bezeczký Gábor lett a felelős szerkesztő. De ez nem jelentett sokat. Emlékeztetek rá, hogy mindenkor kollektívan döntöttünk. Különböző helyekről szereztük be a szövegeket, mindenkinek másfajta ismeretsége

¹⁸ TÓTH Gyula és VERES András, szerk., *Írók pórázon: a Kiadói Főigazgatóság irataiból, 1961–1970 dokumentumválogatás*, Irányított irodalom (Budapest: MTA Irodalomtudományi Intézet, 1992).

¹⁹ VERES András, szerk., *A hetvenes évek kultúrája: Tanácskozás a Fiatal Művészek Klubjában, 1980. április 10–12: dokumentumválogatás*, Irányított irodalom (Budapest: Balassi Kiadó, 2002).

²⁰ KÁLMÁN C. György, szerk., *Az értelmező közösségek elmélete*, Opus: Irodalomelméleti tanulmányok, új sorozat, 3 (Budapest: Balassi Kiadó, 2001).

volt, ezt kihasználtuk, és megbeszéltük, sőt, a vitás ügyekben igyekeztünk közös álláspontra helyezkedni.

SzD: Így volt, valóban.

VA: Nekem más volt a koncepcióm, mint Ernőnek. Nem értettem egyet az általa preferált korlátozással. Természetesen az irodalomelméletet én is fontosnak tartottam, de nem akartam kizárólagossá tenni. Egyébként Ernő időszaka alatt is megjelentek irodalomtörténeti tanulmányok.

SzD: És több volt a fordítás az ő idejében, igen fontos külföldi szövegeket tettek hozzáférhetővé.

VA: Minálunk is voltak fordítások. Én annyira igyekeztem nyitni, hogy még kiadatlan dokumentumokat is közöltünk. Például József Attila *Hegel, Marx, Freudja és kései értekező szövegeiből* egy válogatás először a *Literatúrában* jelent meg (2008/1). Hasonló volt Németh Andor elkallódott naplójegyzeteinek kiadása (2009/3), valamint Móricz jegyzetei József Attila *Nagyon fáj* című kötetéről (2015/4). Ezek szerintem egyértelmű nyereségek voltak.

SzD: Kétségtelenül, de azért nem ez volt a fő profil.

VA: A fő profilról elsőként azt mondanám, hogy volt egy-két elvi megfontolásom, amelyet igyekeztem megvalósítani, több-kevesebb sikerrel. Az egyik, hogy a pályakezdőket próbáljuk segíteni.

SzD: Ehhez én is hozzátettem. Bevezettük az OTDK-pályaművek körében kiosztott *Literatura*-díjakat, a legjobbakat pedig közöltük, amíg lehetett. Örültem, hogy ezt elfogadtátok.

VA: Igen, valóban. Emellett fontosnak tartottuk az irodalomtudományi műhelyek bemutatását. Volt pécsi, szegedi, debreceni egyetemi blokk, a József Attila Társaságot is bemutattuk. Voltak persze *ad hoc* jellegű szövegek is. Kiálltunk az irodalomtörténeti kézikönyvek mellett. Úgy értem, mindkettő mellett: amit Mihállyal közösen szerkesztettünk (*A magyar irodalom története*i általa írt alapkonceptiója megjelent nálunk a 2003/4-es számban), és ami az Intézetben készül.

SzD: Ez a felfogás hasonló ahhoz, amit az induláskor megtapasztalhattál. Vagyis, hogy műhelyként működik a lap, illetve műhelyeknek, projekteknek, intézeti és intézeten kívüli szakmai közösségeknek kínál fórumot.

VA: Pontosan így van. Egyébként az intézeti kézikönyvnek is volt egy nagy vitája, amelyen sokan szerepeltek. Ezeket az anyagokat, Szörényi, Szili, Bojtár Bandi és mások vitaszövegeit lehoztuk (2006/2). Néhány készülő fejezetet is közöltünk. A huszadik századi kötet tervét én készítettem el, ebben benne volt az, hogy a legfontosabb művekről is készüljön szócikk, és ennek előtanulmányaként írtam Kappanyossal *A ló meghal a madarak kirepülnekről*, Berkes Tamással pedig a *Kazohiniáról*. A műhelyek kérdéséhez tartozik, hogy Kulcsár Szabó Ernőnek egy nagyon megosztó előadásszövegét is lehoztam 2002-ben, az volt a címe, hogy *A látható nyelv elkülönbözése, hermeneutika és filológia*, amelyben ő az egész magyar filológiát tetemre hívta.

SzD: Erre volt válasz Horváth Ivántól a *Mi, filológusok?*

VA: Igen, Iván konferenciát szervezett az ELTE-n,²¹ és ennek négy szövege jelent meg az *ItK*-ban (2003/6), de Iváné és Ernő erre adott válasza nem. Ernő ugyan megírta a választát, de visszavonta, ezért aztán Iván szövege sem jelenhetett meg az *ItK*-ban. Ezek után én a *Literatúrában* szerettem volna leközzölni a két elmaradt szöveget, és mindent elkövettem, hogy Ernő hozzájárulását megszerezsem. Ő azonban nem volt hajlandó erre. Nem láttam be, hogy az ő visszakozása miatt ne jelenhessen meg Iván írása sem, ezért a kialakult helyzetet ismertető előszavam kíséretében közreadtam Iván szövegét.²² Ezen Ernő végtelenül felháborodott, és nem nekem, hanem Szörényi Lacinak, az Intézet igazgatójának címezve írt egy levelet, amelyben lemondott a szerkesztőbizottsági elnökségéről. Én meglehetősen csipős választ írtam a levelére (2005/1). És ahogy már utaltam rá, végül Pomogáts döntött amellest, hogy mindkét szövegnek le kell jönnie.

SzD: Emlékszem erre, mert ezekben az években kerültem az Intézetbe és a *Literatúrához*, de kérlek, mondj valamit a filológusvitáról úgy, hogy egy mai magyar szakos egyetemista is megértse, miről szolt ez. Mi volt az ütközőpont?

VA: Arról szolt, hogy az irodalomelmélet milyen segítséget tud nyújtani a filológiának, és a filológia mit fogadhat el abból, és mit nem. Ez volt a témája a tanácskozásnak. Egyébként az újabb könyvemben ezt részletesen leírom.²³ Az ütközőpont Kulcsár Szabó Ernőnek a magyar filológiát az elmélet nevében radikálisan lebecsülő véleménye volt. Megelőzte ezt egy miskolci tanácskozás 2002-ben *Hermeneutika és filológia* címmel, ott mondta el az előadását, amelyben a magyar filológiának „beteges elmé-

²¹ *Mi, filológusok. Az elmélet hasznáról és káráról az irodalomtörténet-írásban. Az ELTE Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszékének tanulmányi napja*, 2003. április 3.

²² HORVÁTH Iván, „A hermeneutikai ajánlat”, *Literatura* 30, 1. sz. (2004): 106–123.

²³ VERES András, „Az irodalomelmélet magyarországi történetéhez”, in Uő, *A felejtés ellen: Történetek és emlékezések*, 53–75 (Budapest: Balassi Kiadó, 2023).

leti immunitását”, „szegényes praxisát”, „anakronisztikus hatástörténeti helyzetét” ostorozta. Szóval kőkemény volt, és ez sokakat fölháborított. Iván 2003. április 3-án rendezte meg az említett *Mi, filológusok* című kollokviumot, és itt nagyon érdekes előadások hangoztak el. Bene Sándor és Kecskeméti Gábor a régi magyar irodalom elméleti megújítását szorgalmazták egy újfajta szövegaktus-elmélet, illetve egy történeti kommunikációelméleti modell alapján. A referencia lehetőségét és jelentőségét mindketten elfogadták, és túl szűknek találták Ernő irodalomfogalmát. Takáts József az elsődleges kontextus fontosságáról adott elő, ezt vitatta Szilasi László, és ez a négy szöveg jelent meg az *ItK* 2003/6-os számában. Horváth Ivánnak az ott elmondott szövege, amely kifejezetten Kulcsár Szabó Ernőt és iskoláját vette célba, nem jelenhetett meg – mint már utaltam rá –, arra hivatkozva, hogy egyoldalú lenne, ha válasz nélkül közölnék. Iván egyébként nem is annyira Ernőék álláspontját támadta, mint inkább eltúlzott önértékelésüket, és ezzel szemben fejtette ki, hogy a filológusok is rendelkeznek megalapozott öntudattal, sőt nemzetközi háttérrel is.

SzD: Nézzük meg a te korszakod többi lapszámát, évfolyamát is.

VA: Úgy vélem, nem vagyok elfogult, ha azt gondolom, a folyóirat sokszínűbb lett ebben a periódusban. Csak néhány írásra hívnám fel a figyelmet, amelyek nekem személy szerint nagyon tetszettek. Például Farkas János László *Fordította József Attila* című tanulmánya (2007/3) az egyetlen, amelyik alaposan megvizsgálta, hogy milyen eredménnyel fordított József Attila. Tverdota Gyuri írása a *Meghasonlott nyugatosok* címmel (2008/2) arról szól, hogy nemcsak Ady követett el árulást saját táborra ellen, hanem a többiekben is benne volt az azt motiváló meghasonlás, Babitsban és Kosztolányiban is. Mindkét tanulmány úttörő munka volt. Szili Jóskának sok jó szövege jelent meg, az egyik kevésbé méltatott darab, de szerintem szenzációs: a *Pound-recepciónk pikantériái* (2009/4). Gintli Tibornak is lejött egy szövege, amit a disszertációjában átdolgozott. A *Literatúrában Trivulzió és Esti Kornél* címmel jelent meg (2011/3). Az *Esti Kornél* kötet elnökről szóló fejezetének elképesztő mennyiségű értelmezése van, erről újat mondani nagyon nehéz, neki mégis sikerült. Hajdu Péternek egy általam nagyon kedvelt szövege a *Büntetés és dicséret az irodalomelméletben* (2015/2), amely rámutat arra, hogy az irodalomelmélet hogyan tolta föl magát iskolamesterré, és hogy ez milyen veszélyekkel jár. Most csak néhány szöveget emeltem ki, ami nyilván igazságtalan, de talán képet ad valamennyire a sokféleségről és arról, hogy én mit értékeltem nagyra.

SzD: Honnan jött az angol–magyar kétnyelvű szám ötlete?

VA: Ez unikum volt a *Literatura* történetében. 2004-ben valamennyi pluszpénzhez jutottunk az Akadémia révén. És abból kiindulva, hogy Hollandiában terveztek éppen magyar kulturális évadot, amiről elég sokat tudtam, mert a feleségem a szervezői közé tartozott, ezért megcélozva az alkalmat, olyan számot szerettem volna

létrehozni, amely magyarul és angolul párhuzamosan jelenik meg. Méghozzá jó angolsággal fordítva, ezért is került sokba. Persze voltak szerzők, akik maguk fordították le a tanulmányukat, például Kalogány és Kappanyos. A szám végén holland és orosz nyelvű rezümét is készítettünk, hogy több irányba lehessen a lapot terjeszteni. Az anyag keretes szerkezetű volt, az elején Pomogáts írt *Magyar irodalom a magyar társadalomban* címmel, a végén Dérczy Péter a magyar irodalomkritika utolsó évtizedéről.

SzD: Emlékszem, Dérczyé jó szöveg volt.

VA: Érdekes, nekem egyik sem tetszett igazán, Dérczytől is többet vártam. Érthető, hogy őt bíztam meg, akkor az Intézetben volt, és nagy szerkesztői és kritikusi tapasztalattal rendelkezett. A közbülső szövegek pedig egy-egy íróról szóltak, méghozzá elsősorban kortárs szerzőkről. Szabó Magdáról, aki egyébként személyesen is részt vett a hollandiai rendezvényen, Erdődy Edit írt. Kálmán C. Gyuri Konrád György regényeit tekintette át. Őszintén szólva csak utólag jöttem rá, hogy milyen jó szöveget írt. Kertész Imre bemutatására Kalogány tanítványát, Vári Gyurit kértem fel.

SzD: Igen, Vári Gyuri a mi baráti körünkben volt Pécsen, nagyjából egyszerre indulunk.

VA: Kálmán C. Gyuri rendezett egy vitaülést, valahol az újságíró szövetségben, ahol Várinak a *BUKSZ*-ban megjelent kiváló szövege volt a téma. Ez a *Sorstalanság* utóéletéről szólt, és én voltam a felkért opponens, akinek feltétlenül okvetetlenkednie kellett. Az a fejezet, ami erről könyvébe került, meg se közelíti a folyóirat-változat színvonalát. Még sok kiváló szöveg található a számban, Hajdu Péter Rakovszky Zsuzsa első regényéről írt szellemes tanulmányt.

SzD: Erős számot sikerült összehozni. Volt valami hatása?

VA: Hollandiában és másutt is osztogatták az angol nyelvű változatot. Sajnos nem tudok arról beszámolni, hogy óriási visszhangja támadt volna Hollandiában. Más kérdés, hogy a magyar irodalomnak voltak ott jelentős sikerei. Például Konrád Györgyről több héten keresztül közvetített az egyik holland televízió egy interjúsorozatot, melyen mellette még más nagyságok, például Gabriel García Márquez és Jorge Semprun szólaltak meg, és Konrád annyira verte a többieket, és annyira népszerűvé vált Hollandiában, hogy elkezdték kapkodni a könyveit. Ilyen szempontból jól jött, hogy Kálmán Gyuri olyan kiváló szöveget írt róla.

SzD: Egy összefoglaló jellegű kérdés a végére. Ha hosszában végigtekintesz a *Literatura* évtizedein, akkor mi az, ami a magyar irodalomtudományos lapok mezőnyében egyedivé teszi?

VA: Az irodalomelmélet területén végig éllovas volt. Már az első időkben is, mert amikor az Irodalomelméleti Osztály volt a legfőbb központja a teoretikus vizsgálódásoknak, érthető módon az osztály munkatársai, illetve a velük kapcsolatban lévő emberek voltak a szerzők. Így volt ez Ernő előtt és részben Ernő alatt is. Az utolsó időkben azonban változott a helyzet, mert a különböző egyetemek is központokká válhattak, és ezeket a műhelyeket is be akartuk mutatni. Az irodalomtudomány egészében mindig sokközpontú volt, de az Intézetnek – már az Eötvös kollégiumi hagyományai miatt is – volt egy nagyon erős vonzasköre, szervező ereje. Az egyetemek a hatvanas–nyolcvanas években az irodalomelmélet területén még nem rúgtak labdába, csak a rendszerváltást követően változott meg a helyzet. A *Literaturának* kitüntetett szerepe volt már csak amiatt is, mert az Intézet állt mögötte. Az irodalomtudományban persze sok más folyóirat is jelentős, csakhogy más a profiljuk. Például a *Helikon*nak a nemzetközi irodalomtudomány közvetítése a feladata. A *Literatura*, mint ahogy az *Opus* könyvsorozat is, elsősorban magyar szerzőket kíván megjeleníteni. Az *ItK* pedig mindenekelőtt a régi magyar irodalomnak a fóruma, bár azért adnak arra, hogy tizenkilencedik és huszadik századi anyagokat is közöljenek. Magyarán szólva nincs igazi versenytársa a *Literaturának*. Persze lehet mondani, hogy kis ország vagyunk és az anyagi erőforrásaink korlátozottak. Mindenesetre nagy teljesítmény, hogy sikerült a magyar irodalomtudomány élvonalába emelkednie. És úgy látom, hogy a lap most új korszakába lépve is a legjobb hagyományait folytatja. Különösen tetszenek a tematikus számok, mint amelyik a kritikai kiadások gondjairól szól (2021/1) és nagyon meghatározó gesztus a kiváló szerkesztőjének, Kálmán C. Györgynek szentelt emlékszám (2022/1).

„TANÍTSD AZT, AMIT OTT TANULTÁL!”

– Egy szerencsés hatástörténeti véletlen –

Kulcsár Szabó Ernővel beszélget Kappanyos András

■ KA: Ebben a beszélgetésben, amely egyikünk számára sem szokványos terep, leginkább arra próbálunk választ keresni, hogy milyen szerepet játszottál a *Literatura* életében, és a lap milyen szerepet játszott a Te életedben. Ez a szerep 1990 és 2000 között volt igazán intenzív, de rákerestem a nevedre a *Literatura* régi számaiban, és nagy elégedettséggel láttam, hogy már az 1974-es legelső számban említik a neved, mégpedig Vasy Géza hivatkozik rád egy Sánta Ferencről szóló cikkben.¹ Egy évvel a diploma után ez nem kis teljesítmény, és ha innen datáljuk a lappal való kapcsolatot, akkor ez is ötven évre rúg. Ezt az első korszakot Béládi Miklós határozta meg. Te milyen viszonyban voltál vele?

KSzE: Nagyon jóban voltam vele. Lényegében neki és Bodnár Györgynek köszönhetően kerültem az Intézetbe, de ez később történt, 1979-ben.

KA: Már egyetemistaként ismerted Béládit?

KSzE: A Debreceni Irodalmi Napokon rendszeresen részt vett, és már egyetemi éveim alatt is többször beszélgettünk. Miklós mindig tartott előadást, mindig a legjobb előadások egyikét, és Bodnár is általában. Ma már nehéz ezt elképzelni, de a csilláron is lógtak. Nagyon kemény csörték zajlottak. Az egyik legemlékezetesebb alkalommal, '71-ben vagy '72-ben, Király István adott elő. Az egyik fő pontja az volt, hogy nagyon jó ez a gazdasági és kulturális nyitás a nyugat felé – ami valóban Kádár akkori politikája volt –, de nagyon óvatosan kell eljárunk. Pista a szónoki székéből igazán tudott játszani az érzelmi húrokon: nagyon fontos cikkeket hoznak be a vállalatok a nyugati országokból, tehát nagyon jó ez az import, de vigyázzunk, mert szemléletet is hoznak magukkal, a nyugati turisták pedig nyugati életformát, és ez ellen harcolnunk kell. Erre felszólalt Kiss Ferenc (az ő felszólalása mindig csatát ígért), és arra figyelmeztette Királyt (természetesen Pistának szólítva), hogy ne a külföldi turistáktól féltse Magyarországot, hanem a belföldi turistáktól. Erre Király paprikavörösen felpattant: márpedig Bartók Béla Magyarországon senki ne nevezze Jászi Oszkárt vagy Lukács Györgyöt turistának. Váratlan pillanatok, parádés csetepaték voltak, ebben a közegben ismertem meg Béládit és Bodnárt.

¹ Vasy Géza, „Regény a forradalom értelméről”, *Kritika* 1, 1. sz. (1974): 92–101, 92.

KA: A *Literaturát* kezdetben Sötér jegyezte felelős szerkesztőként, de ugye jól látom, hogy alapvetően Béládi lapja volt, egészen a haláláig?

KSzE: Igen, ez váratlan csapás volt '83-ban. Miklós olyan színvonalas lapot csinált, amelyet csak megengedtek a körülmények. Utána Pomogáts és Bodnár vette át a lap-szerkesztést furcsa kényszerhelyzetben.

KA: Az ekkori felállásban talán az a legmeglepőbb, hogy Te már ekkor tagja voltál a szerkesztőbizottságnak: egy olyan csapatnak, ahol mindenki jóval idősebb volt nálad, Nyíró Lajos például három évtizeddel, de még Bonyhai is más nemzedéket képviselt. Ez hogyan alakult?

KSzE: Nehéz ezt szétszálazni, de alighanem arról lehetett szó, hogy ki akarták egyenlíteni a viszonyokat a XX. Századi és az Irodalomelméleti Osztály között.² Volt itt némi feszültség, meg talán gyanakvás is a két csapat között. Próbáltam ezt megérteni abból, amit szemléletileg láttam, de ez nem volt vegytiszta. Az akkori XX. Századi Osztály, pontatlanul bár, de megragadható a *népi* jelzővel. Irányzatában a nemzeti irodalmi paradigmához erősebben ragaszkodó kollégák voltak többségben. De köztük olyanok is akadtak, mint Rónay Laci vagy Rába György. Rónay mindig figyelmeztetett a veszélyekre: amikor felemelte az ujját, mindjárt arra gondoltam, mit rontottam el. „Lehet, hogy találó, amit írtál, de máskor a *Népszabadsággal* vigyázz...” Rába pedig hatalmas tekintély volt, és urbánus karakter ebben a közegben. Tőle mondjuk Kiss Pintér Imréig terjedt a meglehetősen széles spektrum. Ezért, azt hiszem, kezdetben Szabolcsi volt a felelős, de mire én odakerültem, ő már igazgatóhelyettségé lépett elő, bár a befolyása erős maradt a XX. Századi Osztályon. Először azt hittem, hogy a feszültségnek ez a sokszínűség az oka: az Irodalomelméleti Osztály némileg sterilebb volt, és ez a szemléleti különbség okozhatta volna az ellentétet. Később, amikor bizalmasabb viszonyba kerültem a „nagy öregekkel”, s köztük az egyébként igen zárkózott Rába is megkedvelt valamiért, egyszer csak kibukott a mondat: „Hát nem látod? Ott csupa kádergyerek van. Olyan is, akinek nyelvvizsgálója sincs. – De hát ott van Bonyhai is! – Na jó, az más, van egy kivétel.” Igaz, Bonyhai még fiatalnak számított. Szóval az irodalomszemléleti mellett volt egy ilyen... politikainak nem is nevezhető, talán inkább társadalmi jellegű feszültség.

KA: És ezt kellett valahogy kiegyensúlyozni a szerkesztőség összetételében?

² A XX. Századi Osztály az 1956-ban alapított Intézettel egyidős, fennállásának egy szakaszában külön „Szocialista irodalom” munkacsoportot is működtetett. A kérdéses időszakban Bodnár György (1966-tól), majd Béládi Miklós (1981-től) irányításával működött. Az Irodalomelméleti Osztály 1961-ben alakult, 1985-ig Nyíró Lajos vezette.

KSZE: Valahogy így. Bonyhai, Szili és Nyíró az Irodalomelméleti Osztályhoz tartoztak, Bodnár, Pomogáts és jómagam a XX. Századihoz. A *Literatura* tulajdonképpen – mintegy Béládi örökségeként – az utóbbié volt, de közben kezdettől hangsúlyosan elméleti volt az iránya. A szerkesztőbizottság összetételének a lap életében nem volt túl nagy jelentősége, mert a lapot mindig a felelős szerkesztő csinálta. A főszerkesztőnél az volt a szempont, hogy legyen „nagyember,” idősebb, tekintélyes kolléga, de a felelős szerkesztőnek szabad kezet adtak. Én ilyenekkel korábban nem találkoztam, pedig akkor már dolgoztam a *Kortárs* szerkesztőségében is. Ilyen nemigen volt más, hol, hogy „azt csinálj, amit akarsz.”

KA: De azért a szerkesztőbizottságtól függetlenül is meglep egy kicsit, amit a két osztály közötti feszültségről mondtál.

KSZE: Igen, ez annál is érdekesebb, mert persze a XX. Századi Osztályról sem lehetett azt mondani, hogy mentes lett volna a pártállamilag angazsált kollégáktól. De ez sem ilyen egyszerű, mert miközben például Illés Lacit (ő nem nálunk, hanem a Szocialista irodalom részlegén volt) mindenki amolyan jó értelemben vett őskövületnek látta, ő morálisan tiszta volt. Nálunk sosem fordult elő olyasmi, amit az Intézet anekdotakincse egyebünnen, a XIX. Századi Osztályról őriz, hogy megtalálták az asztalon kint felejtett jelentést.

KA: Igen, ismerem a történetet...

KSZE: És engem még később is értek hasonló „csapások.” Amikor Bayreuthból hazajöttem 1988-ban, egy tekintélyes kolléga behívott, hogy hogyan is mennek ott a dolgok, és én hülye, jó darabig azt hittem, hogy ez egy szakmai beszélgetés. Mindenesetre az az ideálkép, amit sokáig őriztem az Intézetről, kissé összezavarodott. Egyrészt persze tényleg asylum volt és a „boldogok szigete”, de azért a rendőrállam keze ide is elért. Például ezért is nagyon bonyolult annak megítélése, vajon tényleg olyan indokolt-e az Intézet körüli legendaképzés.

És mindezt nemcsak történetileg nehéz kibogozni, hanem a morális ítéletkezés sem könnyű, hiszen például Szabolcsiról ma mindenféle sokadrangú figura hetet-havat összehord, mert úgy érzik, hogy lehet ócsárolni. Szabolcsi nagy formátum volt, hihetetlen minőségérzékkel, és bár kétségkívül fűződnek a nevéhez rossz történetek, hiszen tudott haragudni és bosszút állni is, de én személyes okok miatt sem tudok róla ítéletkezni. Szerintem még nincs itt az ideje, hogy ezeket a teljesítményeket és életműveket mérlegre tegyük. Nemrégiben az is előfordult velem, hogy Király Istvánról írtam valami pozitívát. Nem a politikai tevékenységéről beszéltem, hanem egy tanulmányáról. Sok negatív vélemény jött szembe...

KA: Király a korának egyik legfelkészültebb magyar irodalomtudósa volt, ezt nem lehet elvitatni.

KSzE: Nehéz is elképzelni, hogy a pártmunka, az egyetem, a lapszerkesztés mellett hogyan olvasott össze ennyi mindent. De ez jó végszó arra is, hogy visszakanyarodjunk Béládihoz és Bodnárhoz, a velük való viszonyomhoz. Valamikor a nyolcvanas évek közepe táján az Intézetben volt a kandidátusi értekezésem munkahelyi vitája, mindenesetre Bayreuthból haza kellett jönnöm miatta. Elég kényes volt a téma: Németh László. Király is jelen volt, és a vélemények elhangzása után összefoglalásul azt mondta, hogy ez a jogos kifogásokkal együtt is olyan kiváló dolgozat, amelynél át kell ugrani a kandidátusi fokozatot, itt a jövő egyik nagy tudósával állunk szemben. Nagyon bizarr volt ilyen hallani harmincöt évesen, totál elbizonytalanítja az embert, önkéntelenül is azt kérdi, mi van emögött. És Királynak volt akkora hatalma, hogy ezt meg is tehetné volna (mint ahogy másnál meg is tette). Hatásos szónoklat volt, vagy húsz perces, nagyon meg is ijedtem. Bodnárék inkább háritani próbálták: gondoljuk meg jobban. Utána pedig behívtak és elmondták, hogy a látszat ellenére ők most megvédték engem, mert ha ezt megkapom, az örökre szóló elköteleződést jelent.

KA: Bodnárnak valóban remek taktikai érzéke volt, és nehéz időkben ez nagyon sokat jelentett az Intézetnek. De visszatérve a *Literatura* történetéhez: van abban valami ironikus, hogy az elmélészek között éppen Te voltál az irodalomtörténész. Ha továbblépünk a lap következő korszakához, azt látjuk, hogy éppen akkor lettél a felelős szerkesztő, amikor elmentél Pécsre tanszékvezetőnek. Ezt a furcsa felállást hogy forogták ki a viszonyok?

KSzE: Amikor '88-ban hazajöttem Bayreuthból, rengeteg ajánlat fogadott. Nagyon nehéz erről beszélni... Akkor még azt sem tudtam, hogy ha a beszédhelyzetedre nem reflektálsz eléggé, akkor nagyon nagy baj tud történni. Ezt én nem érezkeltem közvetlenül, de hát mindenkinek vannak barátai, cimborái, viszonyai, ahol még a kellemetlent is elmondják: hogy ez a bolsevizmusban mekkora kitüntetés, négy évet az NSzK-ban lenni. Szerencsére az fel sem bukkant, hogy ügynökként küldtek volna ki, mert annyit azért tudtak, hogy nem ez az én esetem. De aztán rövidesen elkezdtem a szakmáról kritikus dolgokat írni, és akkor még nem voltam igazán tudatában, hogy milyen mérhetetlen irigységet keltett ez akkor, hogy négy évet egy szabad ország szabad egyetemén lehettem. Mert hát volt olyan professzorom, aki negyvenévesen jutott ki először Ausztriába, és ez volt a jellemző. Nagyon nehéz érzékeltetni ezt a cezúrát vagy választóvonalat. Tehát '88 őszén kezdtem újra dolgozni Magyarországon, és akkor egyidejűleg hívott Debrecenbe Tamás Attila és Pécsre Bécsy Tamás. Attila egy iskolai jellegű rendszerrel kecsegtetett, ahová be kellett volna tagozódnia, hogy milyen órát tartasz, Tamás meg azt mondta, taníts, amit akarsz: azt, amit ott tanultál. És nekem ez jobban imponált.

KA: Nem tervezted, hogy az Intézetbe gyere vissza munkatársnak?

KSZE: Oda mentem vissza, de aztán gyorsan kiderült, hogy el akarnak onnan vinni, két helyre is, sőt háromra, hiszen Géza [Németh G. Béla] rögtön elvitt az ELTE-re.

KA: Ott ismertelek meg, negyedévesen jártam a szemináriumodra.

KSZE: Így van. Az egyetemi állást még nyáron elintéztük, és Géza is azt mondta, taníts, „amiről akarsz.” De mivel ez 19. századi tanszék volt, végül a novellisztikát osztotta rám, mert úgyis epikával foglalkozom, úgyhogy az egész nyaramat a századvegi novellistákkal töltöttem. És amikor ez az állás már stabil volt, akkor eljöttem az Intézetből.

KA: És ennek ellenére született meg a döntés, hogy te vidd tovább az Intézet egyik lapját? Ezt Bodnár találta ki?

KSZE: Igen, ez tényleg furcsa volt, hiszen nem volt már ott állásom. Ha jól emlékszem, teljesen külsősként kaptam meg a stallumot. Persze a bayreuthi négy év alatt is fel volt függesztve az állásom, de a társadalombiztosításomat és a nyugdíjfolytonosságot az Intézet fenntartotta. '88 őszétől az ELTE-n volt a főállásom, de Gyurika [Bodnár György] biztosított, hogy ezzel nincs semmi baj. Közben pedig '86-ig még a *Kortárs*-nál is szerkesztő voltam.

KA: Abból, hogy a *Literaturát* átvetted, én azt éreztem közvetlenül, hogy '90-ben, az első általad szerkesztett évfolyamban lehoztad a későbbi feleségemmel közösen írt cikkünket.³ Pár hónapja volt meg az első számítógépünk, és új élmény volt, hogy lehet igazi négykezeszt írni. Azt hiszem, eredetileg pont Szabolcsi szemináriumára írtuk dolgozatnak.

KSZE: Kapod és adod a lehetőséget. Utólag szinte biztos vagyok benne, hogy Gyurika döntött a lap sorsáról. Senki nem tiltakozott ellene. Pomogáts mint főszerkesztő mindvégig intézeti ember maradt, ő kellő mértékben biztosította a kontinuitást. Úgy sejtem, hogy itt is Bayreuth volt a fő tényező.

KA: Tehát Gyurika is úgy gondolkodott, hogy az importált tudás az Intézet számára hasznosuljon. Végül is Béládi halála óta főszerkesztőként ő vitte a lapot, akkor köszönt le, amikor Neked átadta. De a *Literatura* addigi történetének, sőt talán egész történetének legnagyobb dobása az 1989/1–2. szám volt, az 1956-os írószövetségi dokumentumokkal. Magából a kiadványból nem derül ki, hogy ez kinek a munkája vagy kinek az archívuma volt. Erről tudsz közelebbit?

³ JÁKFAJLVÍ Magdolna és KAPPANYOS András, „A nagy detektív és a posztmodern (avagy néhány szírom Umberto Eco rózsájából)”, *Literatura* 16, 4. sz. (1990): 358–379.

KSzE: Hát ez ugye még formálisan a pártállam idején zajlott, és a felelősséget biztosan Gyurika viselte, de hogy ki csinálta, azt én sem tudom.

KA: Mindenesetre ez nagyot emelt akkoriban a brand hitelén, s ebből aztán a következő szerkesztőség is profitált.

KSzE: És nagyon jó példa arra, hogy milyen más világ volt itt, mennyi minden froghatott kockán: állások, sorsok. Gondold el, mielőtt elmentem Bayreuthba, '83 végén, '84 elején én olyan pergőtűz alatt voltam... Voltak olyan vasárnapjaim, hogy Mészöly hívott fel, pedig nem voltunk túl közeli viszonyban, hogy kell-e valamit segíteni, írjon-e valamit, mit csináljunk. Fölébredtem harmincnégy évesen, nem tudtam, miről van szó. „Nem láttad a mai *Népszabadságot*?” Nyilván Szerdahelyi vagy Héra írt valamit. Amiatt is stresszben voltam fél évig, hogy Száraz Gyuri a *Kortársnál* azzal fogadott, „Nem tudom, hogy meg tudom-e védeni az állásodat”, ami csak félállás volt. De az intézeti állást nem fenyegette semmi, mert ott Szabolcsi volt a védelmező. De hogy ez a pártállami kultúrpolitika mennyire nem volt homogén szisztéma, az abból látszik, hogy ennek a csatának a kellős közepén, mikor alig merem már újságot kinyitni, egyszer csak felhívott Agárdi Péter,⁴ hogy menjek be a Pártközpontba, a Balassi Bálint utcába valamit megbeszélni. Bementem, elmagyarázták, hogy hol van az osztályvezető elvtárs szobája, de végig jött utánam a katona, aki a szoba előtt beírta egy úrlapba, hogy 9.59-kor engem átadott. Agárdival egyébként jórészt JAK-ügyekben találkoztam addig. Bent ő mosolyogva kihúzgálta a telefonokat a falból, és azután vázolta a helyzetet. Addig is úgy képzeltem magamat, mint egy parasztot a sakktáblán, aki várja, hogy mikor ütik le. Volt pár írásom, ami megborzolta a kedélyeket, és ezeket mindig el is csépelték. Agárdi azt mondta el, hogy egy olyan játszma része lettem, amely igazából Aczél és Rényi⁵ között zajlik. A *Népszabadságnál* Rényi az úr, Aczél ott nem tud beavatkozni. Aczélról egyébként jobb a véleményem, mint ami az általános konszenzus: félelmetesen ravasz kultúrpolitikus volt, sőt, sikeres is, ha szabad illet mondani, mert olyasmit oldott meg, amit azóta se oldott meg itt senki. Párbeszédben tudta tartani a két nagy írói tábor, még akkor is, ha ezt a párbeszédet inkább kikényszerítette, mintsem magától hagyta volna kibontakozni. Agárdi azt mondta (mintegy Aczél nevében), azt nem ígéri, hogy meg tudnak védeni, de nagy baj nem lehet. Azért mégis jobb lenne, ha már csend lenne körülöttem. De hát nem én csinálom a zajt! Szóval kicsit megnyugodtam, hogy nem az egzisztenciámat akarják tönkre tenni, csak egy játszmában jöttem közbe valami szöveggel.

⁴ Agárdi Péter (1946) irodalomtörténész, 1975 és 1985 között az MSZMP KB Közoktatási és kulturális osztályának munkatársa, majd alosztályvezetője volt.

⁵ Rényi Péter (1920–2002) újságíró, 1956-tól 1988-ig a *Népszabadság* főszerkesztő-helyettese volt, miközben a főszerkesztők néhány évenként váltották egymást.

KA: És akkor ebbe a közegbe érkezett a bayreuthi meghívás?

KSZE: Valóságos megváltás volt. '84 tavaszán Vajda Gyurka [Vajda György Mihály] behívott magához meg Szabolcsihoz az Intézetbe, hogy volna-e kedvem elmenni hozzá asszisztensnek Bayreuthba. Alakult ott egy kutatóegyetem, létesült egy összehasonlító tanszék, és ők rám gondoltak. Két év a szabad világban – leginkább azt hittem, hogy álmodom.

KA: Másfelől nézve meg kivontak az itthoni forgalomból.

KSZE: Lényegében igen, de oda is kellett valaki magyar, ez a feltételük volt. És másfelől ott, Bajorországban sem volt magától értetődő, hogy automatikusan elfogadtak volna minket „odaátról”. Volt egy kis gyanakvás, de ez hamar elmúlt, tapintatosan intézték.

KA: És Bayreuthból te részt vettél a szerkesztőbizottság életében?

KSZE: Hát onnan nem. '84–85-ben írtam meg a kandidátusi disszertációm, mert olyan úri dolgom volt, hogy csak 2x2 óra szemináriumom volt egy héten. Azután, amikor Vajda megbízása lejárt, Erika Fischer-Lichte⁶ kért, hogy maradjak még két évet. Itthon ezt nehéz volt elfogadtatni, hogy egy vadidegen nyugatnémet professzorasszony kérésére maradjak, de az Intézet még ebben is támogatott. Hazajöttem, megkérdeztem [Bodnár] Gyurikát, ő meg azt mondta, tiszta haszon, ha marad ott egy magyar. Nagy élmény volt abban a közegben élni, ahol teljesen mások a kérdések. Szabolcsi pontosan tudta, hogy lehetne küldeni politikailag „megbízhatóbb” fiatal is, akadt is ilyen, de Szabolcsi követte a publikációimat is, és látta, hogy ezek olyanfélék, mint amiket ott publikálnak. Kompatibilisek azzal, ami ott folyik. Megható pillanat volt, amikor ezt elmondta. Odakint remek volt az intézeti könyvtár, azt olvashattam, amit akartam. Különösen emlékezetesek Stefan George kiadójának a gyönyörű, dombornyomású, műalkotás-értékű kötetei, mint Gundolf *Shakespeare és a német szellem* című könyve.⁷ Többek között ezekre a könyvekre is hivatkoztam, és Szabolcsi ezt látva gondolhatta, hogy jó lesz ez, és talán nem is árt ebből az itteni csatából kimenekülni. Tehát a távollétemet '86-ban Gyurika meghosszabbította, de ehhez kellett Szabolcsi is, mert ő volt az, akin múltak a dolgok.

KA: Akkor, ha jól látom, az életedben a pécsi tanszék elindítása és a *Literatura* szerkesztése párhuzamosan haladt. Ekkor már készültél arra, hogy iskolát alapítasz? Volt

⁶ Erika Fischer-Lichte (1943) 1986-ban vette át a Bayreuthi Egyetem Összehasonlító és világirodalmi tanszékének vezetését.

⁷ Friedrich GUNDOLF, *Shakespeare und der deutsche Geist* (Berlin: Georg Bondi, 1911).

ilyen terv? Mert a szakmai közvéleményben ez csak a kilencvenes évek közepén lett egyértelmű.

KSzE: Nem, terv nem nagyon volt. Sem iskolaalapítási, sem szerkesztési. Inkább elmondom, szerintem hogy kezdődött. Az lehetett a döntő, hogy Gyurika és Szabolcsi úgy gondolta, hogy a *Literaturának* éppen ilyen szerkesztő kell. Nem találtak mást, aki tartósabban a nyugati világban élt. Ha a Bosch-lerakat török portásával is szót értesz, és amikor jön a mosógépszerelő, akkor a szakszavak is rád ragadnak, tehát ennyire otthon vagy egy nyelvben, az óriási előny. (Ezt Gyurika például akkor tapasztalta meg, amikor magánemberként jött ki hozzám egy hétre.) Kisvárosban vagyunk, és a kisvárosi professzorok összejárnak – Bayreuth azért nem München. Valahogy megszerettek – talán azért, mert Wagnerről tudtunk beszélgetni. Wagnerrel akkor még elég ambivalens viszonyban volt az egyetem, nem sokan tudtak vagy akartak hozzászólni a témához. Erre is közeli barátságok tudtak épülni, és talán ez is látszott, meg főleg a publikációk. A recepcióesztétika nálunk nagyjából akkor kezdődött. '84-ben jelent meg Gadamer magyarul,⁸ és ez összefügg a *Literaturával*, mert a nyolcvanas évek végén már érezhető volt a komoly választóvonal, hogy nem lesznek érvényesek a kategóriáink, amelyekbe a tudományunk be van kényszerítve. Király István kategóriái nem lesznek érvényesek. (Szabolcsi bonyolultabb volt.) Tükrözés, realizmus, valóság és irodalom – maga a kérdés, hogy valóság *versus* irodalom. A kérdések úgy voltak feltéve, éppen a mimézis miatt, hogy valóság ÉS művészet; mindig ezzel gyötörték az egyetemistákat. Gadamernél viszont nem innen kell a művészethez közeledni.

KA: Gondolom, Szabolcsi az avantgárdvonzalma miatt eleve kilátott ebből.

KSzE: Persze. Hát lényegében informálisan ő irányította az egész AILC-t⁹ is akkoriban. Ezt az egészet más irányból az világította meg, amikor a Gadamer megjelenése idején szerveztek egy nagy hermeneutikavítát a *Kritikában*; Szerdahelyi indította. Kaptunk egy felkérő levelet, az Intézetből Bonyhai és én, hogy szóljunk hozzá. Poszler tartotta a vitaindítót.¹⁰ Furcsa volt, hogy Szerdahelyi kér fel, aki addig üldözött. Bonyhai, akinek mindig jó taktikai érzéke volt, azt mondta, semmiképp se vegyünk részt, ide mi csak pofozósáknak kellünk. Poszler vitaindítójából látszik, milyen más episztémé volt ez, mennyire átjárt mindent egyfajta hagyományos gondolkodási szerkezet. Nagyon igényes szöveg volt, hiszen Poszler művelt polgárként mérlegelte a szempontokat, és végül arra jutott, hogy egy baj van a hermeneutikával: az, hogy *szubjektív*. Ma is vannak kollégáink, akiknek nem kis anakronizmussal még most is ez a mély meggyőződésük: a hermeneutikával az a baj, hogy a szubjektívitásnak en-

⁸ Hans-Georg GADAMER, *Igazság és módszer*, ford. BONYHAI Gábor (Budapest: Gondolat Kiadó, 1984).

⁹ Nemzetközi Összehasonlító Irodalmi Társaság (alapítás: 1954).

¹⁰ POSZLER György, „Don Quijote négy arca – és az ötödik”, *Kritika* 12, 5. sz. (1983): 18–20.

ged teret. Szóval amikor Bonyhaival elmentünk Szabolcsihoz, hogy mi ebben nem akarunk részt venni, Miklós is azt mondta: „Isten őrizz.”

KA: Ebből a vitából elsős egyetemistaként az jutott el hozzám, hogy Szerdahelyi az esztétika-félévében Hartmann, Lukács, Markiewicz és mások mellett feladta az egész Gadamert is, de kiosztott hozzá pár példányt saját négyoldalas kritikájából, különnyomatban.¹¹ Azóta is a Gadamerben tartom, hiszen mindez jellemzi a kort és korlátait. Egyébként meg sajnálom, hogy egy ilyen tehetséges és érzékeny ember, mármint Szerdahelyi, ennyire csak rossz emlékeket hagyott maga után a kultúrában.

KSzE: Valóban nem volt tehetségtelen, de sértett volt, és bizonyára élvezte is a hatalmat, a kiválasztottságérzést. Nem tudom, ismered-e Lajta Erika könyvét...¹²

KA: Igen, sőt Szerdahelyinek a verseiből összeállított önéletrajzi jellegű munkáját is, és arra jöttem rá, hogy én éppen a pályája csúcán ismertem, '87-'88 körül. Őt mint-ha meglepetésként érte volna az a változás, amit Szabolcsi vagy Bodnár már pontosan érzékelt.

KSzE: Igen, és '88 körül a *Literatúrával* kapcsolatban is éppen ez lehetett a megfontolás: olyan főszerkesztő kell, aki fel tudja venni a ritmusát a nyugati világnak, mely már lassan közeledett.

KA: Gyurika tehát értette ezt a feladatot, hogy Bonyhai, Hankiss, Szegedy-Maszák, Bojtár és mások egyéni kezdeményezései után intézményi szinten is neki kell látni az elkésett-elmaradt recepciónak?

KSzE: Így van, és neki volt is képze a szabad világról, habár azt nem látni pontosan, hogyan szerezte.

KA: Én a rendszerváltás korai éveiben éppen Pécssett, méghozzá Thomka Beáta kollégájaként jutottam személyes tapasztalathoz arról, hogy milyen szintet is kell itt megugrani. Beáta már tíz-tizenöt évvel korábbról, részben szerb fordításban ismer-te azokat a szövegeket, amelyekkel azután a magyar közegnek jórészt a rendszerváltás utáni években kellett megküzdenie.

KSzE: Igen, ez nagy különbség volt, hogy nekünk ezt a hátrányt le kellett dolgozni.

¹¹ SZERDAHELY István, „Hermeneutika és esztétika: Hans-Georg Gadamer: Igazság és módszer”, *Irodalomtörténet* 17/67 (1985): 1002–1005.

¹² LAJTA Erika, *Kivezetés a szépirodalomból* (Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2022).

KA: Az én nemzedékem szerencsés volt, mert ekkoriban sorban jelentek meg a szöveggyűjtemények Bacsó, Odoricsek, Thomka Beáta és mások szerkesztésében.¹³ A szakma kapott egy gyorstalpalót.

KSzE: Így van, és ehhez képest kell hangsúlyozni, hogy mit jelent a Poszler által megjelenített világképben a *szubjektív* mint fenntartás. Ilyen irodalmi episztémében éltünk. A *szubjektív* itt lényegében azt jelenti, hogy tudományosan kérdéses, nem verifikálható.

Poszler finom úriember volt, de azt hiszem, nem igazán értette akkor még Gadamer az első olvasásra, mert ha értette volna, akkor éppen ez az egész szubjektivitástéma nem így jött volna elő. Ehhez persze kellett volna Heideggert is olvasni, aki szépen megírja, hogy ez lényegében használhatatlan kategória, mert ami objektív, az mindig szubjektív is, és viszont. Nekem annyi előnyöm volt, hogy akkor már olvastam Heideggert, nemcsak Gadamer miatt, hanem már Barta Jánosnál kezdtem el olvasni Debrecenben a *Lét és időt*. Hát szerencsém volt a tanáraim egy részével, no mindegy. Ami miatt ezt a sok kritikai elmarasztalást kaptam, az végső soron szemléletszerkezeti különbség volt. Az itthon uralkodó szemlélet középpontjában valóság és művészet viszonya állt, én meg lényegében Bartánál tanultam meg, hogy ez nem az irodalom kérdése.

És még egy, amit utólag vettem észre: említetted, hogy milyen fontos gyűjtemények jelentek meg akkoriban. De ha megnézed a gyűjteményi válogatás szempontjait is, akkor abban még ott volt a pártállami diszkurzus nehézkedése. Például a *Literatura* szerintem egyik legjobb száma, a 1991/4-es, amit Bacsóval csináltunk, a *Hermeneutika és dekonstrukció*. Amit oda beválogattunk, azon annyira látszik, hogy honnan nézve válogattunk, tehát hogy a szándékunk a *művészet versus valóság* relációból való kilépést támogató írások keresése volt. Ilyen módon tehát nem a legjobb írásokat találtuk meg, és ez nagyon furcsa, hogy a később sokkal relevánsabbnak bizonyultakat nem tudtuk betenni, mert a magyar diszkurzus ezt várta.

KA: De azután a többi frissen megjelent forrással együtt éppen ezek a szövegek alakították a magyarországi diszkurzust. A következő évtized éles vitái pedig jórészt akörül forogtak, hogy valóban regisztrálható-e a kilencvenes években egy hermeneutikai fordulat, és hogy ez kinek az érdeme. Természetesen elvitathatatlan, hogy Bonyhai Gábor már egy évtizeddel korábban letette az asztalra a magyar Gadamer, csak hogy a nyolcvanas években egy szűk akadémiai csoporton kívül még nem létezett az a közönség, amelyik ezt hasznosítani lett volna képes. Bonyhai teljesítménye rendkívüli, de ahhoz, hogy érvényesülhessen, előbb meg kellett teremteni a közeget, az előfeltevéseket, a nyelvet.

¹³ Például BACSÓ Béla, szerk., *Szöveg és interpretáció* (Budapest: Cserépfalvi Kiadó, 1991); KIS Attila Attila, KOVÁCS Sándor S.K. és ODORICS Ferenc, szerk., *Testes könyv I.* (Szeged: Ictus Kiadó–JATE Irodalomelmélet Csoport, 1996); THOMKA Beáta, szerk., *Az irodalom elméletei I.* (Pécs: Jelenkor Kiadó, 1996).

KSzE: Pontosan látod, mert ez a kulcskérdés az egészben: szakmailag is, de személyek tekintetében is. A vita ott robbant ki, amikor egyik szövegem elején valami olyasmit írtam, hogy a hermeneutikai fordulat végbementnek tekinthető.¹⁴ Ez volt a botrányos mondat, és amikor Horváth Iván először reagált rá (utóbb magánlevélben megírta: nem saját indíttatásból, hanem egy féltékeny kolléga szavára), akkor próbáltam pontosítani: „megtörténtnek mondható”, ez nem azt jelenti, hogy én csináltam, hanem Bonyhai kezdeményezésétől kezdve sok minden járult hozzá. Kétségkívül azt mertem írni, hogy mindennek van egy hatástörténeti ideje. Amit Te most úgy fogalmaztál meg, hogy ahhoz kellett egy közönség. Bonyhait mindez nagyon érdekelte, és nem akarok olyannal vitatkozni, aki nem tud visszaszólni, de Bonyhainál eleinte ez az egész gondolatkör eléggé Heidegger-mentes volt, eredetileg a Carnap- és Kripke-féle „metafizikus” analitikát szorgalmazta, bizonyos értelemben a korábbi bécsi változattal szemben az Intézetben. Ezekkel az analitikus nyelvfilozófiai konstrukciókkal foglalkozott, és ezt nagyon jól csinálta, például a Juhász Ferenc-elemzésében.¹⁵ De az ő írásaiban nemigen jelent meg, ami ebből a magyar irodalomtudomány egésze számára releváns lett volna. A hermeneutika alapművét lefordította, de Heideggerrel tudtommal nem foglalkozott mélyebben. Csak a Gadamer-fordítás közben fordult felé komolyabban. Heidegger pedig ahhoz kell, hogy az analitikát leválasztva arra irányítsuk a fókuszot a *valóság versus művészet* helyett, hogy hogyan lehetséges az *igazság mint művészet*. Gadamer invenciója – aki Heidegger tanítványa volt – ebben gyökerezik. Az igazság státuszát ma is nagyon nehéz meghatározni a művészetben, mert nem ismeret, nem felismerés, nem felfedezés stb. Amikor a *Nagyvilágban* írtam Gadamer könyvéről, akkor én nem fordítottam le a címet, hanem az eredetit használtam: *Wahrheit und Methode*, a szerkesztő pedig következetesen *Valóság és módszernek* fordította.¹⁶ Bonyhaival beszélgettünk is erről, hogy nem is olyan távoli, lehetne *valóság* is, bár az inkább *Wirklichkeit* volna. De ha Goethével veted össze, akkor a *Dichtung und Wahrheit* az magyarul mindig *Költészet és valóságként* szerepel, de az eredetiben nem a valóság, hanem az igazság van a költészettel szembeállítva. Talán a „való” igazsága engedné meg itt az átmenetet. Bonyhai meg is jegyezte, hogy a *valóság* se lenne olyan nagy baj, de ilyen diszkurzus szélesebb körben nem folyt.

KA: Azért József Attila ráhibázott erre a *Thomas Mann* üdvözlésében...

KSzE: Persze, a géniusz más úton talál rá az igazságra, de ez voltaképpen igazolja is, amiről beszélünk. Viszont az a bizonyos mondat, amit leírtam, számomra is váratlan következményekkel járt. Ez lett az úgynevezett „filológus-vita” kiindulópontja, és

¹⁴ KULCSÁR SZABÓ Ernő, „Előszó”, in Uő, *Irodalom és hermeneutika*, 7–16 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2000), 7.

¹⁵ BONYHAI GÁBOR, „A Szarvas-ének szerkezetelemei”, *Kritika* 6, 1. sz. (1968): 29–41.

¹⁶ KULCSÁR SZABÓ Ernő, „Hatás, befogadás, esztétikai tapasztalat”, *Nagyvilág* 29, 1. sz. (1984): 118–127.

végsősoron ez vezetett a *Literatura* köréből való távozásomhoz is. De ezeknek a konfliktusoknak a leírását alighanem a tudománytörténeszekre kell hagynunk.¹⁷

KA: Te már a kritikavita során világossá tetted, a *Népszabadság*-interjúban ki is mondtad, hogy itt hatalmi harcról van szó.¹⁸ Az ezredforduló után már senkinek sem lehetett meglepetés, legfeljebb az derült ki, hogy a mező nem kétosztatú, hanem az oldalakat további törések szabdalják.

KSzE: Ez így van, de azért a hatalmi harcról való elgondolások ma sincsenek tiszta alakjukban „forgalmazva”. Valahogy nincs előtérben az, amit elég megütközve tapasztaltunk meg utóbb. Az például, hogy Babarczy Eszter 2000-ből visszatekintve így emlékezett meg a ’96-os évről: „Kulcsár-Szabó Ernő ihletésére mozgalom támadt a vidéki ifjúság körében...”, amely le akarja törni „az esztétizáló lukácsista belvárosi tenyészetet.” A gúny mellett öngúny is van benne, mintha jelentékteleníteni akarná az egész ügyet, de mégis azzal az előérzettel zárja a passzust, hogy „Magyarországon most egy ideig nem lehet majd élni.”¹⁹ Na ilyen nyíltan azért addig senki sem próbálta a kollégáimat – akik szakmailag biztosan nem B. E. szintje alatt voltak – „levédikizni”. Elképzelem, mi lett volna fordított esetben... Ha valaki „belvárosizni” kezdett volna. Csak hát nálunk elképzelhetetlen lett volna ilyen ízléstelenséget elkövetni.

KA: Ezek a mondatok valóban rosszul öregedtek, talán annyi hasznuk maradt, hogy felhívják a figyelmet az egész kérdés szociológiai dimenziójára, csakhogy – Illyéssel szólva – nem azt kell kérdezni, hogy honnan jössz, hanem hogy hová mész. Én nemrégiben tettem is erre egy történelmi kísérletet: megpróbáltam úgy leírni az iskolaalapítást, mint egy szociológiai értelemben vett professzionalizációs műveletet, amelynek lényegéhez tartozik egyfajta tevékenység monopolizálása.²⁰ Meg kell különböztetni a diplomás orvost a csontkovácsától. Persze itt egy olyan tevékenységről van szó, ahol ez nem tud végigfutni.

KSzE: Ezt el tudom fogadni és nem is értem félre. De közben azért azt is lehetett tudni, hogy a kutatócsoportban részt vevő gyerekek szaktudomány-technikai tudása messze jobb volt, mint azoké, akik a kritikavitaiban éppen ezt kárhoztatták.

¹⁷ A legfontosabb nyilvános dokumentumok: VERES András, „Egy félbeszakadt vita elé”, *Literatura* 30, 1. sz. (2004): 102–105; HORVÁTH Iván, „A hermeneutikai ajánlat”, *Literatura* 30, 1. sz. (2004): 106–122; KULCSÁR SZABÓ Ernő, „Levél Szörényi Lászlóhoz, az MTA Irodalomtudományi Intézet igazgatójához”, *Literatura* 31, 1. sz. (2005): 127–129.

¹⁸ VARGA Lajos Márton, „Az irodalom legyen csak irodalom: Kulcsár Szabó Ernő az új kritikai törekvéseket fogadó vitákról”, *Népszabadság*, 1996. ápr. 27., 25.

¹⁹ BABARCZY Eszter, „1996”, *Beszélő* 5, 7–8. sz. (2000): 153–165, 156.

²⁰ KAPPANYOS András, „Professzionalizáció az irodalomtudományban”, in *Értelmiségi karriertörténetek, kapcsolathálók, irócsoporthatások 5.*, szerk. BÍRÓ Annamária és BOKA László, 17–39 (Budapest–Nagyvárad: reciti–Partium Kiadó, 2024).

KA: Hadd vessem közbe, hogy a hatalmi harcnak az is tárgya, hogy mi számít releváns tudásnak.

KSzE: Hát persze, de ennek a futamnak a végén azért még egy dolgot el kell mondani. Amikor Sipos Balázs megírta folytatásos tanulmányát az előző évtizedekről, akkor arra jutott, hogy *ott* nem történt semmi, *itt* meg történt egy tudomány.²¹ Ennek a generációnak már adottnak látszik, hogy itt *egy* iskola volt. Persze Odoricséké is az lett volna, de Szegeden nem sikerült egy következő nemzedékre kiterjeszteni, ehhez koncentráltabb értelmiségi potenciál kell, például egy kétmillió város.

KA: Az iskolateremtés folyamatában a *Literatura* szerepét is látod?

KSzE: Abban mindenképp van szerepe, hogy meghonosította a tudományos publikálás bizonyos mintáit az ezzel kapcsolatos igényességgel együtt. Persze ezt a *Helikon* is végezte a maga hasonlóan igényes módján, például könyveket ismertetve. De a *Literatura* mégis inkább hazai szerzőknek adott teret, és szerintem az nem volt melléfogás, hogy PhD-hallgatók is publikálhattak.

KA: Egészen biztosan tudom, hogy nem volt melléfogás, hiszen így kezdődött a pályám: elfogadtál egy olyan kollázsszerű, hibrid, műfajon kívüli írást, mint amilyen az a négykezes volt, és rögtön utána megbíztál egy ötven oldalas Călinescu-tanulmány lefordításával, ami azután szintén megjelent a *Literaturában*.²² A mostani szerkesztőségben alapelv ez a megelőlegezett bizalom, és szeretnénk, ha egyfajta védjegye is lehetne a lapnak.

KSzE: Ez egy kicsit olyan, mint a vizsgáztatásnál: az első percben tudod, hogy ennek jelest fogsz adni, csak azért csinálod végig a vizsgát, hogy a nyilvánosság számára is megkérdőjelezhetetlen legyen. Az ember tudja, hogy jól lesz megcsinálva.

KA: Innen nézve alakulhatott volna úgy, hogy én is az Iskola tagja leszek, rögtön az első nemzedékben. És azt hiszem, hogy végül azért mentem inkább angol szakra doktorálni, mert el akartam kerülni azt a függést, személyes és ideológiai értelemben, amit – akkor úgy éreztem –, a Te iskolád megkövetel. Túlságosan öntörvényűnek gondoltam magam, és talán (épp a rendszerváltás előtti tapasztalataimmal összefüggésben) tartottam az erős indoktrinációtól.

KSzE: Nem voltál ezzel egyedül. Pedig ideológiánk éppen, hogy nem volt. De valóban, volt olyan is, aki átment más doktoriskolába, aztán a szakmai szintkülönbség miatt

²¹ SÍPOS Balázs, „Mégis, mit számít, ki beszél”, *Dűlő* 2018028 (a *Műút* melléklete): 11–70, különösen: 21–24.

²² Matei CĂLINESCU, „Olvasás és újraolvasás: A megértés térbeli és időbeli modelljei”, ford. KAPPANYOS András, *Literatura* 17, 1. sz. (1991): 1–51.

visszajött. De igazából nagyon jól alakult a start. Mártonffy Marcell és Vajda Karcsi voltak az elsők, és körülöttük is keletkeztek azután feszültségek a *Literatúrában* – Marcell valamivel többet publikált, Karcsi talán kevesebbet –, de a maguk területén, a katolikus teológiában, illetve a judaisztikában a maguk germanisztikai alapjain olyan felkészültek voltak, hogy behunyhattam a szemem. Ezekkel a teológiai készültségű hallgatókkal kezdtem a doktori munkát, akik azért jöttek ide és nem mondjuk filozófiára, mert ismerték a németországi hátteremet. A legendák szerint a kari tancscon szóba is hozták egyszer, hogy van itt olyan doktoriskola, ahol már csak németül beszélnek az órán, és kicsit eldöntetlen volt, hogy ez jó-e vagy rossz.

Szóval a *Literatúrának* ez a szakasza egy hatástörténeti véletlen miatt alakult így. Két tényező játszott össze: egyrészt az, hogy honnan jöttem haza, másrészt meg a rendszerváltás. Alakulhatott volna másképpen is: tulajdonképpen nem is kellett volna feltétlenül visszajönnöm. Amikor Fischer-Lichte itt volt '88-ban egy konferencián, azt mondta nekem, Herr Kollege, hoffnungslos... Ide ne jöjjön vissza. Négy év után be lehet adni az állampolgársági kérelmet, a hiányzó egy évet az egyetem nyilatkozással pótolhatja, a megbízatást meghosszabbítjuk egy évvel. – Aztán nem így lett.

KA: Azért így se alakultak rosszul a dolgok...

KSzE: Persze, nem bánom. Szerencsém volt, hogy éveket ilyen városokban élhettem. Gumbrecht egyszer beszélt arról, hogy miért érzi jól magát Stanfordban: „ha megrendelek egy könyvet, akkor hozzák, nem kérdezik vissza, hogy szükségem van-e rá. Azt hiszem, azzal érdemeltem ki ezt a bizalmat, hogy én is mindenkinek megelőlegeztem ezt a bizalmat, komolyan vettem mindenkit.” És ebből most nem is a személyi viszony a lényeg, hanem a tárgyi környezet, amit hozzá hasonlóan én is nagyon nagyra becsülök. Hogy ha éjjel fél háromkor van szükséged egy könyvre a könyvtárból, akkor bemész és megkapod. Ezt Berlinben különösen erősen éreztem, ahol már nagyobb volt a felelősségem, nem volt főnököm. De Bayreuthban is olyan főnököm volt, aki a lehető legminimálisabba szorította az adminisztrációs feladatokat, és bátorított, hogy csak a tudományra fordítsak minden erőt és energiát. Berlinben a legnagyobb egyetemi könyvkereskedéstől így június táján kaptam egy levelet, hogy írnam meg, a következő félévben milyen olvasmányokra lesz szükség. Szépen megköszönték, a félév elején pedig küldtek egy emlékeztetőt, hogy a kérdéses könyvek ott vannak 3-3 példányban.

KA: Ezt a tökéletes hátteret Bloomingtonban tapasztaltam meg. Kérsz egy könyvet, ami nincs meg a helyi, hétmillió tételes könyvtárban, de valahol máshol megvan az államban. Másnapra nemhogy a könyvtárba elhozzák, hanem reggel ott vár az asztalodon. Utólag úgy gondolom, valami ilyesféle kultúrához való közeledésben reménykedtünk abban a hősi kilencvenes évtizedben, amikor a *Literatúrát* szerkesztetted. Közben Pécssett felépítetted az első tanszéked, de az Iskola mégiscsak Pesten épült.

KSzE: Igen, és aki Pestről idősebbnek számított és nem az Iskolához tartozott, mint Te meg Kálmán Gyuri, azokat el kellett hívjam Pécsre. Az Iskolában lévő gyerekek még túl fiatalok voltak az ilyen bevetéshez, kivéve Simon Attilát. Nagy szükség volt ott Rátok. Pécssett egyébként egy nagy hibát is elkövettünk, ami akkor elkerülhetetlen volt: hogy az irodalomelméletet szervezetileg elválasztottuk az irodalomtörténettől. Én meg voltam győződve az irodalomelméleti offenzíva hasznosságáról (hogy ne térjek el ettől a harci szóhasználatától). Amikor Ti odajöttetek, akkor a gyerekek ezekre az órákra mentek, és nem mentek a történeti órákra. Azoknak nem volt olyan vonzereje, mint Nektek, akik Pestről jöttetek, hoztatok új neveket meg DVD-eket a kortárs nyugati színházról. És ez részben vissza is ütött, mert sokan úgy kerültek onnan ki (és maradtak a szakmában), hogy nem igazán volt történeti tájékozódásuk. Lehet, hogy ez volt az ára ennek a pécsi irodalomelméleti futamnak. Azért veszélyes ez, mert amit nem ismersz, abban könnyen innovációt fedezel fel, akkor is, ha nincs benne. De nagyon tanulságos volt az a pécsi kaland.

KA: A *Literatura*-szerkesztés és a tanítás párhuzamossága nem okozott egyeztetési gondokat?

KSzE: Nekem nem vette el nagyon sok időmet a *Literatura*: azt kellett kitalálnom, hogy kit kérjek fel és nagyjából milyen írásra. Volt olyan is, hogy valaki kicsit gödörbe került, nem volt olyan jó az írás, de gondoltuk, hátha visszalendül, ha ezt közöljük tőle. A szövegekkel semmi dolgom nem volt, ezt Róna Judit teljesen levette a vállamról. Aki szerkesztett folyóiratot, az tudja, hogy ez micsoda előny.

KA: Ez változatlanul így van, a technikai szerkesztőn ma is nagyon sok múlik, különösen, hogy a növekvő adminisztrációs terhek is főleg az ő vállát nyomják. Amit manapság némileg másképp próbálunk csinálni, az a kollektív szerkesztés. Alighanem ezzel is összefügg, hogy egy kolléga – történetesen az Iskolád egyik prominense – nemrégiben azt a bírálatot fogalmazta meg a mostani *Literaturáról*, hogy túlságosan színes. Erről mit gondolsz?

KSzE: Nagyon más ma a környezet, sokkal nagyobb a kínálat. Akkor könnyű volt karaktert adni, volt két-három paradigma, amiből lehetett válogatni. Most már annyiféle felületen játszanak a szerzők, hogy követni is alig lehet. Nézz meg egy példát, nézd meg ezt (*az Irodalomtörténet friss, 2024/1-es számára mutat az asztalon*): Deres Kornélia, Balogh Gergő, Jánosa Eszter, Schein Gábor – ez mind különböző, érvényes megközelítésmód. Ez is színes, nem is lehet más.

KA: És a hátulján az én végzett hallgatóm, Major Ágnes könyvét reklámozza.

KSzE: Ha mi reklámozzuk, csak jó lehet.

A *LITERATURA* ESETE A VILÁG IRODALMÁVAL

ZELEI DÁVID

szerkesztő

1749.hu; Helikon Kiadó

david.zelei@1749.hu

ORCID 0000 0003 3244 3132

The Case of *Literatura* and World Literature

The study reviews *Literatura*'s relationship with world literature and literary theory from its beginnings to the present day, showing that, contrary to the preface of the first issue (that promised complete loyalty to the political system), the journal has always been open to new trends in literary theory and history. It was among the first in Hungary to discuss Mikhail Bakhtin or postmodernism, and the first to publish in Hungarian authors such as Aleida Assmann, Jacques Derrida or Paul de Man. At the same time, the study points out, while providing a broad literary theoretical outlook, analyses of world literature tend to focus on classical rather than contemporary or genre writers.

Keywords: world literature, journal, literary theory, literary history, Mikhail Bakhtin, Jacques Derrida, Paul de Man, Aleida Assmann

■ Ha egy érdeklődőbb marslakó a *Literatura* 1974-es beköszönőjéből igyekezne a folyóirat ötven évvel későbbi szellemiségére következtetni, bizony nem lenne könnyű dolga. A folyóirat ugyanis ötven éve egy bonyolult, de a Kádár-rendszerre oly jellemző irodalompolitikai láncolat végeredményeként született meg. 1962-ben az MSZMP Agitációs és Propaganda Osztálya az „egyik irodalomtörténeti folyóiratnak irodalomelméleti, kritikai, irodalompolitikai havi folyóirattá való átszervezéséről”¹ döntött, ami azt jelentette, hogy a Bóka László szerkesztette *Irodalomtörténetet* – mint később kiderült, 1969-ig – egy tollvonással megszüntették, és papírállományát az újonnan alakuló *Kritikához* allokálták.² Az 1963 szeptembere és 1971 decembere közt megjelenő, Diószegi András szerkesztette „régí” *Kritika* minden nehézség (a „szerény, ösztövré terjedelem”,³ alacsony példányszám, alacsony honoráriumok, és leginkább a folyamatos, felülről jövő támadások) ellenére soha nem látott irodalomelméleti áramlatokat mutatott be, élénk viták sorát közölte Csontváry festészetétől Jancsó filmjéig (vagyis messze túlnyúlt az irodalom határain), és illusztris, sokszínű szerzőgárdát vonultatott fel Klaniczay Tibortól Csoóri Sándorig, Heller Ágnestől Kassák Lajosig. A pártvezetés által mindvégig tűz alatt tartott *Kritikát* azonban 1972 elején „magához vette” az Irodalomtudományi Intézet Pándi Pál, azzal a homályos ígérettel, hogy a régi gárda is lehetőséget kap a folytatásra, ha nem is havi, de kéthavi formában. Ez – a sorozatos intézeti reklamálásnak köszönhetően – csak 1974-ben valósult meg a *Literatura* megjelenésével, melynek főszerkesztésére Diószegit kérték fel, a pártmegrováson és agyhártyagyulladás egyaránt tülesett kritikus-irodalomtörténész azonban ezt teljesen érthető módon nem vállalta. Az Intézet az Aczél György által hevesen gyűlölt Béládi Miklóst javasolta a helyére, ám a személyes ellenszenv miatt csak úgy indulhatott meg a lap, hogy Béládinak be kellett érnie a „szerkesztő” titullussal, miközben „felelős szerkesztőként” fölé helyezték Sótér István intézetigazgatót.⁴ (Sótér neve egyébként csak 1980-ig szerepelt a lapon, ’81-től Béládi volt a felelős szerkesztő.)

Alighanem e hosszadalmas és nem problémamentes (újja)születés, valamint a korábbi ezernyi támadás is okozhatta, hogy Sótér 1974-es beköszöntője egy vonalasnál is vonalasabb folyóiratot jelentett be. Korábban a *Kritikát* a feljelentők leginkább azzal vádolták, hogy nem elég pártos és nem elég marxista, sőt, a Diószegi megrovását kiváltó úgynevezett Lekli-ügyben a szovjetellenesség vádja is felmerült⁵ – Sótér beköszöntője mintha mindennek igyekezne ellentartani az olyan fordulatokkal, melyek

¹ SIMON Zsuzsanna, „Élt tíz évet: A régi *Kritika* életrajza az MTA ITI Archívuma tükrében”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 108, 5–6. sz. (2004): 697–728, 697.

² Uo., 698. Az eset miatt Bóka soha nem publikált a *Kritikában*.

³ KOVÁCS Kálmán, „A *Kritika* hatodik évfolyamáról”, *Társadalmi Szemle* 24, 9. sz. (1969): 67–72, 71.

⁴ SZILI József, „Folyóirat-egyeniségek közössége”, *Alföld* 62, 3. sz. (2011): 38–43.

⁵ Lekli Béla történész *Simonov és Nagibin, Újra a háborúról* című recenziója ügyében (melyben olyan fordulatok szerepeltek, mint „a szovjet emberek többsége még nem nőtte ki a félfeudális, félkapitalista vonásokat, nem jutott el a szocialista tudatig”) büntetőeljárás is indult izgatás vádjával, mely megállapította, hogy „[a] recenzióban szereplő megállapítások egy része alkalmas [...] arra, hogy a recenziót elolvasóban a szovjet nép iránt gyűlöletet keltsen.” SIMON, „Élt tíz évet”, 704–705.

szerint a lap „keresi az összeköttetést a szocialista társadalom és a marxista irodalomtudomány között”, sőt, igyekszik „kezdeményezően segíteni elő a marxista irodalomtudomány továbbfejlődését”. Hogy pártosságát bizonyítsa, „egyértelműen vallja, hogy X. pártkongresszusunk művelődéspolitikai elveit tartja a helyeseknek”, elkötelezettsége bizonyítékként pedig kész arra is, „hogyan ezeket az elveket akár jobboldali, akár baloldali torzításokkal szemben megvédj[e].” Zárásként pedig, szovjetbarátságát hangsúlyozandó kiemeli, hogy „[m]űhelyünk szoros kapcsolatot tart más szocialista országok, s elsősorban a Szovjetunió tudományos műhelyeivel.”⁶

Míndez már átvezet tanulmányom témájához, a *Literatura* nemzetköziségéhez és a világirodalommal ápolta kapcsolatához, mely a folyóirat történetének különböző szakaszaiban egyszerre volt folyamatos és gyökeresen eltérő. Mikor szokásomhoz híven igyekeztem megkeresni ennek a kapcsolatnak a statisztikai alapjait, ez a ketősség térített el szándékomtól: a változó rovatstruktúra (például az el-eltűnő *Szemle* rovat), szerkesztőségi éthosz, és a tanulmányok sokneműsége rövid úton minden homogenizálási kísérletet kisiklatott.

Az egyetlen stabil fogódzó a folyóirat nemzetköziségének folytonossága volt: a Kádár-rendszer összeomlásáig ezt a szocialista internacionalizmus eszméje biztosította, később pedig a szerkesztőségek nyitottsága. Sőtér már sokat emlegetett beköszöntőjében világossá teszi: „[g]ondolkodásunkban középponti helyet foglal el a történelmi materialista módszer gazdagítása, melynek egyik előfeltétele, hogy a nemzeti keretek közül mind szélesebb, nemzetközi láthatárokra tekintsünk ki.”⁷

A Sőtér–Béládi-éra

Ars poetica és szerkesztői gyakorlat ugyanakkor a Kádár-rendszer e szakaszában nem mindig esett teljesen egybe. Sokatmondó, hogy Sőtér vonalas beköszöntőjét mintegy demonstratíván követi annak a Szili Józsefnek az angol-amerikai hivatkozásban dús tanulmánya,⁸ akiről egyszer maga Aczél György találta azt mondani: „Ön nem marxista”;⁹ aki egy olyan, egyébként maradandó tanulmánykötetbe¹⁰ írt az amerikai új kriticismusról,¹¹ melynek megjelentetését a *Népszabadság* egész oldalt betöltő feljelentő kritikája utólag helytelenítette;¹² és aki rendszeres és büszke szer-

⁶ SÓTÉR István, „Beköszöntő”, *Literatura* 1, 1. sz. (1974): 3–4.

⁷ Uo., 4.

⁸ SZILI József, „Egyetemes korszakok az irodalomtörténetben”, *Literatura* 1, 1. sz. (1974): 5–14.

⁹ VERES András, „Szili József (1929–2021)”, *Literatura* 47, 4. sz. (2021): 397–401, 399.

¹⁰ NYÍRÓ Lajos, szerk., *Irodalomtudomány: Tanulmányok a XX. századi irodalomtudomány irányzatairól* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1970).

¹¹ SZILI József, „Adalékok az új kriticismus irodalomesztétikájához: A költemény mint megismerés és mint struktúra – Ransom, Tate és Brooks nézetei”, in NYÍRÓ, *Irodalomtudomány*, 227–274.

¹² Szili válaszcikkét, melyet a rovatot szerkesztő Pándi Pál előzetesen elfogadott közlésre, Pándi lemondása után E. Fehér Pál visszautasította. SZILI József, „Nyíró Lajos jele”, *Literatura* 40, 4. sz. (2014): 317–324, 323.

zője volt a régi, Pándi által elirigyelt *Kritikának*.¹³ De csak egyet kell ugranunk a tanulmányok sorában, hogy eljussunk Hankiss Elemérig,¹⁴ akiről 1972-ben párthatározat rögzítette, hogy tanulmányai „a marxizmussal össze nem egyeztethető módon» alkalmazták a »formalista-modernista« szemléletet».¹⁵

Nem mondhatjuk persze, hogy a folyóirat szerkesztőbizottságának bátorsága *határtalan* lett volna: Bojtár Endre ugyanis, aki az MSZMP KB mellett működő Kulturpolitikai Munkaközösségének 1972-es határozatában Hankiss név szerint említett „büntársaként” szerepelt, „csak” a második számba került be *Jel és dolog a kelet-európai avantgarde irodalomban*¹⁶ című tanulmányával, megelőlegezve 1977-es, „»A kelet-európai avantgarde irodalom« című korszakos jelentőségű monográfiáját».¹⁷ Nehéz ezt összeegyeztetni Sötér olyan kijelentésével, mint hogy „hisszük, hogy mai irodalmunk legtöbb irányzatában az épülő szocializmus valósága fejeződik ki», vagy hogy „[r]endkívüli jelentőséget tulajdonítunk a marxista-leninista művelődés-politika egyre inkább kibontakozó kezdeményezéseinek».¹⁸

Ez a fajta, a korban kifejezetten veszélyes nyitottság mind a szerzőgárdát, mind a folyóirat figyelmét tekintve megmaradt: visszatekintve egyáltalán nem tűnik papírformának, hogy Szegedy-Maszák Mihály sürgetőnek lássa, hogy „a polgári esztétika termékei közül” „Cassirer hatalmas műve a szimbolikus formákról, Peirce, Ingarden és Heidegger munkái, a zeneesztétikán belül Boris de Schloezer Bach-könyve, Pierre Boulez és Ernst Kurth tanulmányai»¹⁹ még nincsenek magyarra fordítva, hogy a „velejéig nonkonformista»²⁰ Könczöl Csaba Julia Kristevát és Tzvetan Todorovot megelőzve ismertesse meg az olvasóval a látgert járt Mihail Bahtyin munkásságát,²¹ vagy hogy Miklós Pál egy kínai kép kapcsán arról tündödjön,²² „Mire jó a szemiotika?”. Mindez nem jelenti azt, hogy ennek ne lett volna jelentős ellensúlya (az 1976/1-es szám például csaknem egészében „a szocialista világirodalom és kultúra problémáival” foglalkozik, az 1977/3–4-es szám pedig lapélen hozza Gránicz István *Lenin harca a pártsajtó pártosságáért* című tanulmányát,²³ és hosszan-hosszan lehetne

¹³ Szili később emlékezetes esszéiben siratta el a „régit” *Kritikát*: SZILI, „Folyóirat-egyéniségek...”

¹⁴ HANKISS Elemér, „Fejlődik-e az irodalom? Az »extenzív« illetve »intenzív« fejlődés létéről és mibenlétéről”, *Literatura* 1, 1. sz. (1974): 20–34.

¹⁵ BEZECZKY Gábor, „Hankiss Elemér (1928–2015)”, *Literatura* 41, 1. sz. (2015): 3–6, 3.

¹⁶ BOJTÁR Endre, „Jel és dolog a kelet-európai avantgarde irodalomban”, *Literatura* 1, 2. sz. (1974): 68–77.

¹⁷ BERKES Tamás, „Bojtár Endre (1940–2018)”, *Helikon* 64, 1. sz. (2018): 77–79, 77.

¹⁸ SÖTÉR, „Beköszöntő”, 3–4.

¹⁹ SZEGEDY-MASZÁK Mihály, „Abraham A. Moles: *Információelmélet és esztétikai élmény*”, *Literatura* 1, 3. sz. (1974): 145–147, 147.

²⁰ RADNÓTI Sándor, „Poszthumusz ember: Könczöl Csaba, 1947–2004”, *Magyar Narancs*, 2004. febr. 26., https://magyarnarancs.hu/konyv/nekrolog_poszthumusz_ember_konczol_csaba_1947-2004-56788.

²¹ KÖNCZÖL Csaba, „Mihail Bahtyin – a viták keresztüzében”, *Literatura* 2, 3–4. sz. (1975): 49–66.

²² MIKLÓS Pál, „Mire jó a szemiotika?”, *Literatura* 1, 3. sz. (1974): 25–40.

²³ GRÁNICZ István, „Lenin harca a pártsajtó pártosságáért” *Literatura* 4, 3–4. sz. (1977): 3–26.

folytatni a sort), de jól jelzi azt az éthoszt, ami a hatvanas–hetvenes években az Irodalomtudományi Intézetet (1968-ig Irodalomtörténeti Intézet), különösen pedig annak Nyíró Lajos vezette Irodalomelméleti Osztályát jellemezte: erős nyitás az újra, a szemiotikától a formalizmuson át a beszédaktus-elméletig, határozott elköteleződés az irodalomelmélet és az irodalomtudomány metadiskurzusai felé (az 1980/2-es szám *Az irodalomelmélet tárgya és módszere* című tanácskozás anyagait közli, az 1981/3–4-es számot pedig teljes egészében az irodalomtörténet elméletének szentelte a lap), és különös figyelem az avantgárd és leágazásai iránt (ezt tömbösítve leginkább az 1981/1–2-es szám mutatja). A világirodalomhoz való nem elméleti kapcsolódás is sokrétű: egyrészt fontos vonal a „magyar irodalom mint világirodalom” megközelítés (az 1982/3–4-es szám „*A magyar irodalom a világirodalom folyamatában*” című kézikönyv XX. századi kötetének előtanulmányai”-t közli), másrészt a komparatív perspektíva²⁴ és a kapcsolattörténet.²⁵ Összességében kijelenthető, hogy míg a nemzetközi irodalomelméleti törekvések önmagukban, globális, általános jelenségként, a világirodalmi tendenciák elsősorban a magyar irodalom fénytörésében érdeklík a szerkesztőket. A későbbi, szűkebb fókuszú vállalások tükrében pedig szembevető a nagy témák iránti vonzódás: csak úgy sorjáznak az olyan címek, mint *Az irodalomtudomány fogalmi rendszere* vagy *Az irodalomtörténet elméleti problémái*.²⁶ Az ilyen ambiciózus nekirugaszkodások a posztmodern nagy narratívák iránti bizalmatlanságának elterjedésével később egyre ritkábbá válnak.

A Bodnár–Pomogáts-éra

Béla Miklós 1983 végi, korai halála után a szerkesztőség átalakult: az 1984-es átmeneti év után 1985-ben Bodnár György lett a főszerkesztő és Pomogáts Béla a felelős szerkesztő. A váltás meglehetősen csendben ment végbe: Sötéréhez hasonló *ars poeticával* nem találkozhatunk, így magukból a tanulmányokból kell következtetnünk a szerkesztőség irányvonalára. Éles váltást mindenesetre nemigen tapasztalhatunk: az 1985 és ’89 közt megjelent mindössze kilenc számban valamelyest nagyobb hangsúlyt kap ugyan a magyar irodalom történetének újragondolása és általában az irodalomtörténeti perspektíva, de a világirodalmi közelítésű tanulmányok sem szorulnak végletesen háttérbe. Továbbra is jelentősek az avantgárdal foglalkozó

²⁴ Vö. pl. Kovács László, „A »romantikus hiányérzet« néhány típusa és összefüggései: Egy-egy Hölderlin, Shelley, Vörösmarty és Hugo-vers összehasonlítása”, *Literatura* 4, 2. sz. (1977): 40–79; Oleg Rosszijanov, „A művész és a forradalom – Alekszandr Blok és Ady Endre”, *Literatura* 6, 2–3. sz. (1979): 141–145.

²⁵ Vö. az 1978/3–4-es szám „A Nyugat és a világirodalom” blokkjával (85–125), vagy Lőrinczy Huba („A magyar századelő Twist Olivérje: Dickens-reminiscenciák A gólyakalifában”, *Literatura* 3, 3–4. sz. [1976]: 25–30) és Kiss Gy. Csaba („Néhány szempont a lengyel és a magyar regény 1945 és 1948 közötti fejlődésének tipológiai összetételéhez”, *Literatura* 7, 1. sz. [1980]: 36–41) tanulmányával.

²⁶ SZERDAHELYI István, „Az irodalomtudomány fogalmi rendszere”, *Literatura* 6, 2. sz. (1980): 195–204; KIBÉDI VARGA Áron, „Az irodalomtörténet elméleti problémái”, *Literatura* 6, 4. sz. (1979): 357–364.

írások (különösen az egybevont, 1987–88-as évfolyam 3. számában), erősödik a folyóirat francia orientációja,²⁷ Dávidházi Péter pedig többek közt a *Literatura* lapjain²⁸ alapozza meg az irodalmi kultusz kutatás magyarországi alpművét, a Shakespeare-kultuszt elemző *Isten másodszülöttjét*,²⁹ hogy aztán 1989-ben megalapítsa az Intézet kultusztörténeti munkacsoportját. Láthatóan erősödik az úgynevezett *French Theory* szerepe az elemzésekben, a később a lap irányvonalát nagyban meghatározó Kulcsár Szabó Ernő a magyar folyóiratirodalomban az elsők között értekezik a posztmodern irodalomról³⁰ (különös módon a *Helikon* [1987/1–3] amerikai posztmodern irodalomról szóló tematikus számáig a posztmodern elsősorban építészeti, táncművészeti vagy képzőművészeti kontextusban jelenik meg a magyar folyóirat-irodalomban), és a hamarosan a szegedi deKON-csoportot megalapító Odorics Ferenc is itt közli első nagyobb lélegzetű tanulmányát a metaforikus szövegek olvasásmódjáról.³¹ Ezekből az apró részletekből látható, hogy intenzív a készülődés a kilencvenes évek nagy elméleti boomjára, a szemléleti megújulás egyik pionírja pedig a *Literatura*. A kifejezetten világirodalmi alkotásokat elemző tanulmányoknak ugyanakkor továbbra is a *Helikon* és a *Nagyvilág* a fóruma.

A Pomogáts–Kulcsár Szabó-éra

Aligha túlzás azt mondani, hogy a rendszerváltás legnagyobb nyertesei az irodalmi mezőn belül a folyóiratok voltak: a szigorúan szabályozott létszámú és tartalmú, ideológiailag-politikailag kontrollált, csuklóztatott-vegzált, bezúzott-betiltott lapok helyén hirtelen ezernyi műhely és világlátás jelenhetett meg a nyolcvanas évek olvasását, ideológiai lazulását kihasználó szakembereknek köszönhetően mindenféle politikai kontroll nélkül, mai szemmel elképesztő olvasói érdeklődés mellett. („Mikor még a 2000-rel/ Cápák voltunk tízezerrel!” – nosztalgiaúzik például Szilágyi Ákos a 2000 kilencvenes évekbeli példányszámáról.)³²

Az akadémiai folyóiratok nagysztruktúráját ugyanakkor mindez nem söpörte el: nem a lapok száma többszöröződött meg, hanem a lehetőségeik. Hirtelen ugyanis

²⁷ Vö. pl. MONOSTORY Klára, „Párhuzamos jelenségek a francia és magyar szövegkeletkezés történeti kutatásában”, *Literatura* 12, 3–4. sz. (1985): 280–297; KARAFIÁTH Judit, „Proust és a nevek”, *Literatura* 12, 3–4. sz. (1985): 480–495; KARAFIÁTH Judit, „Céline és Semmelweis”, *Literatura* 14, 1–2. sz. (1987): 155–161; OLASZ Sándor, „Gide- és Proust-inspirációk Németh László életművében”, *Literatura* 15, 3–4. sz. (1989): 499–527.

²⁸ DÁVIDHÁZI Péter, „Három alapelv az irodalmi kultusz vizsgálatához”, *Literatura* 15, 3–4. sz. (1989): 380–397.

²⁹ DÁVIDHÁZI Péter, „*Isten másodszülöttje*”: *A magyar Shakespeare-kultusz természetrajza* (Budapest: Gondolat Kiadó, 1989).

³⁰ KULCSÁR SZABÓ Ernő, „A különböző esélyei: Szempontok a posztmodern fogalmának meghatározásához”, *Literatura* 14, 1–2. sz. (1987): 137–146.

³¹ ODORICS Ferenc, „Miképpen értünk meg metaforikus szövegeket?”, *Literatura* 12, 1–2. sz. (1985): 14–36.

³² SZILÁGYI Ákos, „Alkalmi vers a 2000 (fenn)állásáról 15 év után”, *2000* 15, 4. sz. (2004): 3–4.

nemcsak szabadon olvashatóvá, de fordíthatóvá és elemezhetővé is váltak azok a tendenciák, iskolák, szerzők, akikről eladdig inkább hallgatni volt ildomos. Utólag visszatekintve az 1990–1999 közti időszakra, a folyóirat egyik fénykorát élte Pomogáts Béla főszerkesztése és Kulcsár Szabó Ernő felelős szerkesztése alatt. Mai szemmel felsorolni is lenyűgöző, hogy egyetlen évtized alatt a humaniórák hány nemzetközi sztárja jelent meg a lap hasábjain: Paul de Man három,³³ Hans-Robert Jauss³⁴ és Matei Călinescu³⁵ két-két, Stanley Fish,³⁶ Jacques Derrida,³⁷ Hans-Georg Gadamer,³⁸ Richard Rorty,³⁹ Barbara Johnson,⁴⁰ Reinhart Koselleck,⁴¹ Mihail Bahtyin,⁴² Aleida Assmann,⁴³ Roland Barthes,⁴⁴ Gérard Genette⁴⁵ és Hans Blumenberg⁴⁶ pedig egy-egy tanulmánnyal jelentkezett. Sokan közülük (pl. Assmann, Derrida, de Man, Călinescu) elsőként itt jelentek meg magyar folyóiratban, holott eddigre már megnövekedett a potenciális vetélytársak száma a *Magyar Lettre Internationale*-tól a 2000-ig.

Élénk diskurzus alakult ki dekonstrukcióról, recepcióesztétikáról, hermeneutikáról, posztmodernről, konstruktivizmusról, fontos szerzője lett a lapnak a kompara-

³³ Paul DE MAN, „Bevezetés”, ford. MOLNÁR Gábor Tamás, *Literatura* 22, 3. sz. (1996): 293–310; Paul DE MAN, „Hölderlin és a romantikus hagyomány (1958)”, ford. NEMES Péter, *Literatura* 25, 1. sz. (1999): 17–28; Paul DE MAN, „Az időbeliség mintái Hölderlin *Wie wenn am Feiertage...* című versében (1967)”, ford. NEMES Péter, *Literatura* 25, 1. sz. (1999): 29–47.

³⁴ Hans Robert JAUSS, „Az irodalmi posztmodernség: Visszapillantás egy vitatott korszakküszöbre”, ford. KATONA Gergely, *Literatura* 20, 2. sz. (1994): 121–138; Hans Robert JAUSS, „Ad dogmaticos. Az irodalmi hermeneutika kis apológiája: Visszatekintés a megértés fogalomtörténetére”, ford. TÖRÖK Dalma, *Literatura* 25, 3. sz. (1999): 237–252.

³⁵ Matei CĂLINESCU, „Olvasás és újraolvasás: A megértés térbeli és időbeli modelljei”, ford. KAPPANYOS András, *Literatura* 17, 1. sz. (1991): 1–51; Matei CĂLINESCU, „Modernitás, modernizmus, modernizáció: Variációk modern témákra”, ford. NEMES Péter, *Literatura* 23, 3. sz. (1997): 239–255.

³⁶ Stanley FISH, „Interdiszciplinárisnak lenni oly nehéz”, ford. SAJÓ Sándor, *Literatura* 16, 4. sz. (1990): 317–329.

³⁷ Jacques DERRIDA, „Két kérdés aláírásokat értelmezve: Nietzsche/Heidegger”, ford. SZÜCS Tamás és SOMLYÓ Bálint, *Literatura* 17, 4. sz. (1991): 322–335.

³⁸ Hans-Georg GADAMER, „Destrukció és dekonstrukció”, ford. BONYHAI Gábor, *Literatura* 17, 4. sz. (1991): 336–346.

³⁹ Richard RORTY, „Dekonstrukció és megkerülés”, ford. BECK András, *Literatura* 17, 4. sz. (1991): 443–465.

⁴⁰ Barbara JOHNSON, „Költészet és performatív nyelv: Mallarmé és Austin”, ford. AMBRUS Judit, *Literatura* 20, 2. sz. (1994): 139–153.

⁴¹ Reinhart KOSELLECK, „Goethe korszerűtlen történelme”, ford. GYÖRFFY Miklós, *Literatura* 21, 1. sz. (1995): 7–20.

⁴² Mihail BAHTYIN, „Az eposz és a regény: A regény kutatásának metodológiájáról”, ford. HETESI István, *Literatura*, 21, 4. sz. (1995): 331–354.

⁴³ Aleida ASSMANN, „A fikció elismerése”, ford. TÓTH Éva, *Literatura* 22, 2. sz. (1996): 119–126.

⁴⁴ Roland BARTHES, „História vagy irodalom: 1960”, ford. NAGY Gabriella Ágnes, *Literatura* 24, 2. sz. (1998): 111–124.

⁴⁵ Gérard GENETTE, „A fikció aktusai”, ford. SZEKERES András, *Literatura* 25, 1. sz. (1999): 81–94.

⁴⁶ Hans BLUMENBERG, „Antropológiai közelítés a retorika aktualitásához”, ford. MOLNÁR Mariann, *Literatura* 25, 2. sz. (1999): 107–126.

tisztikát és a Közép-Európa-gondolatot folyamatosan napirenden tartó Thomka Beáta és Fried István, és egy párját ritkítóan okos gender-queer olvasattal is találkozhatunk Hódosy Annamária tollából⁴⁷ – ekkor még elszigetelt jelenségként. Irodalomelméleti szempontból az évtized legkiemelkedőbb száma a 1991/4-es *Hermeneutika és dekonstrukció*, mely szerteágazó nemzetközi szerzőgárdát mozgósított Gadamertől Derridáig és Richard Rortyig.

A lap fő profiljává előlépő irodalomelmélet mellett ugyanakkor izmosodott a kifejezetten világirodalmi tematikájú elemzések bázisa is, melyek azelőtt az anyagok csekély részét képezték: az 1994/4. szám például egyetlen rövidebb közléstől eltekintve csak a német irodalomról szól (Christa Wolf, Thomas Mann, Gotthold Ephraim Lessing, Heinrich von Kleist műveit, valamint a szintén német bázisú expresszionista drámák nyelvét vizsgálva). De a tágas időbeli keretben éppúgy kaphatott figyelmet a 12. századi Grál-költő, Chrétien de Troyes,⁴⁸ mint a minimalizmus fenegyereke, Bret Easton Ellis.⁴⁹

A Pomogáts–Veres-éra

Bár Kálmán C. György 1996-ban még, a maga jellegzetesen „kálmáncés” tónusában teszi fel a kérdést: „Mi a baj az értelmezői közösségekkel?”⁵⁰ a felelős szerkesztőként Kulcsár Szabó Ernőt váltó Veres András és csapata a 2000-es évek elején egyértelmű válasszal szolgál: az égvilágon semmi. Így kerülnek egy-egy „vendégszám” keretében a *Literatura* lapjaira olyan műhelyek tanulmányai, mint az éppen Kálmán C. által bemutatott és patronált pécsi Sensus (2000/2), a szegedi deKON (2000/3) vagy a debreceni Vulgus (2001/4), H. Nagy Péter pedig egy csaknem teljes egészében ma is létező felvidéki közösséget mutat meg (2002/2). Közülük a Vulgus szerzői közös világirodalmi témát is találnak maguknak: a 2001/4-es szám teljes egészében de Sade márki körül forog. A tematikus blokkok besűrűsödése amúgy is jellemzi ezt az időszakot: hogy csak a világirodalmi érintettségüket soroljuk, jelentős tanulmánycsokrok születnek a görög drámáról (2000/4), a digitális bölcsészetről (2003/1), a kultusz-kutatásról (2004/2) vagy épp az irodalomtörténet kérdéseiről (2003/3–4; 2005/3). Ami a tisztán irodalomelméleti szövegeket illeti, a legnagyobb hatást, úgy tűnik, továbbra is Paul de Man fejt ki a *Literatura* értelmező közösségére: 2000 és 2005 közt öt írás is öt helyezi középpontba. Az ezt követő csaknem húsz évben ugyanakkor mindössze három: egyszerre decentralizálódik a folyóirat irodalomelméleti figyelme, csökken a külföldi szerzők száma, és a szigorúan irodalomelméleti szövegek egy részének helyére szöveg- vagy szerzőközpontú, esetleg komparatistikai írások lépnek.

⁴⁷ HÓDOSY Annamária, „Homotextualitás”, *Literatura* 20, 3. sz. (1994): 312–326.

⁴⁸ SZABICS Imre, „Szerelem és lovagi vitézség Chrétien de Troyes Arthur-regényeiben”, *Literatura* 21, 3. sz. (1995): 246–267.

⁴⁹ KÉKESI KUN Árpád, „Az értelem(hiány) keresztútjai: Bret Easton Ellis *Amerikai Psycho* című regényének néhány kultúrfilozófiai vonatkozása”, *Literatura* 22, 1. sz. (1996): 61–73.

⁵⁰ KÁLMÁN C. György, „Mi a baj az értelmezői közösségekkel?”, *Literatura* 22, 3. sz. (1996): 374–393.

Ezek között a tanulmányok közt rengeteg világirodalmi (főleg francia és német, kisebb részben angolszász és közép-kelet-európai) tematikájú, ugyanakkor igen kevés a kortárs: a Conrad-, Proust-, Flaubert- és Goethe-elemzések tengerében üdítő kivétel egy-egy írás az amerikai újrealizmusról vagy a fantasyról.

A Veres–Bezeczky-éra

A 2006-os évfolyamtól újabb átrendeződés figyelhető meg a szerkesztőségben: Veres András felelős szerkesztőből főszerkesztő lesz, helyét pedig Bezeczky Gábor veszi át. S miközben készül az Irodalomtudományi Intézet nagy vállalkozása, a magyar irodalomtörténeti kézikönyv modern fejezete, a világirodalom és az irodalomelmélet sem szorul háttérbe: a 2000-es évtized közepén az etikai kritika⁵¹ és a feminista diskurzusok⁵² látszanak a korábbinál nagyobb erővel feltűnni, majd a Theatron-műhely bemutatkozása (2007/4) után a színháztudományi perspektíva erősödik meg jelentősen: ezt 2013-ban és 2014-ben két testes konferenciablokk húzza alá. A 2010-es évek egyik csúcspontja világirodalmi szempontból minden kétséget kizáróan a Nádor Zsófia vendégszerkesztette Umberto Eco-szám (2012/2), mely a szerző 80. születésnapja alkalmából jelent meg, és Eco egy könyvfejezetén kívül számos jobbnál-jobb olasz és magyar tanulmányt közöl – ilyen, egyetlen élő szerzőre koncentráló világirodalmi szám tudomásom szerint nincs még egy a *Literatura* történetében. A tematikus blokkok már jóval gyakoribbak: az említetteken kívül értékes tanulmánycsoport áll össze a metalepszisről (2007/2), a fordítás és értelmezés kapcsolatáról (2009/1), a biblioterápiáról (2011/4), Nietzsche-ről (2012/4), a komparatistikáról (2014/2) és a leírásról (2018/2). A szorosabb vizsgálat alá vett szerzők széles skálán mozognak Kleisttől Kafkaig, Shelley-től Joyce-ig, de továbbra is ritka madár köztük az élő szerző: az olyan tanulmányok, mint Thomka Beátáé Sofi Oksanenről,⁵³ Sári B. Lászlóé Chuck Palahniukról⁵⁴ vagy Albert Noémié Julian Barnes-ről⁵⁵ kuriózumszámba mennek,

⁵¹ TÚRY György, „Egy »boa-dekonstruktőr« a nyelv sűrűjében: J. Hillis Miller »etikai kritikája«, *Literatura* 28, 2. sz. (2002): 123–141; TÚRY György, „Az esztétikai etizálása: Martha C. Nussbaum »etikai kritikája«, *Literatura* 30, 2. sz. (2004): 188–198; Z. Kovács Zoltán, „Értelmezés és etika: Az etikai kritika az irodalomtörténeti vizsgálódás számára“, *Literatura* 32, 1. sz. (2006): 22–37; LENGYEL Imre Zsolt, „Lehet-e kánon etikai alapon, és ha igen, miért nem?“, *Literatura* 36, 4. sz. (2010): 295–308.

⁵² Lásd például Horváth Györgyi („Nancy Fraser és Linda J. Nicholson posztmodern feminizmusa“, *Literatura* 31, 1. sz. [2005]: 103–117; „Modernista metanarratíva a feminista nőirodalomtörténet-írásban: Elaine Showalter és az önálló nőirodalmi hagyomány“, *Literatura* 32, 4. sz. [2006]: 451–467), Zsadányi Edit („Posztmodern és feminizmus Magyarországon“, *Literatura* 33, 4. sz. [2007]: 502–508) és Bollobás Enikő („A másik Woolf, más Woolfok a Woolfok másikjai“, *Literatura* 39, 3. sz. [2013]: 314–320) írásait vagy a 2018/4-es szám genderblokkját.

⁵³ THOMKA Beáta, „Észt történelmi trilógia: Sofi Oksanen regényei“, *Literatura* 40, 4. sz. (2014): 354–364.

⁵⁴ SÁRI B. László, „A jól megírt regény: A *Harcosok klubja* és a transzgresszió (műelemzés)“, *Literatura* 38, 2. sz. (2012): 184–197.

⁵⁵ ALBERT Noémi, „»Az önök faja az igazsággal is meglehetősen hadilábon áll«: A Julian Barnes-féle történetkoncepció *A világ története 10 és 1/2 fejezetben* alapján“, *Literatura* 42, 4. sz. (2016): 335–352.

hogy a zsánérirodalom tereibe való be-, vagy a mainstream világirodalom tereiből való kilépést ne is említsük.

A Kappanyos–Szolláth-éra

2019-ben Kappanyos András és Szolláth Dávid vette át a főszerkesztői, illetve felelős szerkesztői posztot. Az azóta eltelt öt évben sok minden történt (kinézetre össze sem lehet hasonlítani a Chicago-szabványban telelábjegyzetelt, angol absztrakttal és kulcsszavakkal felvezetett mai *Literatura*-tanulmányokat a sokszor lábjegyzetek nélküli, gépelt hetvenes évekbeli írásokkal): talán a fenti aránytalanságokat érzékelve valamelyest nőtt a közelmúlt és a jelen irodalmának jelenléte a tanulmányokban,⁵⁶ fontos írások születtek a holokausztról,⁵⁷ erősödött a szemlerovat, 2021 óta pedig csaknem minden szám tematikus alapon áll össze. E számok közül az egyik legkiemelkedőbb (2021/3) számunkra is különösen fontos, mert a kortárs világirodalom-elméletek nyomába ered Hites Sándor vendégszerkesztésében, kelet-európai szerzők segítségével. Mindez ugyanakkor nem teljesen előzmény nélküli eset: a folyóirat már 2020-ban fontos tanulmányt szentelt a témának Róbert Gáfrik tollából,⁵⁸ sőt, a *Szemle* rovatban már 2019-től elkezdtek megjelenni a Bloomsbury Kiadó *Irodalmak mint világirodalom* sorozatának értékelései⁵⁹ – határozottan állítható tehát, hogy az új szerkesztőség elméleti, történeti és gyakorlati szempontból is fontosnak tartja az újabb világirodalmak friss szempontrendszerű elemzéseit. A világirodalom elkötelezett gyalogosaként éppen ezért nem is kívánhatok mást: tartsa meg ezt a jó szokását!

⁵⁶ Lásd pl. SKUTTA Franciska, „Művészetek ötvöződése Marguerite Duras-nál”, *Literatura* 46, 4. sz. (2020): 447–462; FARMASI Lilla, „Bizonytalanság, szorongás és térészlelés mint diszkurzusszervezők Mark Z. Danielewski *House of Leaves* című regényében”, *Literatura* 47, 2. sz. (2021): 221–236; FARKAS Zsolt, „A harmadik (és a többi) Júdás-változat: Borges *Három Júdás-változat* című novellájának metaleptikus értelmezése”, *Literatura* 48, 4. sz. (2022): 359–384, <https://doi.org/10.57227/Liter.2022.4.1>; DÓSA Attila, „A forradalmi költő»: Hugh MacDiarmid modernista poétikájának értelmezési kísérletei Szili József kritikái munkásságában”, *Literatura* 49, 2. sz. (2023): 212–226, <https://doi.org/10.57227/Liter.2023.2.4>.

⁵⁷ Louise O. VASVÁRI, „A Proust-jelenség és a nők többgenerációs táplálkozási élettörténet-írása mint a holokauszt traumairodalma”, ford. HORVÁTH Györgyi, *Literatura* 45, 3. sz. (2019): 248–261; VILMOS Eszter, „Kanadától Kanadáig: Bernice Eisenstein és a másodgenerációs holokausztemlékezet-irodalom”, *Literatura* 46, 1. sz. (2020): 23–37; BALOGH Magdolna, „Hogyan ne írjunk a holokausztirodalomról?”, *Literatura* 49, 4. sz. (2023): 495–502, <https://doi.org/10.57227/Liter.2023.4.7>.

⁵⁸ Róbert GÁFRIK, „Problémák a világirodalom értelmezése körül”, ford. BALOGH Magdolna, *Literatura* 46, 2. sz. (2020): 136–146.

⁵⁹ FEJÉRVÁRI Boldizsár, „A dán irodalom mint világirodalom”, *Literatura* 45, 3. sz. (2019): 352–356; Urbán Bálint, „Elfelejtett kannibalizmus: A brazil irodalom és a világirodalom viszonyáról”, *Literatura* 46, 1. sz. (2020): 100–108; KUTASY Mercédesz, „Arckép töredékekből”, *Literatura* 46, 3. sz. (2020): 390–398.

Dokumentum – Vujicsics Sztoján (1933–2002) hagyatékából

EGY PÁLYAFUTÁS KITÉRŐJE*

– Jovan Dučić Budapesten –

1. kép. Jovan Dučić a jugoszláv királyi követségen

* A Vujicsics Sztoján hagyatékában őrzött (gépiratos) kéziratokat gondozza és közreadja özvegye, Vujicsics Marietta. Jelen írás feltehetően 1982-ben vagy 1983-ban keletkezett. Az itt közölt fényképek Jovan Dučić pesti éveiből a kézirat mellett voltak. Az idézeteknél a kéziratban nincs forrásmegjelölés; amennyiben elég adat állt rendelkezésre, ezeket lábjegyzetben pótoltuk. Jovan Dučić neve az idézett forrásokban Ducsics, illetve Ducsity átírt alakban is előfordul. – *A szerk.*

■ Dučić budapesti nagyköveti kinevezése jugoszláv diplomáciai körökben kételyeket is keltett, a diplomáciában szokásos pletykázkodás szintjén is. Elődje, Radomir Luković követ, aki 1927-től töltötte állomáshelyét Budapesten, az államközi viszony akkori állása szerint képtelen volt közvetlenebb kapcsolat kialakítására a két szomszédos ország kormányai között. Egészségi állapotára is hivatkozva kérte visszahívását, illetőleg nyugállományba helyezését. Vojislav Marinković külügyminiszter 1930 elején végül engedett a kérelemnek, s hazarendelte – kerülve annak látszatát is, hogy e lépésnek a magyar kormányzat Jugoszláviával szembeni tartózkodó politikája lenne, akár csak közvetve is az oka. A budapesti jugoszláv királyi követszeréhez azonban Belgrádban nem volt megfelelő személy, így a diplomáciai képviselőt jugoszláv részről hosszabb időre ideiglenes ügyvivői szinten maradt. Amikor a választás végül – Karagyorgyevics Sándor király rokonszenvének köszönhetően is – a nagynevű költő, s a szerbiai és a jugoszláv diplomáciában már több mint két évtizede szolgáló Jovan Dučićra esett, a külügyminiszter bizalmasan állítólag így felelt egyik munkatársának kétkedő kérdésére: „A budapesti urak nem akartak komoly tárgyalásokat folytatni Lukovićcsal. Most ott lesz Duka (Jovan Dučić). Vele, még ha akarnák is, erre nem lesz módjuk.”

Karagyorgyevics Sándor király 1932. január 3-án kelt rendeletével Jovan Dučićot nevezte ki Jugoszlávia magyarországi rendkívüli követének és meghatalmazott miniszterének. Dučić ezzel elérte a diplomáciai ranglétrán hön óhajtott célját: követ lett (2. kép).

2. kép. Jovan Dučić a Jugoszláv királyi követségen (ülő sor: jobbról a második)

1932. február 15-én utazott Budapestre, ahol átvette szolgálatát a megüresedett követség ideiglenes ügyvivőjétől. Február 25-én fogadta Horthy Miklós kormányzó, akinek a budapesti jugoszláv királyi követség teljes személyzete jelenlétében átadta megbízólevelét. A magyar kormány részéről jelen volt Walko Lajos külügyminiszter és Uray István államtitkár.

Mínta a budapesti sajtó híradásai is azt igazolják, hogy míg elődjével, a nyugdíjazott Radomir Luković követtel a magyar kormányzat alig kívánt tárgyalni, most Dučić merőben más fogadtatásban részesült volna. Dučić, a szerb költő-követ fogadtatása a sajtó tükrében már-már reprezentatív volt, s a lapok kivétel nélkül hozták a közleményt a megbízólevél átadásáról és a kormányzónál történt bemutatkozásról. A szokásos protokolláris beszédekot követően Dučić nyilatkozott a sajtó képviselőinek, akik mind az ő kijelentéseit, mind benyomásaikat az új jugoszláv követéről közzétették lapjaikban. Az új magyarországi jugoszláv követet a sajtó általában úgy mutatta be, hogy a két ország között első helyen gazdasági és kulturális közeledést kíván. Mint a legnagyobb és legtehetségesebb jugoszláv költőről írtak, aki már negyed százada diplomata, neve hazája határain túl messze ismert, aki művével a legnagyobb szerb költő, továbbá a szerb költészet legmodernebb és legkifinomultabb művésze, aki babérkoszorúval vonult be az irodalomtörténetbe, s akiben jelen van az egész európai kultúra. Ennek bizonyosságául arról is tudósítottak, hogy a londoni székhelyű Nemzetközi PEN Club tizenöt tiszteletbeli tagja közé választotta, közvetlenül Rabin-dranáth Tagore után.

Elhangzott, hogy a Szerb Királyi Akadémia tagja, hogy addigi költői életműve már egy külföldi doktori értekezés témája volt. Szó esett legújabb művéről: a *Blago cara Radovana* esszéisztikus prózakötetéről úgy tudósítottak, hogy az a jugoszláv, és általában a modern irodalom egyik legerőteljesebb alkotása. Természetesen a tudósítások arra is kiterjedtek, hogy felsorolják addigi diplomáciai állomáshelyeit: Szófia, Róma, Athén, Madrid, Genf és Kairó, ahol sikeresen működött mint diplomata.

Válaszaiban Dučić közölte, hogy először jár Magyarországon, de jól ismeri történelmét, s irodalmát is, kezdve Arany Jánostól és Petőfi Sándortól – Ady Endréig. Ezt a szerkesztőségek így kommentálták: „reményteljes és bátorító az a körülmény, hogy Jugoszláviát Magyarországon egy olyan államférfi képviseli, aki ismeri a magyar szellem alkotásait is.”

Megerősítette nyilatkozataiban a magyar nyilvánosság felé, hogy a gazdasági és kulturális közeledésre való törekvése egyben annak a kormánynak és országnak a politikája is, melyet képvisel. Egyik válaszában ez is áll: „Magasztos kötelezettségemnek tekintem, hogy megismerjem a hozzánk oly közel álló magyar nemzet lelkületét – mert közösek mezőink, folyóink, egy nap melenget minket – s az átvonuló felhők áldást hoznak és megtermékenyítik hol a magyar, hol a jugoszláv rónát... Tudatában vagyok a népeink közötti számos kulturális kapcsolatnak. Szerb értelmiségieink egész nemzedékei itt jártak iskolákban s Magyarországon művelődtek – köztük nagy nevek is vannak... Két utat látok népeink kölcsönös közeledéséhez – mondotta Dučić – ez a kulturális és a gazdasági. Az utóbbit közös nyomorúságunk diktálja, amely gazdasági

együttműködésünket követeli meg – az elsőt pedig semmivel sem lehet megakadályozni.” Nyilatkozataiban Dučić kitért a két ország közötti kulturális kapcsolatok létrehozásának programjára is, különösen irodalmi téren. A jugoszláv kormányzat fáradozásairól és kívánalmairól tanúskodik az a körülmény is, hogy akkoriban nyitották meg a belgrádi egyetemen a magyar nyelvi tanszéket, ama szándék jegyében, hogy az északi szomszédal való kapcsolatok e téren is előbbre jussanak és normalizálódjanak. (Mellesleg e belgrádi tanszék fennállásáról vajmi keveset tudunk!)¹

Dučić megnyilatkozásait rendkívül kedvezően kommentálták, s őt magát is oly kitüntető jelzőkkel illették, mint: „a jugoszláv irodalom nagykövete Európában”, „magas kultúrájú író-diplomata”, „az irodalmi arisztokrácia tagja”.

Tekintélye, melyet élvezett, lebilincselően szép megnyilatkozásaival, s fellépésével Budapesten nagy figyelmet keltett. Az egykorú sajtó közleményei ezt bizonyítják: „Bár erélyesen ellenezzük annak a kormánynak a politikáját, melyet itt a jugoszláv követ képvisel – írja az egyik lap –, rendkívüli figyelemmel kell lennünk ama kijelentésekre, melyek természetes közvetlenségükkel mérhetetlenül különböznek a szokványos diplomáciai frázisoktól”. Ugyancsak rendkívül figyelemre méltónak tartják, hogy egy külpolitikailag ily fontos helyen Jugoszláviát az irodalmi elit egyik tagja képviseli. Az egyik tudósító közvetlenül is felteszi a kérdést: „Vajon lehet-e egy országot tisztességesebben képviselni, mint azt egy nemzetközileg elismert írója teheti?” Egy másik újságíró, akire szemlátomást nagy hatást tett az író-diplomatával való találkozás és beszélgetés, interjúját Dučićcsal ezzel a gondolattal fejezi be: „vajon nem tudnák-e a költők és az írók rendbe szedni azt, amit a politikusok elrontottak?”

Jovan Dučić budapesti követei kinevezésének súlyt adott a belgrádi sajtó is. A belgrádi *Politika* már 1932. január 5-én arcképpel tudósít, részletes életrajzzal: *Novi poslanici u Budimpešti i Tirani (Új követek Budapesten és Tiranában)* címmel. Február 4-én mind a *Politika*, mind a *Vreme* arról a búcsúvacsoráról ír, melyet a Budapestre távozó Jovan Dučić követ barátai a Kod Srpskog Kralja étteremben rendeztek, számos akadémikus, tudós, professzor, művész, publicista, kulturális és közéleti személyiség részvételével, beleszámítva a Szerb Királyi Akadémia elnökét, a Jugoszláv Parlament elnökét, az egyetem rektorát, a Szerb PEN Club elnökét, a Nemzeti Színház igazgatóját, a legnevesebb képzőművészeket, mint Toma Rosandić, Jovan Bijelić, Petar Palavčini, az írók közül Dragiša Vasić, Niko Bartulović, Milan Kašanin, Miloš Đurić, Gustav Krklec, Milan Bogdanović, s mások. Számos jókívánság és pohárköszöntő hangzott el a mintegy százszemélyes búcsúbanketten. Belgrád szemlátomást megtisztelte a követté avanszált Jovan Dučićot, de várakozással is tekintett a szomszédos országba kinevezett új jugoszláv követ sikeres működése elé.

Nemcsak a budapesti, de a bécsi sajtó sem maradt el hírverésben állomáshelyének elfoglalása után. Közvetlenül a megbízólevél átadását követően a *Neues Wiener Journal* budapesti tudósítójától közölt hosszabb cikket *Követ és költő* címmel, melyben

¹ A Belgrádi Egyetem Filológiai Karának jelenleg is működő Hungarológiai Tanszéke 1994-ben jött létre. – *A szerk.*

az újságíró azt elemzi, hogy Dučić, a kiváló költő követi kinevezéséből arra lehet következtetni: a jugoszláv kormány azért nevezte ki Budapestre, mint legexponáltabb helyre, mert kitűnő diplomata is. Ezt azzal is alátámasztja, hogy Dučić rendkívül udvariasan elhárít minden kérdést, amely – politikai jellegű. A tudósítás kiemeli, hogy a kormányzó a megbízólevél átadása után hosszabb beszélgetést folytatott a jugoszláv követtel. A cikk utolsó mondata: „A magyar irodalmi körök sokat várnak az új jugoszláv követ tevékenységétől.”

Dučić rokonszenve a magyarok és a magyar kultúra és irodalom iránt korábbi keletű, s fontos szerepe volt annak a kapcsolatnak, mely közte és Szenteleky Kornél között alakult ki 1927-től kezdődően. Mladen Leskovaccal folytatott levelezéséből értesülünk arról, hogy Szenteleky 1927 elején Kairóban személyesen ismerkedett meg Dučićcsal, aki 1926 márciusától 1927 nyaráig előbb főkonzul, majd követségi ügyvivő volt, a Jugoszláv Királyságot képviselve Egyiptomban. 1927. február 9-én Kairóban kelt levelében írja Szenteleky Leskovacnak: „[...] ma Ducicsnál voltam, holnap ismét nála leszek ebéden, s így mindennap cseveghetek irodalomról; a hosszú böjt után most bőséges, étkes napok következnek”.² Ekkor Szenteleky és Debreczeni József már készül a modern szerb költők magyar nyelvű antológiája, a *Bazsalikom* megjelentetésére, melyben tíz vers szerepeltetésével Jovan Dučić hangsúlyosan kiemelt helyet kapott. Ekkor foglalkozik azonban Mladen Leskovac is Ady verseinek szerb átültetésével és közreadásával, s Szenteleky egy szerb Ady-kötet megjelentetését is szorgalmazza. Minderről nyilván Dučićcsal is beszéltek. „Ducics annyi szeretetreméltósággal fogadott – írja Szenteleky –, amit – noha a legjobb véleménnyel voltam róla – mégsem vártam tőle. Említettem neki az antológia ügyét, amit szinte lelkesedéssel karolt fel, s holnapra maga állítja össze úgy a saját, valamint a többiek költeményét, amelyet reprezentatív értékűeknek tart.”³

A *Bazsalikom* antológia létrejöttének e kairói epizódja s Dučić közreműködése az összeállításban páratlan mozzanat. „[Dučić] Adyt az Ön átültetésében ismeri – folytatja levelét Szenteleky – és nagyon szeretne még több fordítást olvasni. Mondottam, hogy nem tartom lehetetlennek egy szerb Ady-kötet megjelenését. Többszörösen megkért, hogyha ez a kötet valóban megjelenne, úgy ne feledkezsem meg róla, mert komolyan, őszintén és sok kíváncsisággal érdeklődik Ady iránt már régebb idő óta, s eddig csak német fordításból ismerte.”⁴

A szüntelen tette kész Szenteleky arról is tudósít levelében, hogy „Ducicsnál tett látogatásaimról s az ott lefolyt mély, színes és értékes beszélgetéseimről különben egy hosszabb cikkben szeretnék beszámolni.”⁵ Interjú formájában e tudósítás valóban elkészült és megjelent a *Bácsmezei Napló*ban. 1927. március 12-én Ószivácból

² SZENTELEKY Kornél, *Irodalmi levelei (1927–1933)*, szerk., tan. BISZTRAY Gyula és CSUKA Zoltán (Zombor–Budapest: Szenteleky Társaság, 1943), 37.

³ Uo.

⁴ Uo.

⁵ Uo., 38.

(Stari Sivac) küldött levelében már arra kéri Leskovacot, fordítaná szerbre, mert el szeretné küldeni Dučićnak. „Ne haragudjon, kedves uram, hogy az Ön jóságát és rokonszenvét ennyire kihasználok, de nem tudok alkalmas fordítót találni – Ducics számára. Nem kérek ortodoxiát, hűséget és pontosságot, csak folyékony és szépen perdülő fordítást, amelyben örömet és szépséget találhat a szerb Gauthier” – írja neki.⁶ Szenteleky Kornél Kairóban készített interjút Dučićcsal 1927. augusztus 31-i számában közölte a belgrádi *Politika*, azzal a meglepő hírrel, hogy a budapesti lapok úgy tudósítottak, a magyar kormány megadta hozzájárulását Dučić budapesti követi kinevezéséhez, s ebből az alkalomból közlik a *Bácsmegyei Naplóban* megjelent kairói beszélgetést. Az interjú *Mađari o Jovanu Dučiću (A magyarok Jovan Dučićről)* címmel, *Poseta Jovanu Dučiću, najvećem srpskom pesniku (Látogatás Jovan Dučićnál, a legnagyobb szerb költőnél)* alcímmel látott napvilágot a vezető belgrádi lapban. Két lehetőség kínálkozik e közlemény megjelentetésének indokaként. Vagy az, hogy már korábban tervezte a jugoszláv külügyminisztérium Dučić budapesti megbízatását, s a hír kiszivárgott és eljutott állítólag a magyar sajtóig is – vagy az, hogy maga Dučić helyezte el a magyar interjút a belgrádi *Politikában* saját ügye megmozgatása és szorgalmazása érdekében, mivel 1927-ben egy külügyminisztériumi inzultus kapcsán, amelyben elmarasztalták, s két évre rendelkezési állományba helyezték épp 1927. augusztus 30-án – a belgrádi közlemény megjelenését megelőző napon! Mivel Szenteleky egyik levele tanúsítja, hogy Mladen Leskovac lefordította az interjút, és azt elküldte Dučićnak, nagyon valószínű, hogy maga Dučić juttatta el a *Politika* szerkesztőségébe, s a lap nyilván szívesen közölte.

Jelentős nemzetközi irodalmi esemény színhelye volt Budapest 1932 májusában, nem sokkal azután, hogy Jovan Dučić mint követ elfoglalta állomáshelyét. Kosztolányi Dezső, a Magyar PEN Club akkori elnökének érdeme, hogy a Nemzetközi PEN Club itt tartotta X. Kongresszusát. Bár a magyar irodalmi közélet Kosztolányi elnöki tiszteből való lemondását követően közvetlenül a kongresszus megnyitása előtt a visszafojtott forrongás állapotában volt, s a kongresszus idejére kompromisszumos nyugalmat erőltetett magára, az összejövetelelen jelen volt az élő világirodalom számos nagysága – köztük az amúgy is Budapesten állomásozó Jovan Dučić is. A nemzetközi rendezvény jelentőségére való tekintettel a *Nyugat* is valamivel előbbre hozta megalapításának negyedszázados jubileumát, s huszonöt évét a világ íróinak színe előtt ünnepelhette meg. Így a *Nyugat* 1932. évi májusi kettős számát a kongresszus idejére a jubileumnak szentelték, s az élő világirodalmat előnyben részesítve, terjedelmének jelentős részét a folyóirat jubileumát írásaikkal köszöntő külföldi íróknak engedték át az akkori szerkesztők, Móricz Zsigmond és Babits Mihály. Ünnepi köszöntőjében Babits ekkor ezeket is írta: „A *Nyugat* magyar folyóirat s magyar irodalmat termel. Nem külföldről importálta virágait, s huszonöt év alatt fordítást is aránylag keveset hozott. Akkor is inkább a magyar vívmány mint az idegen szépség kedvéért. [...] S Európa írói, ennek a testvéri kultúrának munkásai és apostolai, most

⁶ Uo., 39.

megtisztelnék bennünket avval, hogy eljönnek ünnepünkhöz, s együtt ünnepelnek velünk. Szokásunk ellenére fordításokat hozunk, s a közös kert messze tájairól fűzünk virágokat koszorúnkba. A Nyugat mai ünnepi száma az európai irodalom testvéri egységének dokumentuma, s annak, hogy a mi kis nemzetünk irodalmát is testvérül öleli ez az egység.”⁷

A jubileumi kettős számba Jovan Dučić *Éjszaka* című versét ajánlotta, amely „A Nyugat ünnepére”, valamint *Teremtés* és *Refrain* című verseit, amelyek a következő számban „A Nyugat jubileumára” ajánlással jelentek meg. Az *Éjszaka* vers alatt Dučić cirill betűs aláírása áll fakszimilében 1932-es évszámmal, s arcképét is hozza a folyóirat.

Az évfordulás szám végén, valószínűleg Babits tollából, *A Nyugat vendégei* címmel jegyzet olvasható: „A Nyugat e jubileumi számának főrészt külföldi vendégeink írásai töltik meg. Büszkék vagyunk az európai szellemnek azokra az előkelő képviselőire, akik együtt éreznek velünk és részt vesznek 25 éves folyóiratunk ünnepében. Nagy és kis nemzetek íróit testvérileg érezzük mellettünk.” S a következő megjegyzés is: „A jugoszláv Yovan Ducic verse B. M. fordítása franciából.”⁸ Nyilván mindhárom Dučić-vers fordítása tőle való. E versek megjelenésének a *Nyugatban* ismert a története.

A PEN Club világtalálkozóval egybeesett *Nyugat*-jubileum alkalmából Babits Mihály mint az egyik szerkesztő és Kosztolányi Dezső mint a Magyar PEN Club elnöke közös levélben fordult Dučićhoz is, s mint a világirodalom más nagyjaitól, fényképet és új írást kértek tőle a kettős jubileumi számba. Dučić válaszolt Kosztolányinak a felkérésre (aki a *Modern költőkben*, még 1914-ben megjelentette *Női portré* című versét), s e három versének francia fordítását ajánlotta a *Nyugatnak*. A levél a Babits-hagyatékban maradt fenn,⁹ s magyarul így szól:

Budapest, 932. IV. 29.

Kedves Uram!

Idecsatolva van szerencsém megküldeni Önnek három versemet franciára fordítva, szabad vers formájában. Ön volt olyan kedves, és tiszteletreméltó folyóiratában a jubileumi számban való közlés céljára kérte ezeket.

Megköszönve kedves figyelmét, mellyel a Nyugat vendégszeretetét felajánlotta számomra, kérem tolmácsolja tiszteletemet Babits úrnak, Ön pedig, kedves Uram, fogadja megkülönböztetett tiszteletemet.

J. Dučić

A budapesti PEN Kongresszuson számos szerb, horvát és szlovén író vett részt. Dučićot megkülönböztetett tisztelet övezte, őt kérték fel a jugoszláv irodalom reprezentálására is a *Nyugatban*, de kivételes helyet kapott a külföldi vendégek sorában is. Kedves, s talán egyedüli vizuális emléke az írók e budapesti világtalálkozójának az a fénykép,

⁷ BABITS Mihály, „A »Nyugat« és a Nyugat”, *Nyugat* 25, 9–10. sz. (1932): 483–484.

⁸ [Szerző nélkül], „A Nyugat vendégei”, *Nyugat* 25, 9–10. sz. (1932): 584.

⁹ A levél francia nyelvű eredetijének lelőhelye: Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár (Fond III/385).

amely a *Pesti Hírlap* képes mellékletében jelent meg 1932. május 19-én, s Budapest székesfőváros díszvacsoráján készült a Gellért Szálló márványcsarnokában. A főasztal mellett ül Radó Antal, Jovan Dučić, gróf Bethlen Istvánné, John Galsworthy, a PEN Club első elnöke, Ripka Ferenc, Pekár Gyula, Galsworthyné, Jules Romain, Voinovich Géza, Benjamin Crémieux, a *La Nouvelle Revue Française* szerkesztője és PEN Club-elnök, illetőleg Kosztolányi Dezső, Herczeg Ferenc, Nagy Emil, Blaha Sándor (3. kép).

3. kép. Jovan Dučić az 1932-es budapesti PEN Kongresszuson

A *Pester Lloyd* 1932. június 4-i számában Sebestyén Károly közölt hosszabb írást a budapesti Nemzetközi PEN Kongresszus kapcsán Jovan Dučićról és Svetislav Stefanovićról, kiemelve, hogy a magyar íróársadalom számára rendkívül nagy haszonnal járt a PEN Kongresszus, mert személyesen is megismerkedhettek tekintélyes külföldi írókkal, köztük a jugoszláv költő Jovan Dučićcsal, a Jugoszláv Királyság budapesti követével, és Dr. Svetislav Stefanovićcsal, a Szerb PEN Club elnökével. (A cikket augusztus 1-i számában leköszölte a belgrádi *Srpski književni glasnik* is.)

Jovan Dučić budapesti kinevezése – még ha nem is változtatható a két ország akkori viszonyán, melyet a bizalmatlanság keltette feszültség s gyanakvás jellemez –, mégis kedvezett legalább a kulturális, de különösen az irodalmi kapcsolatok javításá-

nak. Különösen kedvező volt ez a jugoszláviai magyar irodalomnak, melynek letéteményesei szemlátomást éltek e körülmény adta kedvező lehetőséggel. Így megvalósulhatott egy szabadkai kezdeményezés, a Jugoszláviai Magyar Könyvtár megindítása, melyet Strelitzky Dénes indított el és szerkesztett. Bár a kölcsönösség szempontját is érvényesítette, s a jugoszláv irodalmi és tudományos kiválóságok értékes munkáinak közreadását is hangsúlyozta, mégis elsősorban a jugoszláviai magyarság szellemi termékeinek jelentékeny részét kívánta megjelentetni – miként az a szerkesztő Strelitzky Dénes 1932 decemberében Szabadkán kelt előszavából kiviláglik.

Jó fél évszázad elteltével az előszó ma kísértetiesen tanulságos: „Napról napra erősödik az a meggyőződés, hogy Európa gazdasági alapjai megrendülnek, évezredek kultúrája omlik porba, ha népeit nem fogja össze az őszinte béke, a harmonikus közös munka.” – írta.

„Kikerülhetetlen a pusztulás, ha az organikusan egymást kiegészítő népek nem egymás javára, hanem faji és nemzeti féltékenységtől hajtva egymás ellen dolgoznak. Ma a mélybe taszított vagy fojtogatott ellenségből a pusztulás halált okozó sugarai áramlanak ki, amelyek visszasugároznak az ellenfélre és halálra sebzik. Végzetes tragédia ez, amikor az államok gazdasági élete, gazdasági jóléte törvényszerűen függ egymástól.

Nem lehet nyugalom, virágzó élet, megelégedettség, szellemi fejlődés és anyagi jólét a világon, ha mindenütt zsarátnokkal festenek a horizontra lázképeket.

Mintha túlságosan nagyok volnának azok az erők, amelyekkel a politikának meg kell birkóznia ahhoz, hogy ki tudja egyenlíteni a súlyos ellentéteket és átfogó megoldatokkal meg tudja teremteni az összes népek harmonikus együttműködésének előfeltételeit.” – írta a szerkesztő.

„Létérdeke Európának, hogy az emberi tevékenység tisztább erőforrásai is bekapcsolódjanak abba a munkába, amely valamennyi nép érdekeinek összefogására és kiegyenlítésére igyekszik utat törni. A gazdasági építő munkának, a kutató tudós erőfeszítésének, az irodalom és a művészet embert csiszoló, finomító törekvéseinek kell most az első sorokba rohanni, hogy a politikától egy időre átvegye az irányítást és létrehozza a lelkek megbékélő összeborulását. [...]

A Jugoszláviai Magyar Könyvtár célja: becsületes munkavállalás ebben a tiszteletreméltó részletmunkában. [...]

A kölcsönös megismeréstől kölcsönös megértést várunk, a kölcsönös megértéstől megbékülést és a lelkek őszinte összeolvadását.

Meggyőződésem, hogy ha Európa népeinek egymásrautaltsága szükségszerű, úgy Közép-Európa népeie végzetszerű.”¹⁰

Tény, hogy a Jugoszláviai Magyar Könyvtár megindításakor számítottak arra a kedvező körülményre, hogy Jovan Dučić Budapestre került követnek – de közrejátszott az is, hogy Dučić szemlátomást őszintén és megértő írói együttérzéssel támogatta e kez-

¹⁰ STRELITZKY Dénes, „A szerkesztő előszava”, in DUCSICS Jován, *Az álmok városa*, ford. DEBRECZENI József, 5–7 (Szabadka: Jugoszláviai Magyar Könyvtár, [1932]), 5–6.

deményezést. A Könyvtár szerkesztője joggal írhatta tehát előszava végén: „Ha szellemi értékeink közreadásával az egymásrataltság tudatának kiépítéséhez csak egy téglával is hozzájárul a Jugoszláviai Magyar Könyvtár, úgy elérte célját. Különösen nagy jelentőségűnek tartom, hogy könyvtárunk első kötete a nagy jugoszláv költő és kiváló diplomata Ducscics Jovan Jugoszlávia jelenlegi budapesti követének munkája. Ducscicsban szerencsésen egyesül a politikus és a költő. A politikus mellénkállása a megbékülés biztos útját szolgálja. A költő szívének felénk hajlása a mindenk felett álló emberi érzelmek, a lelkek egyesülésének záloga.”¹¹ A Jugoszláviai Magyar Könyvtár első kötete Jovan Dučić *Álmok városa* esszékönyve volt, válogatás a frissiben megjelent *Gradovi i himere* című kötetből, levelek Párizsból, Rómából, Avilából, Korfuról és Svájból. A fordító Debreczeni Brunner József szép esszéje vezette be az esszéisztikus utleírásokat, méltatva Dučić írói nagyságát és kétségtelen nyugatias műveltségét, de kiemelve jelentőségét és pártatlanságát a délszláv és szerb irodalomban.

Különösen említésre érdemes azonban az a bevezető, mely *A szerző előszava* címmel került az írások elé, s melyet Dučić 1932 novemberében külön fogalmazott meg magyarul megjelenő könyve számára. A rövid írás részben a Jugoszláviai Magyar Könyvtár megindítását köszönti, de figyelemre méltó tájékozottsággal fogja át a magyar–szerb irodalmi s történelmi érintkezéseket is. Dučić e feledésbe merült, szerbül sosem publikált, elfeledett írását érdemes felidézünk: „Szeretettel köszöntöm az induló Jugoszláviai Magyar Könyvtárt és őszinte szívvel kívánom e rokonszenves vállalkozásnak a megérdemelt nagy sikert. Minden célkitűzést, amely a népek közeledésének eszméjét szolgálja, nemesnek és pártfogásra érdemesnek tartok. Az ilyen közeledési akciók elhivatott vezérei természetesen az írók és költők, akiknek feladatai nagyon megsokasodtak korunkban, mikor szerte a világon a gyűlölet és elfogultság kiáltó szava harsog. A Jugoszláviai Magyar Könyvtár a régi szép hagyományokat kelti új életre, a lelki barátság és a szellemi értékcsere boldog idejét idézi. Ötven évvel ezelőtt a jugoszláv olvasóközönség Jovan Jovanovics Zmaj remek fordításában olvasta és élvezte Petőfi, Arany és Vörösmarty munkáit. Az én gyermekkoromban már Jókai igen sok műve volt kedves olvasmánya a jugoszláv publikumnak. Magam is sokat és sokszor forgattam Jókai, Mikszáth és a nagy Madách remekműveit. A magyarság a jugoszláv irodalom reprezentatív termékeinek átültetésével most csak viszonozza a megbecsülés régi szép gesztusát. A magyar és jugoszláv nemzet sok fontos lelki vonatkozásban hasonlít egymáshoz. Mi jugoszlávok adtuk a magyarságnak Petőfit, mi pedig a magyarságnak köszönhetjük Szibinjani Jankót, akit a szerb Múzsza is megénekelt, mint történelmi hőst. A magyarok és szerbek történelmi barátsága szent emlékek talajából fakadt, közös hősök és szellemóriások munkája alapozta meg. A hős és a költő testvérek, az emberiség fájának legnemesebb hajtásai, a magok melyekből minden szép és nagy virágozik ki.”¹²

¹¹ Uo., 6–7.

¹² Ducscics Jován, „A szerző előszava”, in Uő, *Az álmok városa*, 13.

Bár nem valószínű, hogy Debreczeni József, esetleg Strelitzky Dénes hagyatékából előkerülne Dučić e rövid esszéjének eredeti szerb szövege – a felfedezés Jovan Dučić életművének és megnyilatkozásainak fontos adaléka lenne.

Dučić bevezetőjének van egy toldaléka is, egy levélféle a fordítóhoz, melyet Debreczeni József a szöveg után csatolt, s közreadott az *Álmok városában*: „Engedtessek meg, hogy őszinte köszönetemet fejezzem ki Debreczeni Józsefnek munkám remekbe készült tolmácsolásáért. A fordítás munkája talán azért is sikerült ennyire, mert a fordító szeme előtt a fenti szép eszme lebegett, eszme, amely több és szebb az én munkámnál.”¹³

Egyik barátját, Kende Ferencet 1932. március 4-én Ószivácról Szenteleky tájékoztatja: „Nem tudom még, mikor megyek Pestre, valószínűleg csak akkor, amikor Ducsity első nagy estélyét adja, melyre hivatalos lesz a magyar íróvilág. Kultúrközeledési terveit majd közlöm Veled, talán a megvalósításnál szükség lesz a Ti kiváló segítségetekre is.”¹⁴ E tervekben, s a Dučićsal való megbeszélésekből azonban semmi se lett. Szenteleky, aki gyógykezeltetni is szeretne volna magát Budapesten, nem kapott sem szabadságot, sem kiutazási engedélyt Jugoszláviából – Dučić több ajánlólevele, s követi közbenjárása is hiábavalónak bizonyult. Amikor 1933 májusában végre eljutott a budai Mártonhegyi Szanatóriumba, 1933. július 4-én Dučić meglátogatta. „Ma délben Ducsity volt nálam Debreczenivel. Közel két óra hosszat fecsegett.” – írta erről röviden Csuka Zoltánnak.¹⁵ Dučić ekkor már készült elhagyni Budapestet. Szenteleky bizalma Dučić iránt addigra megrendült, s különösen lesújtó véleménye volt mind az *Álmok városa* eredetijéről, mind Debreczeni nagyvonalú, gyöngé és felületes fordításáról. Emberileg is csalatkozott Dučićban. E hitében Mladen Leskovac is megerősítette egy levelében. Nem akart írni Dučić könyvéről, s Czako Tiborral íratott róla a *Kalangya* 1933. februári számába, hogy elkerülje a szókimondó kritikát. 1933. augusztus 20-án, hazatérve Ószivácrá, alig másfél hónappal Dučić látogatása után Szenteleky már halott volt.

Jovan Dučić csupán 1933. július 30-ig maradt budapesti állomáshelyén, ekkor két hónapos rendes szabadságra ment, a követség vezetését átadta a rangidős tanácsosnak, mint ideiglenes ügyvivőnek (*chargé d'affaires*), míg őt magát már augusztusban Rómába helyezték át követnek. Budapestre már nem is tért vissza. Távozásában szerepet játszott az a körülmény is, hogy a követség katonai attaséjával kapcsolatban magyar részről állítólag megalapozatlan kifogások merültek fel, s kiutasítását fontolgatták.

Dučić budapesti szolgálatával kapcsolatban említésre érdemes, hogy Belgrád közelsége miatt gyakran utazott haza jelentéstételre – összesen öt alkalommal másfél éves szolgálata alatt –, s több mint három hónapig volt távol szabadság és magánjellegű bécsi útja miatt, valamint a Nemzetközi PEN Club XI. dubrovniki kongresszusán

¹³ Uo., 14.

¹⁴ SZENTELEKY, *Irodalmi levelei*, 249–250.

¹⁵ Uo., 380.

való részvétele miatt is, mely 1933. május 25-én kezdődött. Ezen magyar írók is részt vettek, de a belgrádi PEN Központ résztvevői között ott volt Balázs Ambrus, Bárdosi Lajos, Csuka Zoltán, Havas Emil, Kázmér Ernő, Munk Artúr, Radó Imre is. Május 29-én, a kongresszus befejeztével, a külföldi írók egy csoportja – köztük a magyar írók – Szarajevóba és Zágrábba látogattak el. E kirándulásra Jovan Dučić is elkísérte őket.

Jovan Dučić budapesti diplomáciai működésének jellemzése nem e tanulmány feladata. Bár a magyar kormányzó mohácsi beszéde után vagyunk, amely némi bizakodást adott a két ország közötti feszült kapcsolatok enyhülésére, a harmincas évek elején a viszony különösen barátságtalan volt. A jugoszláv oldal a revíziós magyar politikát okolta, melyet különösen Olaszországból szítottak, azzal is, hogy támogatja a horvát usztasa mozgalmat, ami csak fokozta a két ország közötti feszült viszonyt. A francia, illetőleg olasz és német háromhatalmi törekvések a dunai államok feletti hegemoniáért való küzdelemben konfrontálódtak. Dučić szolgálati idején, 1932. október 1-jén Gömbös Gyula alakított kormányt. 1933 februárjában a korábbi berlini követet, Kánya Kálmánt nevezi ki a kormányzó külügyminiszterré, s a fasiszta államokkal való szorosabb külpolitikai kapcsolatok kiépítése kezdődik meg, melyeket Gömbös Mussolinivel és Hitlerrel való találkozásai követnek, még Dučić budapesti állomásozása idején. Hitler kancellárrá való kinevezése is erre az időre esik 1933. január 30-án, végül 1934 őszén a marseille-i királygyilkosság végleg elmérgesíti a magyar–jugoszláv viszonyt.

Dučić követi jelentéseiből csupán egy terjedelmes összefoglalót ismerünk, melyet közvetlenül Budapestről való távozása előtt, 1932. július 13-án fogalmazott meg Bogoljub Jevtić külügyminiszternek. E jelentés – szokatlan irodalmi igényű megfogalmazásával – mindenképp arra vall, hogy a Dučić diplomáciai érzékével szembeni kételyek *nem* megalapozottak. E jelentés alap gondolata annak a pesszimizmusnak a tükrözése, melyet Magyarországon tapasztal a jugoszláv helyzet megítélésében, s az a vélemény, hogy Szerbiát kulturálatlanoknak tartják. Figyelemre méltó az a distinkció, hogy megítélése szerint a magyarok másképp vélekednek Jugoszláviáról, mint a jugoszlávokról, akiket erős és értelmes népnek tartanak, s arról a hiedelemről is tudósít, hogy magyar vélekedés szerint Jugoszláviát – Magyarország ellenségei hozták létre a magyarok ellenében. Jelentését Dučić is reflexióknak nevezi, s nem hivatalos álláspontnak tekinti, inkább a lélektani pillanat felvázolásának és elemzésének, melyet jugoszláv részről nem lehet figyelmen kívül hagyni. Figyelemre méltó benne záró gondolata: jugoszláv létérdek, hogy a civilizált Európában a jugoszlávoknak mint modern és kulturált nemzetnek kell bemutatniuk magukat.

Érdekes lehet az a jellemzés, melyet Dučićról 1933. augusztus 23-án – tehát nem sokkal távozása után – küldött kormányának Ulrich von Hassell budapesti német követ. Másfél esztendei budapesti működése alatt von Hassell szerint Dučić diplomáciai és politikai tekintetben nem tűnt ki. Szerinte magyar hivatalos körökben politikai tehetségét, rátermettségét nem sokra tartották, de általában véve jó jelleműnek tartják. „Egyszer maga is úgy nyilatkozott – írja von Hassell –, hogy unja a diplomáciát, de

annál aktívabb irodalmi téren.” A legjelentősebb jugoszláv írónak tartja, aki tagja a Szerb Királyi Akadémiának, s Rómába való áthelyezését annak köszönheti, hogy kedvelik a belgrádi királyi palotában. Von Hassell megítélése szerint korrekt kapcsolatot tartott fenn a magyar kormánnyal, s áthelyezése nincs kapcsolatban két vezető budapesti jugoszláv diplomata állítólagos kémkedési ügyével. A francia kultúrkörökhöz közelinek tartja, de 1932 októberében – nyilván nem von Hassellnek – úgy nyilatkozott, hogy a német kultúrkörökhöz is kapcsolódni szeretne, s mivel Németországban két kötetnyi versét fordították le, Gerhard Hauptmann-t szerette volna megkérni, írjon előszót költeményeihez. „Dučić úr őszintén törekedett, hogy a német követséggel baráti kapcsolatokat tartson fenn – jelenti a követ. – Nehezen beszél németül. A Reich nem nagyon érdekli, már politikai nézetei miatt is. Nem nő. Jó magyar társaságban keveset látták.” A csatolt részletes, pontos életrajzban Dučićot mint modern költő-diplomatát jellemzi. Érdekes körülmény, hogy von Hassellt rövidesen Belgrádba, majd Rómába helyezik át, ahol újból találkozik kollégaként Dučićcsal. Naplójában Dučić rokonszenvezőn emlékezik meg róla.

Jovan Dučić hazájától messze hunyt el 1943. április 7-én, amikor a világháború még javában dúlt. Halálának híre jókora késéssel eljutott – ki tudja hogyan – hozzánk is. A Janus Pannonius Társaság pécsi folyóiratában, a *Sorsunk*ban, Herceg János emlékezett meg haláláról. „A magyar napisajtó jelentése szerint »néhány nappal ezelőtt Angliában vagy Amerikában« – jellemző a korra, amelyben élünk! – meghalt Jovan Ducsics a szerbek ünnepelt költője.” – írta. „Ducsicsnak kapcsolatai voltak a magyarokkal is. Néhány évig Budapesten képviselte országát, nem egy magyar íróhoz fűzte meleg barátság, és Szenteleky Kornél fordításai révén magyar nyelvterületen is megcsodálhatták tiszta, tökéletes költészetét. Az egykor ünnepelt költő halála oly időben következett be, amikor hazája nem adhatta meg neki a méltó végtisztességet. Nemes irodalmi igényei európai költővé avatták, a verseiből kicsendülő fenkölt [!] gondolkozása, a népek és nemzetek felé megnyilvánuló humanizmusa erősíti bennünk a gyász és tisztelet érzését, amellyel – szinte népe helyett – teszünk koszorút távoli sírhantjára.”¹⁶ – fejezte be nekrológiát Herceg János. A halálhírt újságokból vette. 1944. február 13-i számában – nagy késéssel – a visszacsatolás idején Újvidéken megjelenő szerb napilap, a *Nova pošta* is megemlékezett róla: *Jovan Dučić, pesnik snova: Povodom smrti srpskog pesnika i diplomate (Jovan Dučić, az álmok költője: A szerb költő és diplomata halála alkalmából).*

¹⁶ HERCEG JÁNOS, „Ducsics Jovan (1871–1944)”, *Sorsunk* 4, 3. sz. (1944): 175–176.

Tanulmány

SZERB ANTAL ÉS A POTLECS

– A *Homo ludens*től A királyné nyakláncáig –

BALOGH TAMÁS

habilitált egyetemi docens

Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsészettudományi Tanszék

Német- és Holland Nyelvű Kultúrák Intézete

balogh.tamas@kre.hu

ORCID 0009 0005 2275 4385

Antal Szerb and Potlatch

– From *Homo ludens* to *The Queen's Necklace* –

Writing about Antal Szerb's book reviews, András Beck observes that “thanks to the elegance and economy of his manner of writing, even the shortest ones [reviews] provide the illusion of completeness. One gets the impression that he tells everything worth knowing.” With the example of Szerb's review of Huizinga's *Homo Ludens* (1939), I demonstrate that Beck's observation is not necessarily correct: while his summary of Huizinga's work is basically fair, in fact, Szerb adopts a rather peculiar pattern in presenting what he has read. For example, he writes extensively about the celebration, and, when discussing the chapter titled *Play and War*, instead of describing the relationship of war and play, he offers his own definition of courtly civilisation, based on the *Waning of the Middle Ages* (*Herfsttij der middeleeuwen*). Furthermore, in that short review, he gives a disproportionately lengthy description of the potlatch, or of the destruction contest, which he interprets in a particular way. There is no evidence to suggest that the examples of the potlatch had caught Szerb's attention in the *Waning of the Middle Ages* (which he translated into Hungarian). Meanwhile, in his later writings, he repeatedly mentions the phenomenon of the potlatch.

Keywords: Antal Szerb, Johan Huizinga, potlach, destruction contest, courtly civilisation, celebration

- Hogyan olvasta Szerb Antal Huizingát? Többnyire néhány szóval elintézték ezt a kérdést. Klaniczay Gábor például azt írta *A középkor alkonya* 1976-os kiadásának átdolgozott utószavában, lényegében *A világirodalom történetével* kapcsolatos megfigyeléseire támaszkodva, hogy Szerb tolmácsolásában Huizinga „frivolabb és arisztokratikusabb”.¹ Különösen a középfok teszi furcsává ezt a jellemzést, hiszen Huizinga sohasem frivol (legfeljebb éles regiszterváltások jellemzik az írásait, és néha megmutatkozik száraz, földhözragadt humora), másrészt nehéz elképzelni nála merevebben tartózkodó, arisztokratikusabb történészt. Talán a „játékosság” és „komolyság” (avagy népszerűsítés/hatáskeltés és tudomány, tudomány és *ludomány*) fogalmaival valamivel jobban megragadható a kapcsolat.

Szerb természetesen már azelőtt is használta tudós műveiben a „játékosság” szót – és már azelőtt is játékos volt –, hogy olvasta volna Huizinga *Homo ludens*-ét, viszont Rónay György, amikor megpróbálkozott Szerb utolsó nagyobb szabású, hibrid művének, *A királyné nyakláncának* műfaji besorolásával (ez valóságos társasjátékká vált az értelmezők körében), nagy valószínűséggel már Szerb Huizinga könyvéről írt recenziójának ismeretében nevezte azt „a játékosság tudományá”-nak.² Közvetlenül a háború után pedig, nem kis részt a rövidebb lélegzetű írásait egybegyűjtő, *A varázsló eltöri pálcáját* című posztumusz kötete hatására mind gyakrabban emlegették Szerb személyével kapcsolatban a játékosságot, még ha „a játékos ember” állandó jelzőt *adatolhatóan* csak később kapta is meg. A sors fintora, hogy egy-két évvel a gyűjteményes kötet megjelenése után már bélyeg lesz rajta – pontosabban, rajta is bélyeg lesz – a ludentizmus.

Rónay „a játékosság tudományát” írt könyvismertetésében, nem „játékos tudományt”, amit úgy is lehetne értelmezni, hogy megítélése szerint Szerb könyvében az önfeledt játék mintha maga is átalakult volna, „megkomolyodott”, elvonttá, fogalmivá vált, hogy vizsgálat tárgya lehessen. Azonban a szókapcsolatnak más értelme is lehet, tudniillik hogy valaki mesterien játszik, mestere a játéknak. Ez esetben arra utalhat, hogy Szerb könnyedén és élvezetesen tudott nehéz dolgokról beszélni, mosolyogva emelgetett hatalmas súlyokat; mint később Vidor Miklós írta (de sokakat idézhetnénk): „Játékos bölcs ő, a magyar szellem kedves, mozgékony és könnyűszavú tanító-mestere, aki hatalmas tárgyi tudását varázslatos egyszerűséggel adja át, anélkül, hogy nagyképvé válnék, nagy anyagának roppant terhe ránehezednék.”³ Beck András nem olyan rég abban vélte megtalálni ennek a könnyedségnek a nyitját, hogy Szerb nem akar feltétlenül okosabbnak tűnni, mint amilyen, munkáiban nincs semmi izsádságszagú, mindig csak annyit akart megírni recenzióiban, miniszéiben, de akár

¹ KLANICZAY Gábor, „A középkor ősze (Huizinga)”, in Uő, *A civilizáció peremén: Kultúrtörténeti tanulmányok*, 17–36 (Budapest: Magvető Kiadó, 1990), 34. Az eredeti, 1976-os utószóban az erre vonatkozó mondat még nem szerepelt.

² RÓNAY György, „A királyné nyaklánc”, in *Tört pálcák I.: Kritikák Szerb Antalról (1926–1948)*, szerk., WÁGNER Tibor, 420–421 (Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 1999). Első megjelenés: *Vigilia* 1943/8.

³ VIDOR Miklós, „Szerb Antal: A varázsló eltöri pálcáját”, in WÁGNER, *Tört pálcák I.*, 484–485. Első megjelenés: *Vigilia*, 1948/8.

az ilyen minieszékből felépített könyveiben is, amennyit a dologból megértett.⁴ Végző soron azzal magyarázta a könnyedséget és problémátlanságot, hogy Szerb a kultúra egészében gondolkodott, igazából nem is az egyes könyvek érdekelték, s mivel folyamatosan dolgozott, nem lett volna miért telezsúfolnia vagy megterhelnie a recenzióit.

Azokból a szakaszokból ítélve, ahol Huizingára hivatkozott, őt idézte vagy követte, az derül ki, hogy Szerb soha nem olvasta a holland történezt, csak olvasta, legtöbbször egyenesen csak *hozzáolvasta* készülő munkájához (vagy az összeollózó technikából gyaníthatóan néha emlékezetből idézte azt, amit korábban róla írt) – szemben például Huizinga olyan áhítatos híveivel, mint Márai Sándor, akiről tudjuk, hogy idős korában éjszakai virrasztásaikor elő-elővette *A középkor alkonyát*: „Néha versek. Néha Huizinga néhány oldala”⁵ De egyáltalán nem ő volt az egyetlen; például *A középkor alkonyáról* írt ihletett recenziójának tanúsága szerint Pálóczi Horváth György is valósággal *ízlelgette* Huizingát:

[...] könyve a sok szellemi gyönyörűsége és értékes ismereten kívül a mai olvasóban (ki egyszerre néz a múltba és érzi a márt) bizonyos antik szemléletet vált ki, az antik ember örömét a pusztában, abban, hogy „még nem egészen halott”. Ez a könyv is mint minden igazi könyv, segítőtárs. Békít és nyugtat. Megtanít a szellem újabb gyönyörűségeire, a „pusztában” lét, az évszakok változásainak, a színek, hangok, illatok, ízek és érzések világának megbecsülésére, annak a világnak az értékelésére, amely kisebb-nagyobb mértékben mégiscsak velejárója a pusztában létnek.⁶

Szerb inkább kedves költőikhez fordult ilyen szépségeikért; Huizinga műveit csak kivonatolta, kinyerte belőlük azt a néhány alapvető meglátást, amit a maga számára fontosnak talált. Másrészt mókás példatárnak használta a holland tudós könyveit. Lényegében így járt el a *Homo ludens* esetében is, amikor a recenzióját írta.⁷

Huizinga 1936. júniusi budapesti látogatásakor került kapcsolatba az Athenaeum Kiadóval, amely 1938 telén jelentette meg főművét *A középkor alkonya* címmel, ha hihetünk a címnegyednek (és miért ne tennénk?),⁸ Szerb fordításában. Nem sokkal a *Homo ludens* német fordításának megjelenése után (1939 őszén, a hónap és nap nem ismert) az Athenaeum 1940. február 18-i dátummal szerzői szerződéstervezetet ké-

⁴ BECK András, „Szűrt fény (Szerb Antal: *A trubadúr szerelme*)”, *Holmi* 10, 1. sz. (1998): 109–111.

⁵ Idézi és értelmezi KECSÁN Mariann, „*Mind kántál, aki sorsot örökölt*” (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2008), 25.

⁶ PÁLÓCZI HORVÁTH György, „J. Huizinga: *A középkor alkonya*”, *Magyarország*, 1938. dec. 6., 9.

⁷ SZERB Antal, „Homo ludens”, *Magyar Nemzet*, 1939. nov. 26., 7. Ugyanezt december 19-én leközzölte a *Brassói Lapokban* is, vagy a lap átvette azt a *Magyar Nemzettől*. 1948-ban a Révainál megjelent *A varázsló eltörti pálcáját* című posztumusz kötetben.

⁸ Erről lásd BALOGH Tamás, „A középkor alkonya”, in *Uő, Huizinga Noster*, 45–72 (Budapest: L’Harmattan Kiadó, 2017), 60–61.

szített Huizinga számára,⁹ majd pár nap múlva leszerződött a fiatal Thurzó Gáborral. Mint ismeretes, a magyar megjelenésre végül több mint négy évet kellett várni, és a könyvet végül Máthé (Lakner) Klára fordította. Nem elképzelhetetlen, hogy az Athenaeum először Szerb Antalt szerette volna megnyerni fordítónak. Ugyanakkor az sem zárható ki – bár kevésbé valószínű –, hogy Kerényi Károly hívhatta fel a figyelmét a *Homo ludens*-re, mindenesetre a könyvről írt recenziójában Szerb fontosnak tartja kiemelni, hogy Huizinga Kerényinek az ünnepéről vallott felfogására is támaszkodott elmélete kidolgozásakor, és feltűnően sokszor köt vissza az ünnep motívumához. Az amszterdami központú Pantheont akkoriban már a bajai származású Kollár Kálmán vezette, ő adta ki az *Albae Vigiliae* füzeteket is, többek közt Kerényi Károly munkáival. Elképzelhető, hogy mint oly sokszor, ő közvetített.¹⁰

Szerb kevéssel a *Homo ludens* német változatának megjelenése után, 1939. november 26-án közölte recenzióját a *Magyar Nemzet*-ben. Ha kiadói felkérésre dolgozott is, talán már annak tudatában írta ismertetését, esetleg már a könyvet is úgy olvasta, hogy nem lesz ideje fordításra. (De ha már megírta, nyilván publikálni is akarta. Egyébként annak idején *A középkor alkonya* fordítását sem ő ambicionálta.) Ekkoriban már újabb nagy vállalkozása, *A világirodalom története* foglalkoztatta, és annak, valamint *A királyné nyakláncának* a tanúsága szerint ilyen szemmel olvasta a *Homo ludens*-t, jobbra azt asszimilálta belőle, ami már *A középkor alkonyában* is találkozott az érdeklődésével: láthatóan az arisztokratikusan zárt művészi formák létrejöttének és funkcióinak a kérdése, illetve a sűrű kulturális utalásrendszer és a mozaikosság fogta meg. Ugyanakkor talán innen datálható érdeklődése az olyan „gazdasági” jelenségek iránt, melyekben domináns szerep jut a játékelemnek. Ez a figyelem utolsó nagyszabású művének, *A királyné nyakláncának* már az alapötletében is világosan megmutatkozik majd, hiszen megkockáztathatjuk, hogy Szerb felfogásában az egész nyakláncügy egyetlen nagyszabású potlecs, csak (pre)modern környezetben – még a szakrális (vagy legalábbis ezoterikus) háttér sem hiányzik.¹¹

⁹ Erről lásd uo.

¹⁰ Az, hogy Kerényire hivatkozott Huizinga, 1941-ben sajnálatos módon előkerült egy polémiában. Szentkuthy Miklós egy cikkében megtámadta Kerényit; a Kerényi védelmére kelő Devecseri Gábor érvként használta Huizinga hivatkozását, amire viszontválaszában Szentkuthy indulatosan reagált (egyébként a *Homo ludens*-ről szóló recenziójában Szerb Antal is viszonylag hosszan ír Kerényiről; talán ez is irritálhatta Szentkuthyt). Erre aztán Szentkuthynak adott válaszában maga Kerényi is viszatért: „Valótlanság, hogy [...] az idézetek könyveimből Huizingánál vagy másoknál »ki tudja milyen udvariassági stb. okokra« és nem komoly tudományos elismerésre vezethetők vissza. [...] Az annyira szigorú és lelkiismeretes Huizinga igazán nem érdemelte meg, hogy citátumait másból magyarázzák, mint tudományos meggyőződésből.” Törő Krisztina helyesen jegyezte meg, hogy a „szigorú és lelkiismeretes” jelző a polémiában legalább annyira utal az emberre, mint annak tudományos teljesítményére. Feltűnő az is, hogy Devecseri és Szerb számára Huizinga és Kerényi magától értetődően ugyanannak a fajta tudománynak a képviselői. Lásd Törő Krisztina, „Bizonytalan bizonyosság”, in BALOGH Tamás és Törő Krisztina, *Huizinga magyar barátai*, 114–116 (Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, 2002).

¹¹ A *potlecs* a vagyont mértékelenül tékozló ajándékozási szertartás, részletesebben lásd alább, illetve korábbi tanulmányomat: BALOGH Tamás, „A királyné nyaklánc – a nyaklánc kijárónője”, *Jelenkor* 63, 3. sz. (2020): 300–308.

Szerb számára többnyire nagyon rövid volt az út az olvasástól az írásig. Vélhetően a *Homo ludens* esetében sem volt ez nagyon másként; ezt jelzi, hogy fejezetről fejezetre halad ismertetésében. Viszonylag hosszan idéz a könyv bevezetéséből, az első fejezettel foglalkozik a legtöbbet, a két központi példáját is innen veszi. A sűrűn adatolt tudós nyelvi fejezetet és a külön az agónnak szentelt fejezetet átugorja, a jog és a játék kapcsolatát elemző fejezetet két rövid mondatban foglalja össze, utána beilleszt egy mondatot a középkori udvari világról – talán mert Magyarországon Huizinga neve leginkább a késő középkorral kapcsolódott össze (ez a szakasz egyébként igazi kakukktojás a recenzióban) –, a következő fejezetekről épp csak megemlékezik, az utolsó előtti, *Kultúrák és korok „sub specie ludi”* című fejezetből kiemeli a számára legkedvesebb rokokót. Recenziójának az utolsó fejezettel foglalkozó részében az első két oldal ismertetésére szorítkozik, majd egy elegáns visszakötéssel sietve lezárja a cikkét. Valószínűleg a rendelkezésre álló terjedelem és érdeklődésének természete egyaránt közrejátszott abban, hogy kicsit aránytalan lett és kurtán-furcsán ér véget az ismertetés: ahhoz, hogy mindenről kiegyensúlyozottan írhasson, egészen másként kellett volna a témához nyúlania, ez esetben azonban el kellett volna tekintenie a számára kedves részletek mulattatónak, de legalábbis érdekesítőnek szánt leírásától, s nyilván nem lett volna kedve átírni – ami azt is jelenti: újra átgondolni – az egészet. A két érdekesítő példa, a potlecs és a pusztítási verseny ismertetése aránytalanul sok helyet vett el ismertetésében.

Szerb fontosnak tartja, hogy többször is hangot adjon áhítatos és őszinte tudománytisztelőnek: „a nálunk is jól ismert nagy hollandi kultúrtörténész” műveként mutatja be a könyvet, Kerényi Károly „a mi kiváló vallástörténészünk”-ként szerepel, és Burckhardt is „nagy”. De nem csak a „játékos” avagy a „lényeglátó” tudomány (lényegében a szellemtörténet) teljesítményeinek adózik tisztelettel, ugyanúgy fejtegeti az „adatoló” (a pozitivistá, akadémikus) tudomány előtt is – ráadásul mindig hangsúlyozta, hogy a nagy szellemtörténészek is rendelkeznek az akadémikus tudósok erényeivel, „nagy tudósok a szó iskolás értelmében is”, „komoly filológiai felkészültséggel, félelmetes adatismerettel”. Szerb kicsit iskolásan úgy képzelte a tudományos haladást, hogy a gondolatainak újszerűségéért, különös szépségéért értékelendő lényeglátó tudomány képviselőinek előremutató sejtéseit, kinyilatkoztatásszerű felismeréseit később hangyaszorgalommal bebizonyítják, igazolják az adatoló tudósok – ami azért is különös, mert Szerb szerint az ilyen meglátások státusa eredendően más, igazságuk éppen nem abban áll, hogy igazolhatóak-e. Például recenziójában kijelenti: „A nagy Burckhardt a görög kultúra jellemző vonásának tartotta az »agonális«, versenyző jelleget – azóta tudjuk, hogy minden ősi kultúra agonális természetű.”¹²

¹² Később *A királyné nyakláncában* hasonló megjegyzések sora tanúskodik Szerb sajátos tudományfelfogásáról. Például: „Boehmerék vállalkozása igazolja azt, hogy az Ancien Régime egy nagy gazdasági fellendülés tanúja volt. Ezt is Tocqueville állította elsőknek, de adatszerű, tudományos módszerrel csak a XX. század elején bizonyították be nem-francia tudósok, egymástól függetlenül az orosz Ardashov és a német Adalbert Wahl.” (SZERB Antal, *A királyné nyaklánc* [Budapest: Magvető Kiadó,

Miután szinte szó szerint idézte a *Homo ludens* bevezetőjének első bekezdését, így folytatja: „[Huizinga] tétele első pillanatra talán meglepő, sőt »játékos« – de a vastag kötetben felhalmozott példák és fejtegetések elgondolkodásra bírják az olvasót.” Bármilyen frappáns megfogalmazás, mégsem egyszerű *bon mot*-ról van szó. Aligha ironikusan kell értenünk a kijelentését, mármint annak jelzéseként, hogy a játékoság tudománya fából vaskarika lenne, noha a *Homo ludens* éppenséggel alkalmat adhatott volna kritikára: jóllehet Huizinga tézise szerint a játék a tudománynak is meghatározó eleme, könyve ezt nem demonstrálja önmagán... Később viszont azt írja Szerb: „Hasonló meglepő példákkal és meglepő ügyességgel bizonyítja, hogy a költészet, a művészet, a zene, a filozófia és a tudomány, sőt még bizonyos fokig a gazdasági élet is az ember ősi játékos magatartásából keletkezett.” Itt már előkerül a „bizonyítja” szó (vö. „elgondolkodásra bírják”), és ugyanilyen fontos, hogy renegeteg van a példákból. Ezeknek elvileg nem kellene érdekeseeknek, értsd „játékosnak” lenniük ahhoz, hogy Szerb felfogása szerint bizonyító erővel bírjanak, mégis, szerinte még a játékos tétel bizonyítása is játékos.

Beck félig-meddig komolyan azért a jellegzetességükért dicsérte Szerb könyvismertetéseit, hogy úgyszólván szükségtelenné teszik a tárgyalt művek elolvasását: „írás-módja eleganciájának és ökonomikusságának köszönhetően még a legrövidebbek is a teljesség illúzióját adják. Úgy érezzük, mindent elmond, amit tudunk érdemes”.¹³ Ami nyilván túlzás, és ha csak Szerb bemutatásában ismerjük a műveket, azt sem tudjuk pontosan, hogy mi az, amit Szerb tesz hozzá az élményhez, ráadásul az eredeti ismerete nélkül néha félre is érthető a fogalmazása – mert szemben azzal, amit Beck állított, Szerb egyáltalán nem fogalmaz mindig kristálytisztán. A *Homo ludens*-recenzió is megfigyelhető, hogy Szerb tulajdonképpen korrekt bemutatásában meglehetősen sajátos minta szerint rendeződnek el az olvasottak.

Huizinga általános elméleti fejtegetéseket követően bocsátkozik bele a különféle kulturális megnyilvánulások elemzésébe, és csak az utolsó előtti fejezetet szenteli a játékelem egyes korszakokban játszott szerepének, zárásként kitekintve a saját korára is. Szerbnél markánsabb a korok szerinti tagolás: a recenzió terjedelméhez képest sokat foglalkozik az emberiség gyerekkorát reprezentáló ősi korokkal és a természeti népekkel, illetve a gyermeki léttel, saját szakállára külön középkori példát is hoz, és ő is a korszakok szerinti áttekintéssel és a jelennel foglalkozó fejezet összefoglalásával zárja munkáját. Feltűnő az is, hogy recenziója központi részében Szerb végig az agónt használja vezérfonalként. Ez még akkor is igaz, ha a különböző kulturális

1965], 16.) Ezt később tovább is fűzi: „Tocqueville is sejtette, de a tények kétségbevonhatatlan tömegével csak a német Wahl bizonyította be, hogy [...]” (Uo., 342.) Vagy: „De mindez eléggé elvont. Hogy miben állt Rohan nagyúrvolta, szemléltesse inkább néhány életrajzi és számszerű adat.” (Uo.) Hosszsan sorolhatnánk a példákat. Ebben az utolsó regényében gyakran rettentő iskolás, a könyv egyes oldalain szinte mintha a rossz tanuló felelne; például egyetlen „magyarázatot” sem akar kifejejteni, vagy ötöt felsorol, ráadásul a végén az egyiket kinevezi a „legfőbb”-nek.

¹³ BECK, „Szűrt fény...”, 110.

formákról és a különböző korszakokról szóló bekezdésben szinte észrevétlenül a „játékos” szó lép az agón szó helyébe (korábban az udvari étellel kapcsolatban már együtt használta a „becsvágy” és a „társasjáték” szót). Recenzióját a sporttal kapcsolatos megjegyzéssel zárja, amellyel ismét behozza a verseny elemét. Legalább ilyen érdekes, hogy miről hallgat; feltűnő, hogy a háborút teljesen mellőzi. *A háború és játék* című fejezet összefoglalásaként a harcról nem, csak az udvari életről ír. Szintén kihagyja a háborút a felsorolásból, amikor azt fejtegeti, hogy Huizinga bemutatja, a kultúra minden területe – költészet, zene, jog, stb. – a játékban született. Ahogyan lényegében elhagyja a jelenkori kitekintést is, amelyben Huizinga félelmetes tendenciákat vázol fel.

A leghangsúlyosabb talán mégis az ünnep, illetve az ünnep eltűnésének és ezzel párhuzamosan az élet elszürkülésének motívuma. Ez Szerb világnézetének sarokköve volt, számos művében megfogalmazta, hogy „[a]z élet szürkésege [...] az ipari civilizációnak és a pénz egyre növekvő egyeduralmának a következménye”.¹⁴ Keserűen nyugtázta, hogy a munka uralta életben többé nincs helye az ünnepnek, legfeljebb munkaszünetek szakítják meg a mindennapokat. A *Homo ludens*ről írt recenzióban is fontossá válik ez a motívum (fontosabbá, mint Huizingánál). Az udvari életet így jellemezte Szerb: „Az egész lovagi társadalom, lovagi élet, lovagi becsület grandiózus társasjáték, kiemelkedés az anyagias szürkéségből a Kerényi módjára értelmezett ünnepség szférájába.” (Vigyázat, gazdasági felhangja ellenére az „anyagias” Szerbre igencsak jellemző módon inkább arra utal, hogy az udvari kultúra kiszabadulást jelentett a mindennapiság és a múltó idő fenyegetése alól!) A játékelemnek a különböző korokban betöltött szerepe kapcsán megjegyezte: „Csak egy »komoly« század volt, a XIX. század. Ez tette általánossá az élet »komoly felfogását«: a hasznossági elvet és annak szörnyű gazdasági és társadalmi következményeit.” A legvégén pedig a modern sportról azt írta, hogy az teljesen elvesztette szakrális jellegét, már semmilyen vonatkozásban sem áll az ünneppel.¹⁵

Szerb azt írja, hogy „még a gazdasági élet is bizonyos fokig az ember ősi játékos magatartásából keletkezett”, amivel azt állítja, hogy az összes kultúrterület közül mai formájában a gazdaság emlékeztet legkevésbé játékos eredetére, valamivel később pedig „a hasznossági elvet és annak szörnyű gazdasági és társadalmi következményeit” emlegeti. Feltűnő azonban, hogy ennek ellenére, ráadásul a maga korában szokatlanul a potlecs és a vele rokon jelenségek példáját az ezzel foglalkozó két bekezdésben mégsem a felhalmozó és számító, az embert racionális üzlet- és életvezetésre szorító, alapjában embertelen kapitalista rendszer ellenképeként mutatja fel. Mintha inkább ezeket a szertartásos cselekedeteket is emberi komédiának látta volna, amelyet a csalás és önbecsapás mozgat. Vagy mégis olyan gazdasági jellegű

¹⁴ *A romantikát idézi HAVASRÉTI József, Szerb Antal* (Budapest: Magvető Kiadó, 2013), 186.

¹⁵ Mégsem mindent az ünnep motívuma köré csoportosít Szerb. Pontosabb, ha úgy fogalmazunk, hogy recenziójában nagy teret szentel a gazdasági mozzanatnak – az ünnep rovására, és az ünnepnek – a háború rovására.

vagy gazdasági vonatkozással is bíró jelenségeknek gondolta volna el a vagyont minden mérték felett tékozló ajándékozás formáit, melyek révén – bármilyen abszurdnak és bizarrnak tűnnek is „a mából” – még az emberi természet legbensőbb rétegei nyilatkoznak meg, az ember legsajátabb igényei elégűlnek ki, és amelyek az emberi együttélés kereteiből nőnek – azaz inkább nőttek – ki, természetesen (mint Huizinga is)? Bemutatását olvasva aligha dönthető el.

Huizinga a következőképpen írja le a potlecsét (annak egy formáját):

A kultúrélet agonális alapját az archaikus közösségekben mi sem bizonyítja jobban, mint a Brit Columbia-beli indiántörzsek szokása, amelyet „potlecs” néven ismerünk. Tipikus formájában, amelyet különösen a kwakiutl törzsről készült beszámolókból ismerünk, a potlecs nagy ünnep, amikor is a két csoport közül az egyik nagy pompafitogtatással és mindenféle szertartásos aktusok közepette ajándékokat ad a másiknak, kizárólag azzal a célzattal, hogy a másik fölötti fölényét bebizonyítsa. Az egyetlen, igaz, kötelező ellenszolgáltatás abban áll, hogy a másik csoport köteles az ünnepélyt bizonyos időn belül viszonzni, és akkor lehetőleg túltenni az ajándékozókön. Ahol szokásban van, ez a fajta ajándékozó-ünnep uralja az egész törzs közösségi életét: kultuszuk, jogi szokásaik sora, művészetük, születés és házasság, az ifjak felavatása, halál és tetoválás vagy egy síremlék felállítása, megannyi alkalom egy potlecs megtartására.¹⁶

Szerb ismertetésében ez szerepel:

Vannak indián törzsek, amelyeknél az ú. n. *Potlatch* szertartása dívik: az egyik törzs időnkint meglátogatja a másikat, s a vendéglátó törzs kötelességének tartja, hogy minden értéktárgyat, esetleg feleségeit és gyermekeit is odaajándékozza a vendégeknek. De egy idő múlva a vendéglátó törzs visszaadja a látogatást és most a volt vendégeken van a sor: nemcsak viszonzniuk kell a vendégszeretetet, hanem a törzs becsülete azon fordul meg, vajjon felül tudja-e múlni volt vendéglátóit bőkezűségben, pazar ajándékokban.

Huizinga a potlecs kapcsán a javak fantasztikus körforgását emeli ki – amiről Szerb egyáltalán nem ír; az ő bemutatásában teljesen elhalványul, hogy a potlecs: ünnep, vagy legalábbis mindig ünnep kísérté a potlecsét (csak az elején beszél „szertartásról”). A másik fontos mozzanat az ajándékozás, az osztogatás, ami az adományozó fölényének bizonyítására vagy demonstrálására és a megajándékozott alávetésére irányul – ez Szerbnél lényegében elsikkad, ami azért is különös, mivel következő példája a becsvágy kiélésének másik szélsőséges megnyilvánulása, a pusztítási verseny. A har-

¹⁶ Johan HUIZINGA, *Homo ludens: Kísérlet a kultúra játék-elemeinek meghatározására*, ford. MÁTHÉ Klára ([Budapest:] Athenaeum Kiadó, 1944), 105–106.

madik, ezzel összefüggő elem a viszonzás, a többlet adás vagy visszaadás – ez Szerbnél is nagyon fontos.

Kérdés, vajon Szerb miért fordított a sorrenden – ettől ugyanis az egész más színezetet nyer, a *kapás* válik hangsúlyossá az *adással* szemben, vagy legalábbis hangsúlyosabbá, mint az eredeti szertartásban és Huizinga leírásában. Véletlen volna? Vagy *ösztönösen* szceníroz úgy, hogy meglepje az olvasót (mintha bizony a potlecs – ahogyan Huizinga Maussra, Malinowskira stb. támaszkodva bemutatja – önmagában nem lenne éppen elég szokatlan és idegen)? Modern szavakat használ, és az illem, illendőség szférájához közelíti a jelenséget, szakrális ünnep helyett modern ünnepi alkalmaként tárja az olvasók elé az eseményt. „Vendégek”-ről, „látogatás”-ról, „vendéglátás”-ról, „vendéglátó”-ról beszél. Úgy kezdi, mintha az egyik törzs meghívatná magát vagy hívatlanul betoppanna a másikhoz, visszaélne a helyzetével: manapság az a szokás, hogy a vendég előre bejelentkezik, és ő hozza az ajándékot. Az olvasó jól mulat a színjátékon, és úgy érezheti, hogy a váratlanul beállító törzs van fölényben azzal szemben, aki mindenét – feleségeit és gyermekeit is, nem csak a vagyontárgyait – felkínálja, odaadja.

Mintha arra építene Szerb, hogy európaiként abszolút, igazságosság szerinti vendégszeretet várnánk a romlatlan természeti népektől, nem törvény szerinti, amikor tehát a vendéglátó maga szabja meg nagylelkűségének határait és mikéntjét. Bizonyos fokig az válik nevetség forrásává, hogy a potlecs ugyanúgy formalizált és egyezményes, mint a modern európai gazdasági kapcsolatok, ha nem egyezményesebb.¹⁷

¹⁷ Érdemes Szerb másik Huizingától vett „meglepő” példáját is alaposabban szemügyre venni. Huizinga egy MAUNIER által közölt újságcikk szövegére hivatkozott (René Maunier, „Recherches sur les échanges rituels en Afrique du Nord”, *L'Année sociologique*, Új folyam 2 [1924–1925], 81). Szerb kicsit leegyszerűsítette, zanzásította a híradást. Abban ugyanis a „dicsekvési verseny”-ről azt olvashatjuk, hogy amikor két férfinak vitája van egymással, a törzsfők egy kijelölt napon összehívják a többieket. Az nyer, aki többlet tud elpusztítani egy meghatározott dologból. Ibrahim megölte tíz bárányát, Mohamed csak hetet tudott. Mohamed ekkor azt javasolta, hogy bankjegyek elégetésével folytassák a küzdelmet. A javaslatot elfogadták a jelenlevők. Csakhogy Mohamed ebben is alulmaradt, Ibrahim többlet égetett el. Ekkor Mohamed rögtönzött árverésre bocsátotta a hat szamarát, amelyek vevőre találtak a tömegben. Mohamed boldog volt, mert a vételárral fölényben tudhatta magát, hazasietett, hogy elhozza a szamarakat, és tudatta feleségével a jó hírt. Az azonban nem osztozott a lelkesedésében, ellenezte a dolgot. Mivel Mohamed becsülete forgott kockán és sürgetett az idő, Mohamed leszúrta az asszonyt.

Ebből a jól felépített, érzékletes leírásból világosabb, mint Huizinga összefoglalásából, hogy Mohamed minden lehetőséget megragadott, hogy ne valljon szégyent a pusztítási versenyben, új és új lehetőséget kért és kapott. Szerbnél, tőle elég szokatlanul, még tovább csökken a jelenet drámaisága, mivel azt írja, a vesztesben lévő fél „eladta hat szamarát”, miközben valójában „a hat szamarát adta el”, vagyis mindet. Szerb leírásából az sem egészen egyértelmű, amit az eredeti újságcikre alapozva Huizinga kiemelt, hogy tudniillik az ilyen pusztítási verseny egy plénum előtt zajlik: ezt jelenti, hogy Mohamedet „sürgette az idő”. Huizinga hangsúlyozza, hogy többről van szó, mint egyszerű érzelmekitörésről, formalizált, szabályozott ritussal állunk szemben. Nem véletlen, hogy ezt megelőzően és utána is a szerencsejátékokról ír: valahogy úgy kell elképzelnünk a pusztítási versenyt, mint amikor

Elképzelhető volna, hogy mégsem, vagy mégsem csak az izgalmat és egzotikumot kereső, nem túl szofisztikálnak képzelt olvasó, illetve az épeszűnek beállított átlagember kedvében szeretett volna járni ezzel a példával Szerb, aki sokszor vette fel az előzékeny szellemi kalauz kissé álságos pózát – álságos, hiszen az épeszű olvasót valahogy sohasem sikerült rokonszenvesnek megrajzolnia. Tudniillik leírásában a potlecs nagyon emlékeztet egy azzal rokon jelenségre, a kulára, annak is a tengeri kulának, uvalakunak nevezett fajtájára: amikor is az egyik törzs csónakba száll, és elmegy egy másik szigetre, mégpedig üres kézzel, vagyis bevezető és voltaképpen ajándék nélkül, ahonnan aztán ajándékokkal távozik.¹⁸ Tudtommal nincs adat arra, hogy Szerb ismerte volna Malinowskinak a kuláról írt tanulmányait, egy másik műve viszont biztosan megfordult a kezében, *The Sexual Life of Savages in North-Western Melanesia*,¹⁹ igaz, ebben Malinowski az uvalakuval külön nem foglalkozik, mindössze egyik jegyzetében utal vissza ezt tárgyaló korábbi munkáira. Huizinga *Homo ludens*-ből is hiányzik a tengeri kula lefolyásának konkrét bemutatása.

Ráadásul Szerb leírása fontos pontokon eltér a Huizingáétól, de lényegét tekintve a tengeri uvalakura sem igazán érvényes, amit mond, legfeljebb annak *formáját* idézi meg. A tengeri uvalaku során ugyanis egyrészt egyszerűen csak viszonzni kellett az ajándékot, vagyis olyasmit illet cserébe felajánlani, amit mindkét fél egyenértékűnek érzett a korábban kapottal, illetve adottal. A legvágyottabb tárgy pedig egy modern európai szemében jószerivel semmiféle értékkel, még esztétikaival sem bírt, nem is vagyontárgy volt, egyedül a hagyomány ruházta fel beccsel és tekintéllyel. Malinowski úgy próbálta elmagyarázni a jelenséget, mintha valami kivételesen értékes gyémánt vándorolna kézről-kézre az idők során, és az embereket az töltené

---

a szerencsejátékosok a játék hatalmába kerülnek. Aminek a tétje ezúttal a fölénybe kerülés, illetve a becsület megőrzése (elvileg úgy is értelmezhetnék a cikkben foglaltakat, hogy Mohamed nem akart adós maradni a lábon eladott hat számár árával, és ezért szúrta le a feleségét, de inkább arról lehet szó, hogy gyorsan vissza kell mennie a verseny helyére, és az ott kézhez kapott bankók elégetésével bevégeznie-beteljesítenie a potlecsot).

Feltűnő az is, hogy Szerb kicsit homályosan fogalmaz a végén. „Az agonális hajlam, az ember vágya, hogy felülkerekedjen ellenfelén a küzdelemben, ennyivel erősebb minden »gazdasági szükségszerűsége«”. Az olvasó elgondolkozik, mire vonatkozik az „ennyivel”? A csúcspont, a feleség megölése ugyanis csak áttételesen kapcsolódik a versengéshez. (Ellentétben egyébként a potlecs korábban általa bemutatott formájával, amikor is az emberek még a saját feleségüket is felajánlották, hogy a becsületük ne szenvedjen csorbát. Ha Szerb esetleg nem is akarta kapcsolatba hozni a kettőt, a pusztítási versenyt csak az ő leírásából ismerő olvasó könnyen megteheti...) A történet igazából azt példázza, hogy a felülkerekedés vágya, a becsvágy erősebb minden gazdasági szükségszerűségénél, és ha elhatalmasodik valakin, akkor nincs, ami feltartóztathatná.

Érdekes egyébként, hogy sem Huizinga, sem nyomában Szerb nem tulajdonított jelentőséget annak, hogy *pénzt* égetnek.

¹⁸ Bronislaw MALINOWSKI, *Baloma: Válogatott írások*, szerk. BODROGI Tibor, ford. BÓNIS György és ECSEDY Csaba (Budapest: Gondolat Kiadó, 1972). Különösen *A Kula Dobu: A csere* című fejezet.

¹⁹ Erről lásd HAVASRÉTI, *Szerb Antal*, 263.

el büszkeséggel, hogy azt, ha csak rövid időre is, a birtokukban tudhatták, s ezzel mintegy beírták a nevüket a történetébe.

A kulában nem annyira az adományozó személy fölényének kinyilvánításáról van szó, inkább a visszajáról értelmezhető a jelenség: nincs annál megvetendőbb, mint ha valaki szűkmarkú vagy megsérti a vendégbarátság szentségét. Bár szinte kötelező, hogy a megajándékozottak méltatlankodjanak a felajánlás elégtelen volta miatt, az ilyesmi csak a játék része, szertartásosan hozzátartozik a cseréhez; ugyanakkor az ajándékul szánt tárgytól való megválás természetes kísérője a húzódozás, ami azt is kifejezni hivatott, hogy mennyire értékes ajándékozója számára a tárgy. Vagyis az uvalakunak része a fitymálási verseny is. Csak sajnálni lehet, hogy Szerb nem tudott, nem olvasott róla... Mindazonáltal a méltatlankodást hosszan kimutatni tilos, inkább büszkélkedni illik a kapott, illetve megszerzett ajándékokkal – amivel ráadásul az ajándék adományozójának is jó hírét keltik.

Hajlok rá, Szerb számára a megértő vagy értelmező ismertetésnél talán még fontosabb is volt, hogy folytonos fokozással csúcsra juttassa, csúcsra járassa a leírását, vagyis hogy egyrészt szórakoztató legyen, másrészt dramatizált formában átélhetővé is tegye a bemutatott bizarr történéseket. A potlecs folytonos egymásra licitálásra épül, a hasonló mintát követő pusztítási verseny pedig a potlecs non plus ultrája (hiszen itt nemcsak gazdát cserélnek, hanem meg is semmisülnek a javak, a végső tromf, a szimbolikus javakra váltás eszköze pedig már eleve a *pénzégetés*), Szerbnél azonban a fokozás már korábban, a felvezetésben elkezdődik, emlékeztetőül újra idézem: „A nagy Burckhardt a görög kultúra jellemző vonásának tartotta az »agonális«, versenyző jelleget – azóta tudjuk, hogy *minden* kultúra agonális természetű. *Nemcsak* a vallási táncok és erőpróbák, hanem sokszor a primitív törzs *egész* társadalmi és gazdasági élete is.” (kiemelés tőlem – B.T.)

Szerb előszeretettel fordult Huizingához olyan esetekért, amelyek a potlecshez hasonlóan érdekesek. *A világirodalom történetének* középkori részéhez és kis színeiseihez is *A középkor alkonyából* vette a példákat. Az etikett jellegzetességei-furcsaságai, a viselkedésformák és a formások foglalkoztatták, viszont semmi sem mutat arra, hogy a potlecsre emlékeztető „gazdasági” példák különösebben felkeltették volna a figyelmét. Pedig ezek nemcsak mókások, de még szépek is... Például ahol Huizinga a potlecsot megelőző, a szövetségesek erőforrásait begyűjtő aktust idézi:

Az ifjú Merész Károly, akkoriban még Charolais grófja, Sluysból Gorkumba érkezvén arról értesül, hogy atyja, a fejedelem minden javadalmazásától és javadalmától megfosztotta. Chastellain leírja, hogy a gróf egész udvartartását, a legkisebb kuktaig maga elé hivatja, megindító beszédben számol be nekik az őt ért csapásról, ugyanakkor hitet tesz amellett, hogy tiszteli félrevezetett atyját, és szíven viseli az övéi sorsát, akiket mind igen nagyon szeret. A tehetősebbeket biztatja, hogy vele együtt várják be sorsának jobbra fordulását; a szegényeket felhatalmazza arra, hogy elhagyják, s ha netán hírét vennék, hogy a gróf sorsa jóra fordult, „akkor jertek vissza, mert helyetek betöltetlenül vár reátok, barát-

sággal fogadlak mindannyiótokat, s megjutalmazlak a türelemért, amelyet értem vállaltatok” – „Erre mindnyájan egyszerre kezdtek beszélni, és nagy könnyhullatás közepette mindenki egyként azt kiáltozta: Urunk, mi mind, mi mind együtt élünk és halunk veled!” Károly mély megrendültséggel fogadja ezt a hűségnyilatkozatot: „Akkor hát éljetez és szenvedjetez, és én inkább vállalom minden szenvedést, semhogy nélkülözsetek.” Most egymás után előlépnek a nemes urak, és felkínálják neki, amijük csak van, „ezt mondva az egyik: nekem van ezrem, a másik: nekem tízezem, egy harmadik: nekem ennyi, nekem meg amannyi, amit ím, felajánlok az én uramnak, és kivárom sorsának jobbra fordulását”.²⁰

Szerb kései munkáiban viszont már találkozni a potlecsre emlékeztető mozzanatokkal. Ezúttal csak két példát idéznék kicsit bővebben.²¹

Kolumbusz útinaplójának fordítását (1941) kísérő előszavát továbbgondoló *Az első bennszülöttek* című esszéjében Szerb úgy írja le a hódítók és az őslakosok találkozását, mintha az egyik fél potlecsre játszana, a másik meg köszönné szépen:

A fehérek üveggyöngyökön kívül csengőket is adnak, a bennszülöttek ezeket fülükre aggatják és igen boldogok. Cserébe oda adnak mindent, amijük csak van: gyapot-gombolyagokat, ennivalót, fakérget és aranyat, válogatás és megfontolás nélkül. Columbus jelbeszéddel értésükre adja, hogy a fakéreg is nagyon kedves, de ő valahogy jobban szereti az aranyat. A bennszülöttek mosolyogva veszik tudomásul ízlését.

A bennszülöttek oly gavalléros lelkek, mint hazájuk, a tropikus természet, amely sosem fukarkodik adományaival. Mikor Columbus egyik hajója zátonyra kerül, a kacika, a törzsfőnök zokogva siet hozzá, rendelkezésére bocsátja egész népét, hogy segítsenek kirakodni, maga is munkához lát saját

²⁰ Johan HUIZINGA, *Őszi középkor*, ford. BALOGH Tamás (Budapest: Helikon Kiadó, 2023), 18–19.

²¹ Még két jellegzetes példa Szerb-művekből, minden kommentár nélkül.

Két cigaretta közt: „Barátom nem törődik a gyakorlati étellel. Pénzkereső mesterségét elhanyagolja, mert jobban szeret olvasni, sétálni, komoly dolgokról beszélgetni. Ennek következtében soha sincs pénze, de nem bánja; és ha történetesen mégis pénzre tesz szert, képeket, hamutartókat, vagy horgászfelszerelést vesz rajta; és ha még több pénze akad, kölcsönadja. Nagyon gyakran szerelmes, de ábrándos, ártalmatlan módon; az illető hölgy olykor észre sem veszi. Azelőtt úgy hívták volna: idealista – ma azt mondják, infantilis jellem.” (Szerb Antal, *A kétarcú hallgatás: Válogatott írások* [Budapest: Magvető Kiadó, 2002], 264–274.)

A herceg: „Nincs kétség a felől, hogy Imperia nagyigényű lélek volt és a herceg nem is fukarkodott szerelmének tanúságtételeivel; szíve hölgyét ékszerekkel, földbirtokokkal, maga-költötte szonettekkel és a hölgyről készített festményekkel halmozta el; mikor pedig már nem tudta tovább fokozni hódolatának kifejezéseit, megölette a férjet, hogy ezzel is bizonyítsa, mind a hölgy, mind a világ előtt, szenvedélyének leküzdhetetlen és gátat nem ismerő hatalmát. Úgy látszik, a szép Imperia elismeréssel fogadta a szerelemnek e szélsőséges megnyilatkozását, mert nemsokára végleg a herceg palotájába költözött és a hercegnek mindvégig hűséges társa maradt.” (SZERB Antal, *Szerelem a palackban* [Budapest: Magvető Kiadó, 1963], 336.)

felséges kezével, rokonai pedig mindegyre sírva borulnak Columbus nyakába és kérik, fogadja el vagyonukat kárpótlás gyanánt veszteségéért. Csak egy dologgal nem tud Columbus kibékülni: hogy ezek a tisztességes bennszülöttek, ezek az *urak*, ahogy időnkint nevezi őket, nem hordanak ruhát. A hölgyeken még van valami, de az is minimálisnak mondható. Még a királyon sincs semmi és csodálatosképpen mégis rendkívül komolyan és méltóságteljesen viselkedik. Idővel találkozik egy királlyal, akin ugyan szintén nincs ruha, de kezén kesztyűt hord: ez már Columbus ajándéka, kezdetét veszi a civilizáció.²²

Végül a fehérek elveszik a munkaerejüket, a földjüket, majd az életüket is, kiirtják őket, maradékukat rezervátumokba szorítják vissza. Széttzilálják a társadalmukat, elveszik a méltóságukat; ők „vad”-ítják el őket.²³

A királyné nyaklánc (1943) központi történése már akár egyetlen hatalmas potlecsként is felfogható, annyiban biztosan, hogy itt is két, kétféle *becsvágy* találkozik – a csúcscsész Boehmeré és Jeanne-é, a királyné közelségét kereső kalandornőé, és ennek a következménye lesz – Szerb kedves szavával – az explodáció. Boehmer kereskedelmi céllal a világ legnagyobb ékszerét készíti el, olyat, amely nem szebb, hanem drágább a többinél, „a rekord álma” hevíti.²⁴ Szerb, bár végül ennél azért jóval árnyaltabb képet vázol fel, eredendően úgy fogta fel az esetet, mintha Boehmer célja a (holt) vagyon megszerzése lett volna; egyszerűen arra vágyott, hogy több legyen neki, mint másnak, mint bárki másnak (érdekes módon Szerb elsiklik afelett, hogy az ékszerész a nagy nehezen megszerzett *törlesztőrészekből* (milyen jellemző ez is!) nemesi címet is vásárol magának, vagyis a vagyon egy részét szimbolikus hatalomra váltja). A bonyodalmat az okozza, hogy egy ilyen rettentően nagy és drága dolgot nem nagyon lehet *beváltani*. Szerb többször is „elátkozott kincs”-hez hasonlítja a nyakéket,²⁵ amely hosszan hányódik, végül – véletlen egybeesések folytán, mégis sorsszerűen, egy kimerevített pillanat erejéig – megtalálja a neki rendelt gazdáját, az uralkodói ábrándokat dédelgető kalandornőt. Aki megvásárolhatta volna a nyakéket, az vagy nem akarta (a királyné), vagy nem tudta megvenni (Rohan); a lánc azé lesz, aki nem a „szépet” (amilyen ékszereket a királyné szeret), de nem is a „nagyot” látja benne (mint Boehmer), hanem a „sokat” („Jeanne előtt ott csillogott ezernyi gyémántfényével a csoda, a Valois-csoda”); ellopja, s az eleve kicsit barbár kincset vandál módon darabokra tördeli, az érte kapott vagyont pedig eltékozza, nem tud mit kezdeni a presztízstárggyal, de a hirtelen támadt gazdagsággal sem. Csak pusztulás jár a nyakék nyomában.

²² SZERB, *A kétarcú hallgatás*, 233–235.

²³ Abban talán téved Szerb, hogy a kesztyű presztízstárgy lett volna, inkább a fehérbőrűség jeleként értelmezhetők a bennszülöttek, akik nem értették, hogy lehet világos az ismeretlenségből felbukkanó vendégek bőrszíne.

²⁴ SZERB, *A királyné nyaklánc*, 14.

²⁵ Lásd például uo., 12, 24.

Önmagunk kifosztása valamiféle becsvágytól vagy hübrisztől fűtve az egyik, az ebből szerzett vagyonszerzés elporladása és porlasztó hatása a másik oldalon. Nem lehetetlen, hogy sok egyéb, akár jóval régebbi és nyilvánvalóbb indítással együtt a minden bizonnyal kicsit sietve olvasott *Homo ludens*nek is volt némi szerepe abban, hogy Szerb gondolkodásban megjelent és fontosságra tett szert ez a képzet.

KULTUSZ ÉS TÖMEGIRODALOM

– Mihail Zosczenko Puskin-feuilletonjai a húszas évek szatirikus újságjaiban –*

KALAVSZKY ZSÓFIA

tudományos munkatárs

Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet

kalavszky.zsofia@abtk.hu

ORCID 0000 0003 1276 3243

Cult and Mass Literature

– Mikhail Zoshchenko’s Pushkin Feuilletons in the Satirical Papers of the 1920s –

The study examines Mikhail Zoshchenko’s Pushkin feuilletons that appeared in the satirical papers of the 1920s based on the text variants published in the paper and the context of their original place of publication. *The Coffin Maker* (1927) and *A Rifle for Pushkin* (1928) are highly important textual spaces of urban cultural memory, foundational texts of Pushkin’s image in mass culture that were shaped by the press to a significant extent, as well as artistic pieces of the literary representation of the Pushkin cult of the time, not independently of this unique space. The study emphasizes three characteristics of Zoshchenko’s feuilletons: the first originates in the transitional genre of the feuilleton, the second in the intermediality of the pieces, while the third comes from the author’s ties to Leningrad. This connection simultaneously represents the author’s attachment to the symbolic and cultural spaces of the city, as well as a deep understanding of this so-called “Petersburg text”, i.e. the mythical and literary representation of this objectified and intellectual past.

Keywords: feuilleton, short story, Pushkin, cult, myth

---

* Jelen tanulmány Kalavszky Zsófia *A totális Puskin: Populáris műfajok a Puskin-kultuszban (1837–1937)* címmel megjelenés előtt álló kötetének egy részlete. A készülő monográfia egy további fejezetét, *A politikai és értelmiségi kultuszok között: Danyil Harmsz és a sztálini Puskin-jubileum* címmel a *Literatura* 2023/4-es száma közölte, <https://doi.org/10.57227/Liter.2023.4.5>.

■ Az 1920-as évek második felének szovjet, satirikus újságjaiban megformálódó, tömegkulturális Puskin-képnek, illetve az eme lapok különböző műfajaiban – humorreszk, feuilleton, paródia, karikatúra – tükröződő, korabeli Puskin-kultusz reprezentációjának a vizsgálata a művelődés-, a kultúr-, a sajtó-, a politika- és az irodalomtörténeti kutatások metszéspontjában helyezhetők el. Mihail Zosczenko (1894–1958) Puskin-írásai kétségkívül a korpusz reprezentatív darabjai, amelyek 1927 és 1929 között elsőként Leningrád egyik városi alapítású napilapjában, a *Krasznaja gazeta*ának a mellékleteiből kinövő, satirikus lapok valamelyikében, a *Begemot* vagy a *Puska* hasábjain jelentek meg. Ezek a sajtótermékek számos módon kötődtek a (nagy)városhoz mint kulturális, társadalmi és gazdasági entitáshoz. Miként az anyalapjuknak,¹ úgy e satirikus újságoknak is céljuk volt, hogy az országos események mellett a lokális, urbánus tér helyi történéseire is reagáljanak, hogy magukat a leningrádi olvasóikat szólítsák meg, és hogy a városban lakók *mindennapi* életének közérdeklődésre számot tartó eseményeit karikírozzák ki, tegyék humorforrássá.²

Zosczenko e mediális térben megjelenő Puskin-feuilletonjai – *A koporsó* (1927), *A költő és a ló* (1927) és a *Puska Puskinnek* (1928) – a húszas évek városi kulturális emlékezetének többszörösen kitüntetett szövegterei, a sajtó által jelentős mértékben formált, tömegkulturális Puskin-kép alapszövegei, egyúttal az ettől a speciális tértől nem független, korabeli Puskin-kultusz szépirodalmi reprezentációjának művészi erejű, esztétikai értéket képviselő darabjai.³

Három sajátosságukat feltétlenül érdemes kiemelni.

Az első az írások műfajának – a feuilletonnak –, méghozzá annak *átmeneti* jellegében (oroszul: *pogranycsnij zsanr*) gyökerezik.⁴ Az átmenetisége abból fakad, hogy

¹ A lokálisan fontos és a helyiek érdeklődésre számot tartó kérdések felkarolásának számos példája közül az egyik, hogy 1929-ben a *Krasznaja gazeta* esti kiadása teszi közzé a „Ki a legismertebb és legkedveltebb ember Leningrádban?” körkérdést. A válaszokból kiderült, hogy az olvasók Mihail Zosczenkót tartották a város legkedveltebb írójának. Ю. В. Томашевский, „Судьба Михаила Зощенко”, in М. М. Зощенко, *Рассказы*, szerk. Ю. В. Томашевский, М. М. Зощенко, *Собрание сочинений* в 5 т. 1, 9–18, (Moskva: Русслит, 1993), 9.

² A lap városi kötődésére a Zosczenko-feuilletonok apró történeteinek középpontjában álló, leningrádi közterületek, a nevezetes történelmi épületek, emlékművek említései utalnak, továbbá a „nálunk Leningrádban” típusú megjegyzések, amelyek számos alkalommal továbbbírják a Leningrád (volt Szentpétervár) és Moszkva, a két főváros közötti évszázados versengés történetét. Lásd például Гаврилыч [М. Зощенко], „Кому что, кому ничего”, *Пушка*, 52 (1928): 3; Гаврилыч [М. Зощенко], „Что делается!”, *Пушка*, 3 (1929): 4. Moszkva és Szentpétervár hivatalos státuszában a 20. század elején ismét változás történik. A kegyvesztett Szentpétervár rövid időn belül több névváltoztatáson esik át. 1918-ban a Petrográd nevet kapja és ugyanebben az évben megszűnik az ország fővárosának lenni. 1918-tól Moszkva az Oroszországi Szovjet Szövetségi Szocialista Köztársaság, majd 1922-től a Szovjetunió fővárosa. 1924-től, Lenin halálát követően Petrográd hivatalos neve Leningrád lesz.

³ М. Зощенко, „Гроб (Из повестей Белкина)”, *Begemot*, 7 (1927): 5; М. Зощенко, „Поэт и лошадь”, *Пушка*, 30 (1927): 5; Гаврилыч Пушкинист [М. Зощенко], „Пушка – Пушкину (Дорогому однофамильцу от благородных потомков)”, *Пушка*, 50 (1928): 12.

⁴ A szovjet feuilleton szintetizáló természetéről Jevgenyij Dobrenko ír részletesen. A kutató kitér arra a műfaj történeti szempontból izgalmas vitára, amely a formalisták, később a feuilletonírók és

három műfaji forrást *szintetizál*: a tényközlő szöveg, a publicisztika és a szépirodalom határán áll. A feuilleton egyszerre dokumentál és közvetít ismereteket a korról, publicisztikai karaktere révén az információk értelmezését is nyújtja, véleményezi azokat, ugyanakkor nyelvi megformáltsága okán esztétikai minőséget képviselő, irodalmi alkotás is. E hármasság eredő jelentősége fokozottan érvényesül a műfaj zocszenkói változatában. A zocszenkói feuilletonok a megjelenésükkor kitűnően működtek mint adott tényekre és aktuális eseményekre reagáló *szatirikus publicisztikák*. Az írások leningrádi, ugyanakkor országos szintű sikeréről is tanúskodik, hogy a szerző által teremtett, a feuilletonjaiban számos alkalommal elbeszélő szerepet betöltő hősei oly élővé és népszerűvé váltak, hogy az olvasók kifejezetten nekik címezték leveleiket.⁵ Ismert, hogy Zocszenko 1928-ban életre keltett új hősének, Gavrilicsnak a nevére özönlöttek az olvasói levelek a *Krasznaja gazeta* szerkesztőségébe.⁶

A feuilletonok ugyanakkor később, amikor elsődleges közegüket elvesztették, és kötetbe kerültek⁷ – tehát a publicisztikának a gyorsan, a közérthetően reagáló, való-

---

kultúrpolitikusok között zajlott az 1920-as években. Е. Добренко, „»Проверенные хиханьки, литованные хаханьки...« советский фельетон и алхимия соцреалистической типизации”, in E. Добренко és Н. Джонсон-Скрадолъ, *ГОССМЕХ: Сталинизм и комическое*, 304–363 (Moskva: Новое Литературное Обозрение, 2022). A később politikai vitává szélesedő polémia alapkérdése az volt, hogy vajon művészi (irodalmi) műfajnak tekinthető-e a feuilleton. Lásd Ю. Тынянов és Б. Казанский, szerk., *Фельетон. Сборник статей*, Вопросы современной литературы 1 (Ленинград: Academia, 1927).

⁵ 1924-től Zocszenko a *Gavrila* maszkot használja, pontosabban e kispolgár figurája szólal meg feuilletonjaiban (lásd a *Gavrila bajt kever* elnevezésű rovatát a *Buzotyor* című lapban). A *Begemot*-ban többek között a *Begemot*, a *Kurocskin* vagy a *Gavrjusa* nevű alakokat lépteti színre, illetve „beszéli”. A *Gavrilics*-figurát 1928-tól szerepelteti a *Puská*-ban. *Gavrilicsot* Zocszenko korábbi elbeszélői-főhőseimaskjai közül kiemeli, hogy alakját kitüntetett figyelemmel, hosszan átgondolva formálta meg, és csaknem másfél éven át „életben tartotta”. A Gavrilics-maszk fontosságáról tanúskodik Kornyej Csukovszkij egy 1928-as naplófeljegyzése is. Zocszenko azt újságolja a költőnek, hogy nemsokára egy új, rendkívül humoros hőst fog színre léptetni. К. Чуковский, *Дневник (1901–1929)*, szerk. Е. Ц. Чуковская (Moskva: Советский писатель, 1991), 438.

⁶ A fikció fenntartása érdekében, tulajdonképpen a játék teljességének a kedvéért Gavrilics létezését a szerkesztőség azzal is „alátámasztotta”, hogy a szövegei alá több alkalommal beszerkesztettek egy, az íráshoz nem szokott kézírásra jellemző, macskakaparásszerű kézjegyet, továbbá az egyik 1928-as lapszámban, Zocszenko népszerűségének a csúcán, a *Puska* szerkesztősége sajnálkozó közleményben tudatta, hogy bár Gavrilics megbetegedett, mégis, mint a munka hőse, folytatja a tevékenységét.

⁷ A Zocszenko-filológia egyik fontos feladata rámutatni a lapokban, majd később a kötetekben közölt szövegek között fennálló különbségekre. Kritikai kiadása a Zocszenko-oeuvre-nek ugyan nem létezik, mindazonáltal a fontosabb Zocszenko-kiadások kommentárjai, elő- és/vagy utószavai, továbbá más, nem textológiai fókuszú szaktanulmányok is jelzik az eltéréseket. Van, hogy azok okaira – új, szerzői koncepció; cenzurális beavatkozás stb. – is rámutatnak. Az 1970-es években a szovjet szatírairodalom kutatásának egyik meghatározó képviselője, Leonyid Jersov mind Zocszenko-monográfiájában, mind az író szövegkiadásának előszavában már felhívja a figyelmet bizonyos novellák szövegváltozataira és a maszkokat jelző nevek elhagyására is. Л. Ф. Ершов, *Из истории советской сатиры: М. Зощенко и сатирическая проза 20–40-х годов* (Ленинград: Наука. Ленингр. отд-ние, 1973), 44–45. Még részletesebb adatokat kaphatunk Mihail Dolinszkij egyikötetes kiadásából. М. М. Зощенко, *Уважаемые*

ságrepresentációs funkciói háttérbe szorultak (tulajdonképpen a kontextus elvesztése miattelfüggesztődtek) –, akkor új keretezésük miatt hangsúlyosabbá vált az esztétikai működésük.⁸ Ezzel magyarázható, hogy az írások hosszú távú befogadásának temporalitásában, amikor a feuilleton publicisztikai rétege efemerré vált, az írások konkrét születését kiprovokáló tényanyag a feledés homályába veszett, legfőbb vonzerejüket, a napilapszerű frissességüket elvesztették, bizonyos darabjaikban kidomborodhatott szépirodalmi jellegük. A Puskin-írások kifejezetten ezek közé tartoznak. Írásművé avatódnak, *humoros novellaként* tudnak működni. Ebben a létmódjukban a „szórakoztatóan tudósító” és a „kortárs valóságnak ferde tükröt tartó” publicisztikai funkcióik háttérbe kerülnek. Az írások azt az olvasatukat ajánlják fel, amelyben dominánssá válik a *nyelvi* létmódjuk, az irodalom önértéke és a puskini, poétikai örökséggel való párbeszéd. Éppen ezért, miközben e szatirikus Puskin-történetek a húszas évek szovjet kisemberének kulturálatlanságát, műveltségét pellengérezik ki, miközben a komikum legfőbb forrása e művekben a gúnyolódás ezen új, identitását tekintve *átmeneti embernek*⁹ (oroszul: *marginal* vagy *marginalnij* *perszonazs*) a szerepével, nevével, kinézetével, beszédével való meg nem

---

граждане. Пародии. Рассказы. Фельтоны. Сатирические заметки. Письма к писателю. Одноактные комедии, szerk. М. З. Долинский, Из архива печати (Moskva: Книжная палата, 1991).

A korpusz egyik legpontosabb szövegkiadása Jurij Tomasevszkij nevéhez fűződik, ez a kilencvenes években látott napvilágot. М. М. Зощенко, *Собрание сочинений в 5-и томах*, szerk. Ю. В. Томашевский (Moskva: Руслит, 1993). A legteljesebb kiadásnak pedig Igor Szuhih hétkötetese tekinthető. М. М. Зощенко, *Собрание сочинений в 7-и томах*, szerk. И. Сухих (Moskva: Время, 2008).

⁸ Izgalmas, a későbbi szovjet könyvkiadásban megjelenő Zosczenko-válogatáskötetektől *eltérő* fenomént képviselnek viszont azok a szerzői gyűjtemények, amelyeket még Zosczenko maga állított össze a korábban a szatirikus újságok hasábjain 1928–1934 között megjelent feuilletonjaiból. E kötetek újszerűsége funkciójukban rejlik, amelyet a városi, tömegkulturális szórakoztatási igény kielégítéseként határozhatunk meg. A bennük összegyűjtött darabok nem sorolhatók sem a publicisztikai szöveg, sem a magasirodalmi novella kritériumai alá, sokkal inkább az éppen formálódó, populáris irodalmi mezőben helyezhetők el. Különösen az illusztrált Zosczenko-kiadásokra igaz ez, amelyek a szórakoztató, népszerű olvasmány korabeli elvárásainak feleltek meg. Ide sorolható például М. Зощенко, *Дни нашей жизни*, Библиотека журнала Беремот 115 (Ленинград: Красная газета, 1928). Úgy vélem, hogy e kötetek megjelenése nem választható el attól a tendenciától, amely a húszas évek elejétől egy rövid ideig jellemezte a szovjet városi kultúrát. Arról az európai és az amerikai irodalom, illetve a zene iránti intenzív érdeklődésről van szó, amely egyfelől a populáris műfajok tömeges oroszra fordításában, különösen a kalandregénynek és a kriminek a térhódításában érhető tetten (lásd például a *Tarzan*-sorozat orosz kiadását), másfelől a jazz és az úgynevezett esztrád táncok divatjában jelentkezett. E kulturális transzferfolyamat komplexitásáról, a nyugat iránti nyitottság ellentmondásosságáról, illetve a nyugat-európai és amerikai szórakozási formák betiltásának stádiumairól lásd К. Кларк, *Петербург, горнило культурной революции*, ford. В. Макаров (Moskva: Новое литературное обозрение, 2018), 249–280.

⁹ Az új szovjet embernek, a félig falusi, félig városi identitású befogadók új típusának alapélményévé válik hovatarozásának az *átmenetisége* (oroszul: *perehodnoszty*), véli Jevgenyij Dobrenko. Az identitáskrízis mértékét a *járvány* szóval jellemzi, hiszen, ahogy írja, egy nemzedéknyi ember került abba a

felelése,¹⁰ aközben a szóban forgó írások poétikájukat és éthoszuikat tekintve mégis csak a kulturális hagyományok folytonosságát, érvényességét mutatják fel. Az anekdotikus történetekben megelevenedő, a mindennapi élet apró-cseprő eseteit elbeszélő, szovjet kispolgárt alapvetően a „nyelv iránti, sajátos közömbösség”¹¹ vagy másképpen a „szó iránti érzékenység hiánya”¹² jellemzi. Ugyanakkor ennek a *hiátusnak a nyelvi konstrukciója* olyan szóművészeti *ellendarabokban, antiszövegekben* tárul fel, amelyekben a szerző a saját *virtuóz nyelvi érzékenységgel* éppen hogy a stilisztikai, szemantikai értelemben vett „defektes” nyelvhasználat imitációjából, a *szkáz*ból teremt magas szintű, irodalmi (anti)nyelvet.¹³ Egy kortárs író elismerő véleményét, amellyel egy bizonyos Zosczenko-szövegre reagált, kiterjeszhetőnek tartom a szerző húszas évekbeli prózanyelvére: „stilisztikai szempontból hihetetlenül kifinomult, miközben szemétből készült. Ez egészen lenyűgöző”¹⁴

A szerző írásai „tudósítanak” arról a törésről, amely az új, szovjet város lakó mint az orosz kultúra új befogadója-fogyasztója és a kulturális hagyományok között bekövetkezett. Újra meg újra rámutatnak tehát a *megszakítottság* állapotára, amelyben a szovjet korszak előtti, klasszikus kultúra tárgyi jelenléte és szellemi emlékezete – így a puszkini örökség is – a befogadók részéről, ha nem is megszólíthatatlan és néma, de mindenképpen értelmezésre szoruló, kizárólag csak a *szociális problémák* felől és a *mindennapokból* értelmezhető, *nem* nyelvi jelként van jelen.¹⁵ Ezek az írások ugyan-

---

helyzetbe, amelyet Oszip Mandelstam kifejezésével „úgy ütöttek ki a saját életrajzából, mint golyót a biliárdlyukból”. E. Добренко, „Введение”, in E. Добренко és Н. Джонссон-Скрадолъ, *ГОССМЕХ: сталинизм и комическое*, 10–24 (Moskva: Новое Литературное Обозрение, 2022), 17.

¹⁰ A szovjet kispolgár figurája azért is válhatott a szatíra kitűnő alanyává, sőt a szatirikus megformáltságának kulcsa éppen az volt, hogy nem illet rá az a társadalmi szerep, amelyet el kívánt játszani, ez pedig például abban nyilvánult meg, hogy indokolatlanul igényt tartott a „kulturált ember” státuszára. Lásd E. Добренко, „Карнавал власти: Метасмех”, in E. Добренко és Н. Джонссон-Скрадолъ, *ГОССМЕХ: сталинизм и комическое*, 717–754 (Moskva: Новое Литературное Обозрение, 2022), 736–737.

¹¹ М. О. Чудакова, „Поэтика Михаила Зощенко: Избранные работы”, in М. О. Чудакова, *Литература советского прошлого*, 1, *Studia philologica*, 79–245 (Moskva: Языки русской культуры, 2001), 113.

¹² Добренко, „Карнавал власти: Метасмех”, 737.

¹³ A húszas évek végi feuilletonokban olvasható, úgynevezett „érett” zosczenkói prózanyelvet több éven át tartó műhelymunka előzte meg. A szerző szkáztechnikájának kidolgozásába, amely az élőbeszéd intonációjának és lexikájának az imitációjára irányult, betekintést engednek Marietta Csudakova kutatásai. A kutató a kéziratban maradt szövegek alakulását követve textológiai és filológiai vizsgálatok segítségével mutat rá, hogy a korai kísérletezéseken át milyen út vezetett el az úgynevezett *személyes szkáz* (oroszul: *licsnij szkaz*) megteremtéséhez. Чудакова, „Поэтика Михаила Зощенко: Избранные работы”, 105–117.

¹⁴ В. А. Каверин, „В. А. Каверин – Л. Н. Лунцу (14 декабря 1923, Петроград)”, in Е. Лемминг, szerk., „Серпионови братья” в зеркалах переписки, *Символы времени*, 223–225 (Moskva: Аграф, 2004), 223.

¹⁵ A húszas években „egy olyan új – a kultúranélküliség senkiföldjén létező – befogadói magatartás írható le, amely a saját optikáját általában véve magának a »kultúra elsajátításának« a folyamatában

akkor éppen nyelvi fenoménként állnak gazdag párbeszédben akár a puskini, poétikai örökséggel, akár a kortárs irodalmi csoportok vagy a futuristák Puskin szellemi hagyományait értelmező, költészeti szerepét újragondoló poétikai diskurzusával. Hangsúlyoznunk kell továbbá, hogy ezeknek az írásoknak éppen a nyelvhez és kultúrához való kettős odafordulása – vagyis az, hogy az elbeszélő szerepét betöltő hősnek és a szerzőnek a nyelvben és az irodalmi hagyományokban való benne állása radikálisan eltérő minőségű¹⁶ – eredményezi, hogy általuk és bennük Puskin a *populáris, városi kultúra elemeként* is tud definiálódni (leginkább nevezetes városi helyszíneként, szó-rakozásra alkalmas tér díszletelemeként és kuplészerzőként lesz jelen). Mindeközben a szingulárisan egymás mellett és egymás kölcsönviszonyában létező nyelvek-kultúrák plurális láttatása miatt (tömegkultúra–magasirodalom; szóbeliség–írásbeliség) ezekben az írásokban (mintegy az esztétikai modernség keretei között) a Puskin-alak és -életmű köré épült kultikus viszony is tematizálódik, az irodalmi és politikai kultusz eltérő hangsúlyai pedig beleíródnak a 19. századi költőről folyó diskurzusba.

A második oka e művek különlegességének az *intermediális* jellegüknek köszönhető. Legtöbbjük – az eredeti megjelenésük helyén, a satirikus lapok oldalain – egyszerre létesült szöveg és kép szimbiotikus együtteseként, azaz *vizuális és verbális szemantikai térként*.¹⁷ Kortárs befogadásukhoz jelentősen hozzájárultak a sok esetben speciálisan a zoscsenkói szöveghez készült satirikus illusztrációk, karikatúraszzerű ábrázolások, amelyek révén a szöveg és a kép különféle módokon interferáltak egymással. A *Puska* 1928–29-es évfolyamainak hasábjain a Gavrilics névvel aláírt feuilletonok legtöbbször készült illusztráció.¹⁸ Találunk olyan szöveget, amely nem érthető a kép nélkül, ahol a szöveg többször kiszól és utal az illusztrációra (ilyen a *Puska Puskinnak* című írás). Találunk olyat is, ahol az illusztráció nem kifejezetten a Zosczenko-íráshoz készült, ugyanakkor az adott oldalon közvetlenül alá elhelyezett, másik képhumoreszk fontos szerepet tölt be a szöveg szemantizációs aktusában is

---

formálja.” Добренко, „Карнавал власти: Метасмех”, 718. Az akkulturáció hiánya az új adminisztrációba bekerülő és fontos pozíciókat betöltő pártfunkcionáriusok esetében a legtöbbször ugyanúgy jelen volt, mint beosztottaiknál. Ennek satírája például a *Puska* 1927/31-es számának címlapja. Az illusztráción a Ferdinand Lassalle tiszteletére Petrográdban emelt szobor körül munkások állnak. Egyikük az emlékmű talapzatára vésett születési és halálozási évszámokat szemlélve megkérdezi: „Vezető elvtárs, mit jelentenek ezek a számok?” „Telefonszámok, egészen biztos. Az első a hivatali, a második az otthoni.” A. Юнгер, „В порядке вещей”, *Пушка*, 31 (1927).

¹⁶ A „magas” és az „alacsony” nyelvi regiszterek, formák, műfajok egyidejű jelenléte, e kettősség összekapcsolása egy adott műben alapja a komikumnak és elválaszthatatlan a satíra lehetőségeitől, látásmódjától is. Lásd Jurij TINJANOV, „Az irodalmi tény”, in Uő, *Az irodalmi tény*, ford. SOPRONI András, 5–26 (Budapest: Gondolat Kiadó, 1981).

¹⁷ A visszaemlékezések szerint Zosczenko mindkét típusú alkotásfolyamatban részt vett: hol már meglévő karikatúrákhoz írt szöveget, hol az ő szövegeihez készült illusztráció.

¹⁸ Zosczenko szövegeihez olyan ismert kortárs képzőművészek készítették illusztrációt mint Nyikolaj Radlov, Lev Brodati, Bronyiszlav Malahovszkij, Alekszandr Junger, Alekszej Uszpenszkij, Geraszim Efrosz, Konsztantyin Rudakov.

(lásd *A koporsó és Az ábécé igazsága* című cikkek kölcsönviszonyát, amely a „zseni” kifejezés húszas évekbeli komplexitását, ideológiai és kulturális terheltségét emeli ki). Egyértelmű, hogy a későbbi kötetközlésekből kihagyott illusztrációk és az eredeti tördelés figyelmen kívül hagyása az aktualitásokra vonatkozó jelentésrétegek elvesztésével járt. A későbbi szövegközlések befogadását az is módosította, hogy újabb és újabb sajtó alá rendezésük során az eredetihez képest rendszerint más címmel kerültek nyomtatásba, továbbá elmaradtak az alcímek, ahogy elvesztek a játékos, fiktív szerzőséget jelző aláírások is, tehát az éppen aktuális szerzői maszk jelzései is (mint például a „Gavrjusa”, a „Gavrilics” vagy a „Konnopljanyikov-Zujev” stb. aláírások). A Zosczenko-szövegüniverzum sajátosságává válik, hogy szinte nem lesz olyan mű, amely az első közléshez képest később ne szenvedett volna el akár a szerzőtől, akár a cenzúrától, akár a későbbi szerkesztőktől valamilyen változtatást. A Puskin-tárgyúakkal sincs ez másképp: rövidített vagy bővített szöveggént, szövegvariánsokként találjuk meg őket a különféle válogatáskötetekben.

A harmadik oka a vizsgált alkotások különlegességének magából a lokalitásból, az írójuk pétervári/petrográdi/leningrádi kötődéséből fakad.¹⁹ Ez a kötődés egyszerre jelentette az írónak a helyi építészeti és képzőművészeti örökség megóvására irányuló vágyát,²⁰ azaz a város szimbolikus, kulturális tereihez való ragaszkodását, ugyanakkor e tárgyiasult és szellemi múlt mitikus-irodalmi reprezentációjának, az úgynevezett „pétervári szövegnek” a mély ismeretét is. Zosczenkónak a kortárs városi életbe való beágyazódása, a szerzőnek az élő, lüktető mindennapokkal és Leningrád lakóival való szoros kapcsolata pedig nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy az olvasók szemében a húszas évek végén a város egyik, ha nem a legismertebb alakjává vált.²¹ Ezekben az években a novelláit rendszeresen ismert előadóművészek adták elő a városi kabarészínpadokon, az évtized végétől pedig sorra születtek színházi- és kabarédarabjai, melyeket állandóan játszottak.²²

¹⁹ A város névváltozatairól lásd a tanulmány 2. jegyzetét.

²⁰ A pétervári rakpart köveinek, ahogy a Nagy Péter-emlékmű, főként a szoborcsoport kigyóalakjának a megrongálása vagy a belvárosi, történelmi temető szabadidőparkká való átalakításának a terve több feuilletonjában előkerül. Lásd Гаврилыч [М. Зощенко], „Подкачали”, *Пушка*, 14 (1928): 6; Гаврилыч [М. Зощенко], „Симпатичное начинание”, 15 (1928): 5; Гаврилыч [М. Зощенко], „Карманная кража”, *Пушка*, 36 (1928): 5; Гаврилыч [М. Зощенко], „Вот спасибо-то”, *Пушка*, 17 (1928): 8.

²¹ A városban felismerték, az utcán folyton megállították, utazásai alkalmával, hogy rajongóit elkerülje, leginkább álnéven jelentkezett be a szállodákba. Szövegei a legkülönbözőbb társadalmi rétegekből származó olvasókat egyaránt meg tudták szólítani. Hatalmas példányszámban nyomtatott kötetei népszerűek voltak az úgynevezett régi és az emigrációba kényszerült értelmiség tagjai, ahogy az új, szovjet olvasók között egyaránt. Zosczenko egyidőben jelent meg olcsó kiadású, úgynevezett proletár sorozatokban, illetve a kortársakat és klasszikusokat kiadó, nagy presztízsű kiadóknál lásd В. Зощенко, „Творческий путь Зощенко”, in *Неизданный Зощенко* (Ann Arbor: Ardis, 1971), 135; Кларк, *Петербург, горнило культурной революции*, 359; Томашевский, „Судьба Михаила Зощенко”, 9.

²² Зощенко, „Творческий путь Зощенко”, 136. Е. Д. Уварова, *Эстрадный театр: Миниатюры, обзоры, мюзик-холлы (1917–1945)* (Москва: Искусство, 1983), 210.

Zosczenko írói működése tehát, amely újságírói tevékenységét éppúgy magában foglalta, mint a színpadi szerzőét, organikus kapcsolatban állt a forradalom előtti és utáni város kultúrájának a jelenével és múltjával. Írásai azt mutatják, hogy szerzőjük tájékozott volt a forradalmak előtti Leningrád „Puskin-tudásában”, miközben ismerte a húszas évek végére erőteljesen szovjetizálódó, városi, tömegkulturális Puskin-értés legkülönbébb megnyilvánulásait is. Járatos volt a városi kultúrában bizonyos mértékig széles körűnek tekinthető, a társadalmi rétegektől független, populárisnak nevezhető Puskin-képet alkotó, heterogén ismeretek csoportjában. A szövegeibe beépített városi kuplék, csasztuskák, a szállóigeként működő Puskin-idézetek jelenléte erre utal.²³

Mindennek következtében azt állítom, hogy ezek az írások a korabeli, szovjet, nagyvárosi, tömegkulturális Puskin-ismeretek és -mítoszok lenyomatai, őrzői. A hivatalos, állami és az úgynevezett értelmiségi kultuszok sajátos nézőpontú, szatirikus kommentárjai, amennyiben – a fikció szerint – bennük a szovjet kispolgár fejt ki mintegy csak úgy, mellesleg a véleményét a húszas években a saját életébe közvetlenül beleszóló, Puskin szellemi és tárgyi örökségének a megőrzése, ápolása kapcsán foganatosított, állami intézkedésekről és ezen hírek sokaságáról. A szatirikus írások kontextusaként, háttereként rekonstruálhatók a húszas évek sajtójában olvasható (a különböző Puskin-emléklakások létrehozására, fenntartására vonatkozó) országos vagy helyi döntések, a Puskin-emlékhely (a skanzen) és a sír őrzésének hányattatott és hektikusan változó ügye²⁴ vagy akár a Puskin-kutatók elleni, országos hangulat

²³ Egy példa: a NEP-korszak kabarészínpadainak elmaradhatatlan és állandó fellépői a cigánykórusok és -zenekarok voltak, és nem hiányoztak a cigányrománokat szólóban előadó énekesek sem. (Н. Равич, „Мещанин веселится. Очерк”, 30 дней, 8 [1928]: 80–82.) Puskin *Cigányok* című déli poémájának első négy sora ebben a kontextusban, a divatossá vált új NEP-dalokban és természetesen paródiáikban vándorol dalszövegből dalszövegbe. М. Кравчинский, „„Цыганщина» – саундтрек угара нэпа”, in *Песни и развлечения эпохи нэпа*, 401–448 (Нижний Новгород: Деком, 2015), 437. Zosczenko ugyanezt a toposzt, a Besszarábiában vándorló cigányok motívumát 1928-ban a szovjet hivatalok gyors áthelyezésével hozza összefüggésbe szatírjában. Lásd Гаврилыч [М. Зощенко], „Цыганский мотив”, *Пушка*, 9 (1928): 5. A puskini sorok 1929-ben is megihletik a kuplészerzőket. Szintén a szovjet valósághoz igazított átíratban hangoznak el. Lásd Г. В. Андреевский, „Пивная эстрада”, in *Повседневная жизнь Москвы в Сталинскую эпоху 1920–1930-е годы*, 384–428 (Москва: Молодая гвардия, 2003), 407–408.

²⁴ A leningrádi Puskin-emlékhelyek hektikus történetéről 1921 és 1932 között részletesen ír Larisza Szoldatova. A kutató a politika ideológiai páfordulásainak közvetlen lecsapódását látja a Puskin-szkije Goriban található Emlékhely (skanzen), Puskin sírja és a leningrádi Mojka 12. cím alatti lakás történetének fordulataiban. Szimbolikusnak tartja, hogy tizenöt éven belül a többször változó emlékezetpolitika okán az állami gondoskodás két szélsőség között mozog. Az emlékhelyek teljes feldúlását, elhanyagolását az őrzésük és felújításuk megkezdése követi, majd a harmincas évek elején ismét a kisajátítás (immár a pártfunkcionáriusok által) és a pusztítás áldozataivá válnak. Az 1937-es sztálini Puskin-jubileumra való készülődés időszaka egy új korszakot teremt a muzealizáció és a valaha a Puskin-család tulajdonába tartozó, épített kulturális örökség megőrzésének területén. Л. М. Солдагова, „Традиция памяти Пушкина на выражах политической жизни России XX века”, *Русская литература*, 1 (2006): 147–191, 150–163.

változása.²⁵ Ezek a témák a satirikus lapokban sok esetben a satíra hiperbolizálásra való hajlama miatt olyan túlzásokként jelentek meg, mint hogy a Puskinról elnevezett utcákon tapasztalható közállapotok borzalmasabbak, mint a Dosztojevszkijről vagy a Csehovról elnevezetteken, vagy felháborító, hogy már az újonnan piacra dobott élelmiszerek is a „Puskin” márkánévvvel kerülnek forgalomba. Ahogy Benedikt Szarnov írja: a Zoscsenko-feuilletonok hőseinek a felfogásában „Puskin és a szovjet-hatalom egy és ugyanaz”.²⁶ Mindeközben a nagyvárosok új lakói Puskin életművét leginkább csak az esztrádműsorokból, a városi közköltészetbe és az utcai énekesek repertoárjába beemelt, divatos szövegfragmentumokból ismer(het)ték.

Nem szabad ugyanakkor elvonatkoztatni attól a ténytől, hogy e feuilletonok beszélője, a megszólaló kisember nem más, mint egy *irodalmi maszk*, továbbá, hogy az e beszélő nyelve által teremtett megszólalások semmiképp *nem* leírások – vagyis ezek az írások amilyen mértékben „dokumentumok” (visszakereshető tényekre alapulnak), olyan mértékben fikciós művek is. Azt állítom tehát, hogy ezek a feuilletonok sokkal inkább *teremtői és formálói* annak a mítosznak és kultusznak, amelyet az *irodalmi alakként működtetett, zoscsenkói, szovjet kispolgár Puskin-kultusának és -mítosának* nevezhetünk. Ilyen értelemben *nem* az új, szovjet, nagyvárosi utca emberének Puskinhoz való, valamiféle szociodokumentumban rögzített viszonyaként, sem a költő irányában megnyilvánuló, kultikus viszony antropológiai megnyilvánulásaként értelmezhetők, hanem kifejezetten egy bravúrosan felépített, irodalmi mítosz konstrukciójaként. Ebben a mítoszban pedig Puskin kortársá válik. A 19. századi költő a satirikus lapokban integrálódik a komikum céltáblájává váló, a húszas évek szovjet városainak szociokulturális és gazdasági lehetőségei között bukdácsoló kisemberek körébe. Mítosának mithémái – a *szegény, az örökké eladósodott, a nyughatatlan, a folyton költöző, a csasztuska- és kuplészerű semmisségeket firkálgató költő*, aki jobban tette volna, ha inkább előadóművészi, *énekesi* karriert választ magának – tulajdonképpen nem mások, mint a NEP-korszakban a Leningrád és Moszkva utcáit és színpaddal rendelkező sörözőit tömegesen előzőnlő, frissen munkanélkülivé vált, tipikus (előadó)művészeknek az attribútumai.

²⁵ A Puskin-kutatók elleni kampány egyik elhíresült írása Lev Szosznovszkij cikke volt, amely 1924 júniusában a *Pravda* Puskin születésnapjára emlékező számának hasábjain jelent meg. A szerző a *Puskinról: Miért szerette V. I. Lenin Puskit?* című cikkben kelt ki az úgynevezett *specpuskinisták* (értsd: Puskin-specialisták) ellen. „Csak ne örüljenek a specpuskinisták. Nem ők lesznek a névadói (értsd: keresztszülei – K. Zs.) a bekövetkező »Puskin- napoknak«. Mi udvariasan, de eltávolítjuk ezeket a sírásókat. Bűneik lemoshatatlanok a nép előtt. Tanulmányozták azt, hogy hány 'z' betű van Puskin verseiben, sokat túrtak azért, hogy tisztázzák, hogy hány gomb van Puskin mellényén, de ezek a könyvmolyok semmit sem, még két-három brossúrát sem írtak a munkásoknak és a parasztoknak Puskin jelentőségéről, arról a szolgálatról, amit Puskin a mi nemzedékünknek tett.” Л. Сосновский, „О Пушкине. За что любил Пушкина В. И. Ленин?”, *Правда*, 1924. június 7.

²⁶ Б. Сарнов, *Пришествие капитана Лебядкина: Случай Зоценко* (Moskva: Изд-во ПИК, РИК „Культура”, 1993), 90.

Szemle

ELKÖTELEZŐDÉSEK

– VERES András. *A felejtés ellen: Történetek és emlékezések*. Budapest: Balassi Kiadó, 2023, 338 lap –

BALOGH MAGDOLNA

ny. tudományos főmunkatárs

Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet

balogh.magdolna@abtk.hu

ORCID 0000 0003 3398 7799

Veres András tudósi életműve több száz tanulmányt és cikket foglal magában. Szerkesztőként több tucatnyi kötetet jegyez (csak az egyik legutóbbi, és minden bizonnyal a legjelentősebbek közé sorolható munkát említve itt: Szegedy-Maszák Mihály mellett társszerkesztője *A magyar irodalom történetei* című háromkötetes vállalkozás 2. és 3. kötetének); nevéhez kötődnek olyan fontos könyvsorozatok, mint az *Irányított irodalom* vagy az *Opus Irodalomelméleti tanulmányok* új sorozata, emellett középiskolai tankönyvek, feladat- és szöveggyűjtemények elkészítésében működött közre. Két évvel ezelőtt elérkezettnek látta az időt, hogy kötetbe rendezze könyvformában addig nem közölt tanulmányait: 2022-ben jelent meg a Balassi Kiadónál *És megint előlről...: Ady, Kosztolányi, József Attila* címmel válogatott művei első kötete, 2023-ban pedig *A felejtés ellen* címmel a második, s ezzel önálló kötetei száma nyolcra gyarapodott. A három szerző és három életmű köré szerveződő 2022-es kötet irodalomtörténeti teljesítményének csak egy bizonyos, habár nem elhanyagolható részét mutatja be. Gondoljunk csak arra, hogy Veres András mind Kosztolányi, mind József Attila életművének kutatásához megkerülhetetlen művekkel járult hozzá, említhetjük például az *Édes Anna* különböző célközönség számára készült szöveggondozásait (a *Matúra klasszikusok* sorozatban megjelent, illetve a Kosztolányi kritikai kiadás Kalligramnál gondozott kötetét, a DigiPhil-sorozatot) vagy éppen József Attila értekező prózájának kétkötetes kritikai kiadását (amelyet Tverdota Györggyel közösen készített). De fontosak az Ady-kultusz kialakulásával, az Ady-életmű recepciótörténetével foglalkozó írásai, nem beszélve a *Kosztolányi Ady-komplexuma* című „filológiai regényéről”, amely a modern magyar irodalom két fontos alkotójának bonyolult viszonyáról ad látéletet. Míg a válogatott tanulmányok első kötete a huszadik századi magyar irodalom történetének nagy csúcsteljesítményeit reprezentáló alkotókra fókuszál,

a második kötetbe sorolt írások egy része sokféle tárgykört ölel fel az elmélettörténet-től a kultúraelméleten át a művészetpszichológiáig és az eszmetörténetig, illetve a huszadik századi irodalom mainstreamjéből kiszorult, vagy oda be sem került alkotókról és műveikről szóló tanulmányokig, valamint a szerző mestereiről, pályatársairól, barátairól szóló írásokig, egészen a szakkönyvkritikáig és recenzióig.

Veres András több mint öt évtizedes pályája szinte teljesen egybeesik a huszadik század magyar irodalomtudományának (elsősorban elméletének) nagy modernizációs korszakával, amelynek nem melleleg ő volt az egyik fontos aktora. 1968 óta aktív részese annak az irodalomtudományunkat alapjaiban megújító kollektív munkának, amelynek a hatvanas évektől a kilencvenes évekig az Irodalomtudományi Intézet volt a centruma. Minél inkább távolodunk tőle, annál inkább látszik ezeknek az évtizedeknek a hőskorszakjellege, s ezzel együtt a korabeli újítók szellemi teljesítményének nehezen alábecsülhető mértéke. Nemcsak az mutatja ezt, *ahonnan* el kellett rugaszkodniuk, amitől meg kellett szabadulniuk, azaz a sztálinista-marxista ideológia nyelvet és gondolkodást bénító merev fogalomrendszerének béklyója, hanem az a korszerű tudásanyag is, ami a gondolkodás szabadságának határait folyamatosan feszegető tudósnemzedékek munkájának köszönhetően bekerült, majd – dacára a pártállami ideológusok ellenirányú működésének – be is épült az irodalomtudomány korszerű teoretikus és metodológiai eszköztárába a strukturalizmustól és a szemiotikától a műelemző eljárásokig. Ismeretes, hogy a modernizáció ezt követően a közoktatás szintjén folytatódott a középiskolai irodalomoktatás reformjában. Veres mindazokban a formális és informális kezdeményezésekben aktívan részt vett, amelyek ennek a nagyszabású elméleti és gyakorlati megújulásnak az egyes állomásait, aspektusait, szintjeit reprezentálják az Irodalomtudományi Intézet Irodalomelméleti Osztályától (ahol Veres 1968-tól előbb Nyíró Lajos, majd Szili József vezetése alatt dolgozott), a Németh G. Béla vezette Arany-szemináriumtól kinőtt Szövegmagyarázó Műhelyig és az Okos Fiúk informális elnevezéssel működő önképzőkörig. Ez a sokféle kezdeményezés nemzedéki indíttatású volt, gondoljuk meg: legfeljebb tízegynéhány fiatal tudós vitte véghez, amit az e csoportokban mozgók közötti többszörös átfedés is bizonyít: a kezdeményezők (Veres mellett Szegedy-Maszák Mihály, Bonyhai Gábor, Bojtár Endre, Horváth Iván, Szörényi László) később a reformtankönyvek szerzőiként folytatták (akikhez Ritoók Zsigmond és Zemplényi Ferenc csatlakozott). Azután fiatalabbakat is bekapcsoltak köreikbe (Ács Pált, Kálmán C. Györgyöt, Bezeczy Gábort és másokat).

S az innovatív szakmai projektek között kell megemlíteni a Veres által kezdeményezett, egyedülálló és máig nem kellően értékelt irodalomszociológiai vizsgálódásokat, illetve az értékutatásokat, amelyek középpontjába az irodalmi művek értékalakzatainak vizsgálatát állították. Mindezekről a kezdeményezésekről a legautentikusabb forrásból, magától Verestől kaphatunk alapos, részletekbe menő beszámolót a szerző *A felejtés ellen* címmel megjelent kötetéből. És nemcsak azokról, amelyeknek a szerző maga is részese volt. *Az irodalomelmélet magyarországi történetéhez* című tanulmány az áttekintést kiterjeszti a rendszerváltás utáni időszakra, az ezredforduló fejle-

ményeire, vagyis a posztstrukturalista irodalomelméleti irányok magyarországi honosításának legfontosabb mozzanataira is. Ezt az időszakot a kutatás decentralizálódása, különböző műhelyek megjelenése (Pécs, Szeged), az újabb elméleti szakmunkákból készített fordítások számának megsokszorozódása jellemzi. Veres itt Kulcsár Szabó Ernő koncepcióját ismerteti, amely, mint ismeretes, a huszadik századi magyar irodalomtörténet egyetemes érvényű korszakolását újította meg a nyelvhez és a szubjektumhoz fűződő viszony változásait alapul véve, miközben a műveket a századvégi posztmodern irodalom felől pozicionálta újra. Veres elsősorban a tipológia merevségét kifogásolja, valamint azt, hogy Kulcsár Szabó annak ellenére, hogy deklarálja az irodalom autonómiáját, a művek értelmezésében döntően bölcséleti szempontokat érvényesít, mellőzve a kritikusok és irodalomtörténészek megállapításait. Kulcsár Szabó munkássága mellett a korszak másik nagy jelentőségű elméleti útkeresését, Szegedy-Maszák Mihály teoretikus kísérleteit, illetve *A magyar irodalom története*i című, általa főszerkesztett három kötetes irodalomtörténeti munkát tárgyalja Veres. Utóbbi értékét abban látja, hogy a sokszerzős munka megpróbálta levonni azokat a következtetéseket, amelyek a nagy elbeszélés hiteltelenné válásából adódnak szaktudományunkra nézve. Tulajdonképpen paradox az, írja joggal Veres, hogy miközben a „nagyelbeszélés” érvénytelenné válását a kritikusok is elismerték, mégis éppen annak hiányát kérték számon a köteteken. Ez azt is mutatja, mennyire nehéz megszabadulni a rögzült gondolkodási sémáktól, még akkor is, ha egyébként konszenzus van abban, hogy a korábban általánosan követett gondolkodásmód érvénytelenné vált. Tanulmánya záró részében Veres az irodalomelmélet, az irodalomtörténet-írás és a filológia viszonyáról beszél, s a gondolatmenet arra fut ki, hogy a magyar irodalomtörténet-írás hagyományos és tartós elméletellenessége ellenére mára a helyzet megváltozott, és természetessé vált, hogy az irodalomtörténész poggyászában ott kell lenniük bizonyos alapvető elméleti ismereteknek. Ugyanakkor megújult a magyar filológiai gyakorlat is, igaz, ez nem az irodalomtudomány belső fejleményének tudható be, sokkal inkább a nemzeti kultúra megőrzésére fordított anyagi források növekedésének (az ezeknek köszönhetően megkezdett filológiai projektmunkák folyamatában bukkantak fel azok az aktuális módszertani kérdések, amelyek hozzájárultak a filológus szakma módszertani eszköztárának megújulásához).

Bizonyos, hogy ez a tanulmány nélkülözhetetlen forrást jelent a hatvanas–kilencvenes évek magyar irodalomtudományának kutatásához, (sőt, tágabb értelemben véve, az időszak szellemi életének) majdani átfogó feltérképezéséhez. Ugyanúgy, ahogyan a kötetnek azok a rövidebb-hosszabb pályaképei is, amelyeket a szerző kollégáiról, volt tanáraitól, barátairól írt. Ezek közül a legfontosabbnak a Kálmán C. György irodalomtudósi és kritikus munkásságát bemutató pályaképet tekintem. Nem egyszerű feladatra vállalkozott a szerző, amikor kedves volt kollégánk igen szerteágazó tudományos és kritikus munkáját kísérte meg összefoglalni.

Az egyéni teljesítményeket nézve valószínűleg Kálmán C. volt az, aki a strukturalizmus utáni elméleti útkeresésben a legkövetkezetesebb és legkitartóbb volt, és munkássága már csak emiatt is szorosan kapcsolódott az elméleti osztálynak ahhoz

a vállalásához, hogy bemutassa és honosítsa a Magyarországon ismeretlen elméleti iskolákat. Emellett valószínűleg ő volt nemzedéke egyik legtehetségesebb irodalomtudósa, aki a legszélesebb merítésben próbált mindazokkal a kérdésekkel szembenézni, amelyek az irodalmi szöveget körülveszik (a legtágabb értelemben vett kontextust, ideértve az irodalmi szöveg alkotásával és befogadásával kapcsolatos kérdéseket). Ez motiválta, amikor előbb a beszédaktus-elmélettel, majd a kánonokkal, az értelmező közösségekkel, illetve a rendszerelvű irodalomtudomány lehetőségeivel foglalkozott. Amellett, hogy rendkívül széles spektrumot fogtak be a könyveiben érintett témák, köztük azok, amelyekben fontos poétikai fogalmakat vizsgál (paratextusok, metalepszis, *mise en abyme*), viszonylag ismeretlen, feltérképezetlen területekre is merészkedett, amikor például a netirodalmat vagy a slam poetryt tárgyalta.

A Kálmán C. teoretikusi, irodalomtörténeti és kritikusi életművét bemutató pályakép méltán a kötet első fejezetében, a leghosszabb és minden bizonnyal legfaj­súlyosabb tanulmányok között kapott helyet. Az *Elméletek és krónikák (helyenként vitával)* címmel ide sorolt írások között olvasható a századelő legjelentősebb magyar társadalomtudományi folyóirata, A Huszadik Század *irodalomszemléletéről* szóló áttekintés is, amelynek kétségkívül a szerző az avatott szakembere, hiszen a hetvenes években úttörő tanulmányt közölt Jászi Oszkár esztétikai nézeteiről, és nemcsak Jászi, hanem a polgári radikalizmus baloldali eszmeiségének hagyománya is közel áll hozzá.

Ugyan kénytelen kijelenteni már a tanulmány bevezetésében, hogy a *Huszadik Század* esetében nem beszélhetünk egységes irodalomszemléletről, mivel a folyóirat a maga spenceriánus pozitívizmusa szellemében a művészet és az irodalom iránt csak mint egy nagy egész része iránt érdeklődött, a terjedelmes tanulmány részletekbe menően informál a lapban közölt művészeti és irodalmi tárgyú írásokról, értelmezi irányukat, elhelyezi őket a századforduló szellemi életében, részletesen szólva azokról a dinamikákról, amelyek a korszak progresszív szereplőit az adott kulturális-irodalmi térben mozgatták.

Az *Elitkultúra és tömegkultúra* című tanulmányban a szerző abból indul ki, hogy ma a tömegkultúra új virágkorát éljük, ami a demokráciaeszmény növekvő presztízsével magyarázható. Az egész írás intenciójára jellemző, hogy a szerző a mai helyzet realitásait maximálisan figyelembe véve töpreng a napjainkat egyre inkább befónó tömegkultúra elméleti befogadásának és leírásának lehetőségein. A tárgy történetének alapos és nagy ívű áttekintése a tizenkilencedik–huszadik század valamennyi lényeges tömegkulturális fejleményére kitér (nemcsak az irodalom, hanem a társzművészetek, a film, valamint a színház és a könnyűzene egyes részeire is). A magyar sajátosságok felvázolásával jelöli ki azokat a további szempontokat, amelyek nélkül nem lehet a hazai viszonyokat megérteni, például azt, hogy a tizenkilencedik század reformkori irodalmának elitjellegét a politikai szerepvállalás imperatívusza fedte el, valamint, hogy az ugyancsak a városiasodás következtében létrejött népiesség „keresztelte és elfedte a tömegirodalom térnyerését”. Arra is figyelmeztet, hogy népies és népszerű

nem volt azonos – a modern tömegirodalom a népies irodalommal párhuzamosan kezdett kialakulni. A városiasodással párhuzamosan terjedő tömegkultúra nyugati mintákat követett, ám míg a tizenkilencedik században elsőként az angol és francia magasirodalom alkotásait vette példaként, később a francia tömegkultúrát is bevonva igyekeztek korszerűsíteni a magyar városi kultúrát (Heltai Jenő francia sanzonok ihlette dalai, az operett). Külön figyelmet szentel a tanulmány a gyermek- és ifjúsági irodalomnak, amely befogadástélektani és olvasásszociológiai szempontból ugyancsak tömegirodalomként funkcionál, minthogy a közoktatásban populáris olvasási minták működtetik a nem populáris művek olvasását-befogadását is.

Habár nincs itt tér a tanulmány részletekbe menő ismertetésére, mégis érdemes a sok megszívlelendő kérdésfeltevésből, megállapításból ide idézni legalább azt, amelyik a magyar kultúra legnagyobb tehertételének tartja a kultúra és benne az irodalom „nagy sorskérdésekre” összpontosító vonulatának túlsúlyát, s ezzel összefüggésben a humor és a *l'art pour l'art* háttérbe szorítását. „Mintha a magyar irodalom jelesei csak a vigyázzállást fogadták volna el természetes beszédhelyzetként.” (158.) Mindez természetellenesen fékezte a népszerű műfajok egyenjogúként kezelését. A tanulmány záró alfejezetében a szerző egy korszerű, és a tömegkultúra mai létmódjából következő új esztétika alapelveit kísérli meg felvázolni. Nem lehet nem egyetérteni a tanulmányt záró helyzetértékeléssel: „[f]el kellene ismernünk, hogy napjaink horizontjából már nem az a kérdés, miként óvhatjuk meg az elhallgatás csendjétől a magas irodalmat, hanem általában és egyáltalán az irodalmat.” Az elit- és a tömegkultúra szembeállítása helyett „egy sokszínű, dinamikus kultúramodellben célszerű számba venni a lehetőségeket és a korlátokat. [...] Azon pedig valamenynyien csak nyerhetünk, ha az igényes tömegkultúra megpróbál felzárkózni az elitkultúra mögé.” (169.)

Ebben a fejezetben kapott helyet az a tanulmány is, amely azt a szemléletet vitatja, amely minden helyzetben a dialógus, a dialogikusság (az irodalomelméletben Bahtyin regényteóriájára és a gadameri hatáselméletre visszavezethető) feltétlen primátusát vallja. *A monológ védelmében, Platónra hivatkozva* című fejtegetés kiindulásként rámutat, mennyire fontos a drámai monológ, amely „először tette művészileg láthatóvá a külvilág elől gondosan eltitkolt emberi szándékokat és indítékokat”, valamint „a belső beszéd megjelenítésének történelmi jelentőségét az individualitásról alkotott tudásunk alakulása szempontjából.” (102) *A lakoma* elemzésével bizonyítja, hogy „a dialogikus alapszerkezeten belül milyen nagy jelentőségre tehet szert a monológ, illetve a monologikus struktúra.” (108) Végző soron pedig ideológikus leegyszerűsítésnek tekinti azt a beállítást, hogy a monologikusság pusztán az elzárkózó tudat sajátossága (109).

Az *Arcok, pályák, korrespondenciák* című fejezet írásainak többségét olvasva elsősorban azok kánonanalakító/korrigáló indíttatása tűnik szembe: a tanulmányok egy kialakult vagy megcsontosodott állapotot, értékrendet, nézetet vizsgálnak felül, és mutatnak rá a változtatás szükségességére. Az egyik ilyen csoportot olyan alkotókról és életművekről szóló tanulmányok alkotják, akik/amelyek nem tartoznak a

huszadik századi magyar irodalom fő vonulatába, és akikről/amelyekről Veres meggyőzően bizonyítja be, hogy ott lenne a helyük. Ide tartozik a Veres egyik nagy kedvencéről, Rejtőről szóló írás (akit ezúttal Karinthyval együtt mutat be, kiemelve, mi az, ami kettejüket összekapcsolja, és mi az, ami elválasztja őket egymástól). De ide sorolható a Szabó Dezső-tanulmány is, bár feltehető, hogy az írás születésében része lehetett annak a jogos felháborodásnak is, amelyet a politikának a közoktatásba – konkrétan a tananyag tartalmi elemeinek előírásába – való beavatkozása váltott ki. Mindenesetre Veres András egyszersmind ki is igazítja a szerzőről az irodalmi tudatban kialakult képet. Rámutat arra a tényre, hogy azok a szerzők, akiket ma a kultúrpolitika illetéktelen beavatkozásaként az iskolai kötelező tananyagba illesztenek (Szabó Dezső mellett Tormay Cécile, Nyíró József és Wass Albert) olyan nagyságrendű alkotók kárára, mint Kassák Lajos vagy Füst Milán, nyilvánvalóan nem műveik esztétikai értéke miatt kerülnek be a kánonba, hanem ideológiai megfontolásból, és megalapozatlanul hivatkoznak velük kapcsolatban „nemzeti konzervativizmusra”, valójában az itt felsorolt szerzők nemzeti radikálisok. Ezt a megkülönböztetést rendkívül fontosnak tartom már csak azért is, mert az egész *nemzetikonzervativizmusozás* nem más, mint annak a hivatalos nyilvánosság fórumain terjesztett nyelvi manipulációnak a része, amely ezzel a tisztcsengésű terminussal próbálja szalonképessé tenni a jobb helyeken szalonképtelen (megint csak eufemizmussal szólva) „radikalizmust”. Veres Mannheim Károly konzervativizmusfelfogására hivatkozva mutat rá konzervativizmus és radikalizmus különbségére: „míg a konzervatív ideológiát a hajdani tradicionális értékek problematikussá válása hívta életre, addig a nemzeti radikalizmust a konzervativizmus tehetetlensége, hitelvesztése. Amikor már nem elegendő a hagyományos értékrend fenntartásának előnyeire hivatkozni, hanem újra kell teremteni (akár erőszakkal is) azt a világot, amelyben ez az értékrend érvényesül.” (198.) Másrészt korrigálja a szerzőről kialakult nézetet, mely szerint 1919-ben elárulta liberális és avantgárd szövetségeseit. Ezzel szemben bebizonyítja, hogy „az 1912 körül kialakított konzervatív-rendi, majd a világháború alatt ebből kinőtt nemzeti radikális álláspontjához mindvégig hű maradt.” (206.) Ugyancsak a kánon korrigálásának szándéka vezette a szerzőt a Molnár Ferenc korai regényeit bemutató tanulmány írásakor. A *Kísértés és katasztrófa: Molnár Ferenc korai regényei* című szöveg öt korai Molnár-regény értelmezésével bizonyítja, hogy igaztalan kizárólag világsikert befutott drámaszerzőként számontartani, s *A Pál utcai fiúk* mellett e korai regények számos vonásuknak köszönhetően (a nők ábrázolása, a satirikus társadalomrajz, a korrupt politikuskárda bemutatása) időtálló értéket képviselnek. Az ugyanebben a fejezetben olvasható, a József Attila- és Pilinszky-költészet egzisztencialista (vagy legalábbis annak olvasható) elemeit firtató tanulmány egy, a szakma mai állása szerint nem megválaszolható kérdésre mutat rá: nem tudhatjuk, hol vannak ezeknek a szellemi forrásai a két költőnél.

Konrád György nagy ívű pályaképe, a Vekerdy László Németh László-képét és az íróhoz fűződő viszonyát elemző tanulmány viszont – az Antonionira emlékező írással együtt – legalább annyira illenének a következő fejezet tematikájához is. Konrád

György nemcsak Veres akadémiai doktori disszertációjának témája volt, hanem a szerző személyes kedvence, akinek életműve a hatvanas évek óta foglalkoztatta. Az itt olvasható kitűnő pályaképből is kitűnik az autonómiát és a szabadságot ritka következetességgel megtestesítő alkotó ember iránti szimpátiája. Vekerdyhez a szerzőt személyes ismeretség fűzte (szomszédok voltak), a nagy olasz filmrendező pedig évtizedek óta változatlanul kedvenc rendezője. Ezekben az írásokon keresztül ugyanúgy átüt a személyesség, mint ahogyan a következő, *Halottak idézése, személyes ügyeim* című fejezet rövidebb-hosszabb esszéiben, a gyakorta nekrológként publikált, majd kiegészített, pályaképekké bővített emlékezésekben. Ezek a mesterekről, volt tanárokról, kollégákról és barátokról írt szövegek pedig egyszerre hozzák közelebb azokat, akiknek emléket állítanak, magát a szerzőt, valamint az adott korszakot, amelyet felidéznak. A Földes Lászlóról, Márkus Györgyről, Török Endréről vagy Németh G. Béláról, illetve Bojtár Endréről és Szegedy-Maszák Mihályról szóló írások nemcsak emléket állítanak annak, akiről a szöveg szól, hanem lényeges mozzanatokat tesznek hozzá Veres tudósi-emberi portréjához is. Nem utolsósorban pedig ezek is kordokumentumok, amelyekből a huszadik század második felében, a huszonegyedik században Magyarországon élő humán értelmiségének szellemi arculatára láthatunk rá egy sajátos metszetben. Az e kötetben sokféle alakban megmutatkozó személyesség (elkötelezettség személyek, felfogások, irányok, eszmék, alkotók, életművek iránt, illetve mellett), úgy is mint intellektuális, lelki, érzelmi érintettség, sajátos árnyalatot ad e munkának, a szerző személyének pedig új vonásait engedi látni.

TÉREY TEREI

– „A szellős térben és a szűk időben”: *Tanulmányok Térey Jánosról*. Szerkesztette: BALAJTHY Ágnes, MELHARDT Gergő és RADNAI Dániel Szabolcs. Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, 2023, 285 lap –

RADICS VIKTÓRIA

szabadúszó irodalomkritikus, esszéíró, műfordító

radicsria@gmail.com

Nem kívánom most minősíteni a Térey-kultuszt, amiről a bevezetőben a kötet szerkesztői is, felettébb disztingváltan, említést tesznek; ez kultúrpolitikai téma, a konferenciakötet nem foglalkozik ilyen trivialitásokkal, annál inkább elmerül Térey János koherens, meglepő tudatossággal és becsvággal épített – ha nem is felépített, mert hiszen hirtelen derékba tört – életművében. Az egyes művek, műcsoportok, különleges műfajok elemzése mellett átfogó jellegű tanulmányok is olvashatók az oeuvre jellegzetességeiről, egyes aspektusairól, problematikáiról. Kevésbé érintették az előadók az opusok tanulságait, mert ezek a tanulmányok nem kritikai szelleműek – noha annak idején Térey több műve viták keresztüztüzebe került –, hanem analitikusak vagy szintetizáló igényűek, és a méltatás az alaptónusuk; az irodalomtudomány és a kritika még mindig távol esik egymástól, mintha ennek így kellene lennie.

Valamennyi előadó-tanulmányíró megegyezik abban, hogy Térey János tragikus módon megszakadt életműve az ezredforduló magyar irodalmában kimagasló jelentőségű és sok továbbgondolni – továbbírni? – való tartalommal és formával terhes; mivel sosem lett „kész”, annál több nyitott kérdést hagyott maga után. Irodalmi művei erőteljesen, netán kifejezetten közéleti jellegűek voltak, a jelenkori magyar társadalom és kultúra problémáival foglalkoztak (az alanyi költészet már-már kimaradt nála, vagy maszkkal fedetten bújt csak elő) – kérdés, hogy öt évvel a halála után ki folytatja a szépirodalomban az ilyen társadalmi, (meta)politikai kérdezést, legalábbis azon az oldalon, amely elutasítja az agresszív állami ideológia által erőltetett téziseket és sablonokat. Darvasi Ferenc, aki Térey posztumusz interjúkötetét szerkesztette, a tanulmánykötet végén közölt beszélgetésben azt mondja, hogy „a mellettünk lévő háború, a Covid, a klímakatasztrófa, Európa anyagi lecsúszása: annyira János tollára való témák” (278), s ezzel sejteti, hogy Térey János írói alkata, elhivatottsága – amint Esterházy Péteré is – ma hiányzik a szépirodalmi szcénából. Mintha ő lett volna az utolsó nagyra értékelhető „nemzeti” író, aki értelmét látta annak, hogy a vers, az epika, a dráma és az író mint értelmiségi aktívan beleszóljon a minden magyar állampolgár életét meghatározó dolgokba. Ebből a szempontból „hazában” gondolkodott, ámbár legfőbbképp a korszak elitjei érdekelték. Mi okból? Miért a Svábhegy lett a preokkupációja? Újra

kellene gondolni Magyarországon az elkötelezettség, angazsáltság kérdését, mint aminek a szépirodalomban és az irodalomkritikában is mégoly nagy jelentősége lenne.

A konferencia résztvevői közül Nemes Z. Márió fókuszál az életmű ezen vonatkozásaira, kifejezetten „hungarofuturista” szemszögből, amivel mintha idézőjelbe tenné a saját véleményét, ehelyett, kritikáját tompítandó, a HUF csoport madárnyelvén beszél, mégis az ő szövege a kötet egyetlen kritikus szellemű írása. Bazsányi Sándor szépen, de haloványan ír Térey közéleti szerepfelfogásáról, a „hídember”-szerepről, ennek kultúraközvetítő vetületeiről, amit a költő-értelmiségi később átfordít a talán kevésbé patetikus hangzó, párbeszédet szorgalmazó óhajba – ámbár, tegyük hozzá, ez is csak egy közhely, melynek nincs valósága. A közélet a kötet végén közölt két beszélgetésben kerül még szóba Térey színházi munkái és interjúi kapcsán, és némely tanulmány megemlíti a szerző *kockázatos* témaválasztásait.

A tanulmányok, lévén szó kifejezetten tudományos konferenciáról, majdnem mind műközpontúak. Amit tárgyalnak, az Térey János sokszínű, polifon költői nyelve, mely felfrissítette a magyar poézist és a drámát, műfaji újításai, hangnem-modulációi, a pátosz, az irónia, a szarkazmus új értelmezése és változatos nyelvi megnyilvánulásai. A költő sajátos, transznacionális térpoétikája a kommentátorok figyelmének előterében van – valóban ez volt a magának Térey vezetéknév választó szerző legnagyobb újítása. A térségi kontextus magától értetődően összefügg a történelmi revízióval, mint ezt Bengi László árnyaltan kifejti. Az életműben megjelenő terek egyszerre referenciálisak és imagináriusak, valóságok és metaforikusak, ezért is fontosak a „psichogeográfia”, a „palimpszeszt tér” és az „archeológiai várospoétika” fogalmak. Érdekes irodalomtudományi kérdés, hogy a valós tér hogyan alakul át irodalmi térré, nyelvi konstrukcióvá, és mint olvadnak bele az otthonosság/otthontalanság, ismerőség/idegenség, távoliség/közelség, köznapiság/mitikusság pszichés és szellemi momentumai, minőségei, sőt még a szakrális, vallási képzetek is. A térkezelés mögött mindazonáltal igen komoly építészeti, urbanisztikai, kultúrtörténeti kutatás, tudás áll. Térey nevelődési története városokhoz és városrészekhez kötött, a helyeknek nála emocionális és mentális jelentősége van, és ezt sikerült ábrázolnia. (Tolnai Ottó számára jelentenek még ilyen sokat – a Téreyénél jóval tágabb kontextusban – a terek. A versek epikus ívei, kerettörténetei is Tolnaihoz közelítik Téreyt.)

Fölösleges szörszálhasogatásnak tartom a kérdést, amin többen rágódnak, hogy minek nevezzük Térey főműveit, verses regénynek, verses epikának vagy maradjon „regény versekben”, hiszen az a lényeg, hogy ez a kihaltnak tekintett műfaj valóban megújult nála, és olvasóbarát szövegeket köszönhetnek neki az olvasók. Térey tudott mesélni és igyekezett túllépni a befogadhatatlanságig komplikált verselés fokán, annak ellenére, hogy a lapidarikusság, az enigmatikusság korábban őt is jellemezte. Kérdés marad, hogy beszélhetünk-e nála alkotói fejlődésről? Közösség felé fordulásról? A verseszéd retorizáltságát, sőt túlretorizáltságát, amiről többen is említést tesznek, nem lehet-e úgy is értelmezni, mint az olvasóval való kapcsolattartás óhaját? A drámaírás felé fordulása bizonyára arra vall, hogy közösséget – közönséget szeretett volna látni maga körül. Vajon ez a vágya, a kultuszon innen és túl, teljesült-e?

Nagy téma Térey iróniája és öniróniája, „posztiróniája”, mi több „poszt-posztmodern iróniája” is, mely a szerzők egybehangzó véleménye szerint termékeny többértelműségekhez vezet, de „az irónia detotalizációjáról” is beszélhetünk nála. Az egyik szerző, Smid Róbert „az irónia totális regressziójáról” beszél (109), ami a tanulmány nehézkes levezetései miatt homályos, ám izgalmas tétel marad. Smid és Z. Kovács Zoltán esetében az irodalomtudományos szaknyelvbe, annak is bizonyos móduszába való bezárkózás a párbeszéd-től való elzárkózás jele, ami mégoly érdekes mondanódjukat is elfulladásztja.

A tanulmányok kitérnek a Térey-féle szarkazmusra, szatirikus-parodisztikus hangvételre is, ami a társadalmi szatíra velejárója. Téreynél az önfelmagasztalás mint versbeszéd is képes szarkasztikussá válni, következésképp leleplezni a saját ürességet, tartalmatlanságot, a fásultságot. Ezért is kérdés marad, hogy Térey mennyire messzire ment el a társadalomkritikában, politikakritikában, nem torpant-e meg a téren. Mennyire jellemzi a „diszkurzív igazodási kényszer” (113)? Korai halála miatt, hiszen ötvenéves sem volt, nem tudott eljutni a teljes szuverenitásig, csupán, ahogy Nemes Z. Márió írja, „egy NER-telenített NER elképzelésének kísérlete”-ig (81). Sipos Balázs két írását kell elővenni, hogy világosan lássuk Térey társadalomszemléletének, (meta)-politikájának korlátait.¹

Többen foglalkoznak azzal is, hogy Térey hogy s mint bánt a közhelyekkel, sztereotípiákkal, hiszen e téren is újító volt. Felfigyelt arra, hogy a közhelyek két utat kínálnak: fennáll a másikkal való kommunikáció elakadásának veszélye, ugyanakkor a nyitottá válás lehetősége is. A köznapi beszéd, a populáris kultúra, az internetes és a menedzserzsargon, a pesti szleng stb. beemelése a költészetbe, egyáltalán az irodalmi szövegekbe egyértelműen jót tett a magyar irodalomnak, akárcsak korábban Kukorelly Endre „nyelvújítása”, és ma már nem újdonság, ha nyelvi rakoncátlankodásokkal találkozunk. Térey sosem engedett a sokszólamúságból, mindig keverte a nyelvi regisztereket és ezáltal jófajta feszültséget léptetett életbe a nyelven belül, a vulgáristól a fenségesig, az élőbeszéd lazaságától a hagyományos költői beszéd veretességéig és a bibliai gondolkodásmód nyelvezetéig sokféle skálán tudott játszani. Nyitva marad a kérdés, hogy a művészetének van-e transzcendens távlata? („A NER transzcendentális jelöltjén” kívül, hogy ismét Nemes Z.-t idézzem.) A táj mindenestre „Isten utolsó ujjlenyomata” maradt számára; kontemplatív tájszemlélete további kutatásokat kíván.

Térey „katasztrófa-költészetet” művelt, a klimatikus disztópiának is könyvet szentelt – vajon opusai közt ezek a „pszeudoutópiák” a legaktuálisabbak? A történelmi katalizmák – jelenkori disztópia fesztáv egészen biztos meghatározó koordináta az oeuvre-ben. A téropétikájához kapcsolódik a történelmi katalizmák markáns jelzése

¹ Lásd SÍPOS Balázs, „Az önfelmentés retorikája. Imaginárius szövegdrótok Térey János *A Legkisebb Jégkorszak* című művében”, *Jelenkor* 59, 2. sz. (2016): 213–221, és a *Mércén* olvasható szövegét: „A Térey Kft., avagy az utolsó nem költő: Metapolitikáról és egy posztumusz verseskötetről”, hozzáférés 2024.09.14, <https://merce.hu/2020/05/24/a-terey-kft-avagy-az-utolso-nemzeti-kolto/>.

(és a romesztétika nála nemcsak negativitást hordoz), valamint a „fantazmatikus múlt” (vagyis a kitalált múlt) megidézése, avagy a szimulákrumok kritikája, amiben Térey erős volt. Ebben a témában is Nemes Z. Márió mondja a legtöbbet a „fantazmatikus identitásnarratívákról” és a „pszeudooperettvilágról”.

Minden Térey-olvasó tudja, hogy az életműben a szociológiai megragadásnak milyen fontos szerepe van, ám ebben bizonyára túl sok oldal jut a felső tízezernek, a neoliberais „high life” elitnek és az ő luxusesztétikájuknak, mintha a költőt lenyűgözte és fogva tartotta volna ez a fajta luxus és hanyag elegancia. Pályájának nyitánya egybeesett a rendszerváltozással, és izgalommal figyelte az új elit berobbanását. Mintha a politikus osztállyal szerencsétlenül összefonódott kortárs magyar burzsoázia, a menedzserosztály mögött kullogna a lézengő értelmiségi. A „gasztro-, divat- és designesztétika” ínycsiklandó lehet az olvasó számára, aki azonban hamarosan kénytelen észrevenni ennek geil ürességét. Az alsóbb társadalmi rétegek nem lépték át a szerző ingerküszöbét, szociális érzékenysége hiányos maradt, ezért nagy kérdés, hogy beszélhetünk-e nála realizmusról, netán újrealizmusról. Nem féloldalas realizmus-e ez? Hogy a sokak által kultivált szegénységirodalom mellett nála megszületett a felső tízezer választékos iróniával ábrázolt tablója, az mindenesetre a kortárs irodalom vívmányának tekinthető.

A kötet sokat foglalkozik Térey drámaival, a wagneri hagyomány felkarolásával, a parafrázisdrámákkal, a misztériumdráma fölelevenítésével – a szerző életművének drámai része alaposan feldolgozott és terminológiailag is tisztázottnak tekinthető, s hogy ezek a „színházi radikalizmusról” tanúskodó drámák mennyire (nem) illenek bele a magyarországi színházi világba, arról a kötet végén közölt beszélgetésből lehet informálódni, amelyben Térey „csodálatos fordításai” (241) sem maradnak említés nélkül. Ami kimaradt, az a polgári szalondrámáknak és a svábhgyei luxusban élő újjgazdagok dramolettjeinek összehasonlítása.

A fentiek során szándékosan nem említettem név szerint mindegyik tanulmány szerzőjét, mert egy konferencia a közös munka, az együttgondolkodás terepe kellene, hogy legyen: olyan hely, ahol az eltérő megközelítések találkoznak, és ahol a résztvevők közösen kísérlik meg egy életmű áttekintését, felmérését vagy egy-egy problémakör izgalmas kifejtését. Ez a mostani, 2022 októberében megrendezett konferencia volt az első Téreynek szentelt tanácskozás, melyen tizenhárom irodalomtudós vett részt, a kötetben való megjelenés sorrendjében: Bengi László, Szirák Péter, Bodroghi Csilla, Z. Kovács Zoltán, Nemes Z. Márió, Smid Róbert, Oláh Szabolcs, Bazsányi Sándor, Hegyi Dániel Tibor, Maczák Ibolya, Osztrólczyk Sarolta, Sebestyén Attila és Valastyán Tamás. Ők mind támaszkodtak az *Erővonalak* című 2009-ben megjelent tanulmány- és kritikakötetre, a legtöbbet idézett irodalomtudósok, irodalomtörténészek pedig Margócsy István, Balajthy Ágnes, Melhardt Gergő, Bárány Tibor és Márton László. A kötet végén közölt két beszélgetés résztvevői: Kovács Krisztina, Papp András, Tasnádi Bence, Tompa Andrea (színházi témában), valamint Darvasi Ferenc, Kormos Lili és Nagygyéci Kovács József (az interjúkötet témájában). A Petőfi Irodalmi Múzeum kiadásában online formában megjelent tanulmánykötet

mindent egybevéve igazolja, hogy Térey János korszakos költő volt, akinek a sors csupán három évtizedet engedélyezett az irodalmi munkára, melynek gócpontjai máig inspiratívak tudnak lenni, ha a kritikusok segítenek jó kérdéseket föltenni. Az előszóban a szerkesztők azt írták, hogy a kötet a kultikus fejlemények „mellé” teszi meg hozzájárulását, azonban a kultusz *ellenében* elkelve a kritika is, mivel a kultusz pont olyan groteszk „fejleményekhez”, elitizmushoz, a menedzsermentális támogatásához, az irodalom politikai kihasználásához vezet, amelyeket éppen Térey bírált szóban és írásban. Ahogy Valastyán Tamás írja: „a magyar irodalomban az írókat, költőket illető hagiológiai felmitizálás éppen olyan veszélyeket képes rejteni magában, mint a teljes feledés. [...] vigyázzunk az emlékezéssel, mementoállítással, mert a benne rejlő nagy veszély az, hogy éppen az válik olvashatatlanná, akire, amire emlékezünk” (241).

Ugyanakkor olyan érzékeny, az irodalomelméleti fontolgatásokon túlmutató, beleérző elemzésekre is szükség mutatkozik, amelyet Bodroghi Csillától olvashatunk ebben a kötetben a *Protokollról (Hegyek és katlanok: Egy válság topográfija)*. Az irodalomtudósnak arra is válaszolnia kell, hogy miért *szeretünk* egy-egy művet vagy annak valamely aspektusát. Valastyán Tamás ezt az utat választotta, *A tranzitív olvasás alakzatai: Ahogyan Borbély Szilárd és Térey János egymást olvassa* című tanulmánya a kötet másik legszebb dolgozata, melyben Barthes nyomán bevezeti a „tranzitív olvasás”, „az olvasás általi átjártság” fogalmát, amelyek szerintem az írásra is kiterjeszthetők, és közelebb vihetnek bennünket Térey és a hagyomány kapcsolatának megértéséhez is, hiszen őt a hagyomány általi átjártság jellemezte, miközben a legmaibb jelenségek ábrázolásával küszködött.

A konferenciakötetben számos verselemzéssel is találkozhatunk, kiemelném a *Hadrianus Redivivus* hosszúvers nagyon alapos analízisét Oláh Szabolcs tollából és „a feléléstés aposztrofikus poétiákájáról” meg a „létesítő nyelvről” mondottakat, valamint Bazsányi Sándor *Perszephoné levele*-elemzését. Hiányzik azonban a *Káli holtak* és a memoártöredékek felmérése, az utóbbiban olvasható mikrotörténelem tüzetes szemügyre vétele; hogy Térey a nonfictionben is erős volt, arról Sebestyén Attila írt az építészeti, urbanisztikai cikkeket vizsgálva, ezek új aspektusból való számbavételét javasolva.

A tanulmánykötet idézetcíme telitalálat, meg is történt a „szellős terek” végiglátogatása és a szűkre mért életidőben keletkezett művek egy részének vizsgálata, elkezdődött a Térey-redivivus.

CSÁTH GÉZA MŰVEI ÉS ALAKJA A BEFOGADÁSTÖRTÉNET TŰKRÉBEN

– MAJOR Ágnes. *Csáth Géza atipikus kultusza: Biofikciók és adaptációk*. Budapest: Ráció Kiadó, 2023, 276 lap –

SÁGHY MIKLÓS

egyetemi docens

Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar

Vizuális Kultúra és Irodalomelmélet Tanszék

saghy.miklos@szte.hu

ORCID 0000 0002 3299 5837

Csáth Géza torzóban maradt szépírói életművének terjedelme nem túl nagy, s minősége sem egyenletes, ennek ellenére a hetvenes-nyolcvanas évektől kezdődően szűnni nem akaró érdeklődés irányul alkotásaira. Az író befogadástörténetének az is fontos és jól látható sajátossága, hogy munkáinak értékelése és értelmezése nem ritkán túl lép az esztétikai megközelítés – általánosságban a tudományosság – határain, valamint a különböző olvasatok az író alakját, életének (legendásított, mitizált) eseményeit is az interpretációs tér részévé teszik. A szakrális szóhasználatot idéző – azaz nem ellenőrizhető – értelmezői állítások, valamint a szerzőről leválasztott írói figura „felnagyítása” a Csáth alakját övező (bizonyos szempontból: elrejtő) markáns kultusz fő eljárásai. Major Ágnes *Csáth Géza atipikus kultusza: Biofikciók és adaptációk* című könyve egyfelől arra vállalkozik, hogy a szóban forgó kultusz kialakulását, működését és gyakorlatait vizsgálja, vagyis kultusztörténeti, -kritikai analízisnek veti alá a Csáth-recepciót, másfelől pedig a befogadástörténetnek azokat a művészi alkotásait veszi szemügyre, melyek az életművel dialógusba, értelmezői kapcsolatba lépnek, s így voltaképpen az életmű kanonizációjában és a kultusz építésében (is) jelentős szereppel bírnak.

A kötet első fejezete abból a fontos meglátásból indul ki, hogy a kultuszok nem feltétlen homogének, hiszen különböző korok, különböző kultikus gyakorlatok, olvasatok más és más elemeket emelhetnek ki az életműből, életrajzból, és szándékaiknak, előfeltevéseiknek megfelelően más és más értelmeket, jelentéseket kapcsolhatnak azokhoz. Az írói kultuszépítések gyakori mozgatórugója a nacionalizmus, a nemzetépítő, -egyesítő író megalkotásának szándéka, mindazonáltal Csáth apolitikus, nehezen kisajátítható művei ezt a megközelítést látszólag nem teszik lehetővé. Ennek ellenére alakja, szépírói munkái – szabadkai származása miatt – a délvidéki, bácskai magyar identitás építésének az alapjává tudtak válni, mégpedig azért – írja Major –, mert „Csáthnak a magyar irodalmi kánonban betöltött helye, (jobbára) marginális

helyzete homológ viszonyba helyezhető a délvidéki, vajdasági magyarság helyzetével – a magyarság egészében. Az ezzel való azonosulás – bizonyos években, bizonyos történelmi események hatására – pedig elősegítheti a lokális kultusz kialakulását és megerősödését”, „a kisebbségi lét megszövegezését”, nyelvi meghatározását (15–16). A Csáth halálát követő nekrológok, korabeli megemlékezések felidézésével pedig azt mutatja meg a kötet szerzője, hogy miképpen jelenik meg ezekben az írásokban Csáth és a magyar sors párhuzama, miképpen válik az író élete és halála „magyar tragédiává”, „Magyarország drámájává” (17). Persze, folytatódik a gondolatmenet, ez a párhuzam korántsem válik a kultusz meghatározó értelmezésévé oly módon például, mint amiképpen Ady Endre életművének kultikus értelmezése „a bohém életviteléről és szabados szexuális életéről árulkodó szifilisz tényét” összekapcsolja a nemzet „betegségével” (24). Eszerint ugyanis Ady halálos nyavalyája „nem az életmódjából következett: egészségi állapota mintegy ösztönösen rezonált a nemzet bajaira” (25).

Csáth szubverzív élettörténetének – a nekrológokat leszámítva – ilyen újraértelmezésére, újrakeretezésére a befogadástörténetben nem találunk példát, hiszen a kultikus olvasatokban éppen a normasértés, a normától való eltérés válik – fordított módon – értékké, interpretációt meghatározó szervezőelvvé. Mészöly Miklós például *Az elmebetegségek pszichikus mechanizmusa* című kötet 1978-as újrakiadásához írt előszavában vélekedik úgy, hogy Csáth önpusztító életmódja valójában a megismerés bátrabb, leplezetlenebb formáját jelenti (a pszichózisba menekülő G. kisasszonnyal szemben): Csáth „az »egészség« reflexeit feszíti az elviselhetetlenség határáig: úgy utasít vissza minden lépést, mint a legkönyörtelenebb távcső vagy mikroszkóp: nem ismer határt. [...] Nem ködösít. Nem menekül. Szüntelenül és a legvégsőig »kiteszi« magát – miközben az ép-egészséges értelmét ütközteti meg mindazzal, amire a ráció sehogy vagy csak kényszeredetten kínál megoldást. [...] Arról a leplezésről mond le, ami szükséges ahhoz, hogy ne legyünk áldozatai a nietzschei élménynek: aki túl sokáig néz a szakadékba, beleszédül.”¹

A legvégsőig elmenő, az élet sötét oldalára átlépő író történetében a fausti alku is felismerhető – írja Major –, hiszen Csáth morfinizmusa „bizonyos értelemben szerződés-kötés az ördöggel, amely előírászerűen teljes katasztrófához és biztos bukáshoz vezet. Ez pedig összekapcsolható a modern művész képzetére épülő kultuszokkal, melyeknek »hősei« már a dekadens, deviáns, kicsapongó életvitelt folytató alkotók lesznek [...]. Csáth a modernség szerzőjeként tökéletesen beleillik a társadalomból kilógó, szélsőséges helyzeteket megtapasztaló, magányos művész jelentőségéről alkotott képbe” (26). S mindennek a hetvenes–nyolcvanas években, vagyis az író újrafelfedezésének idején különös jelentősége volt, hiszen a diktatúra kényszerei, korlátai között a művészi önpusztítás az „ellenállás” formájaként értékkel telítődött, sőt, felmagasztosult. Z. Varga Zoltán Csáth kultuszának ezt az aspektusát így jellemzi: „egy olyan nemzedék tűzte zászlajára Csáth életművét – s még inkább

¹ MÉSZÖLY Miklós, „Előszó”, in CSÁTH Géza, *Egy elmebeteg nő naplója* (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1978), 18–19.

sorsát –, melynek az ismert politikai helyzet beszűkítette jövőképét, mely az önpusztító értelmiségi magatartást heroizmusként értelmezte. Csáth képe a szenvedő ember képe, az áldozaté, aki egy ellenséges és rosszul berendezett világban önként vállalja, sőt sietteti a szükségszerű bukást, akinek szenvedéstörténete végül üdvtörténetté válik.”² Ilyenformán Csáth (korai) sorstársává válhatott például Hajnóczy Péternek vagy Petri Györgynek, tágabb értelemben pedig minden önpusztító írónak és művésznek, sőt, – amiképpen erre Major rámutat – a hatvanas évek rock and roll sztárjainak is, akik a „live fast, die young” életvitelt és életérzést testesítették meg, nevezetesen Janis Joplinnak, Jim Morrisonnak vagy éppen Jimi Hendrixnek.

A hetvenes–nyolcvanas évekbeli Csáth-recepcióval (kultuszépítéssel) kapcsolatban még egy fontos párhuzamra hívja fel Major Ágnes a figyelmet – elsősorban Nádas Péter, illetve Esterházy Péter írásait idézve –, nevezetesen arra, hogy rokonság figyelhető meg Csáthnak a morfinizmusát tematizáló szövegei és a neoavantgárd képviselőjének, Hajas Tibornak a naplói között, hisz mindkettő zavarba ejtő, „botrányos” szöveg, jöllehet az irodalomra, művészetekre gyakorolt hatásuk megkérdőjelezhetetlen. E rokonság egy újabb (neoavantgárdot érintő) motivációra mutathat rá az író kultuszépítésével kapcsolatban, hisz „ezekben a szövegekben [ti. a Csáth-naplókban – S. M.] benne foglaltatik a transzgresszív írásmódoknak tulajdonított (neo)avantgárd jelentőség: a létezés valódi, tragikus mélységének megpillantása és az arra adott groteszk, torz, (ön)pusztító, a művészet és az élet viszonyát, az erkölcsi szempontokat tekintve határátlépő válaszok” (22).

Fontos azonban hangsúlyozni, hogy a szóban forgó kötet nem pusztán a Csáth-kultusz összetevőit, gyakorlatait írja le, hanem arra is rámutat – amiképpen ezt a cím is jelzi –, hogy mennyire *atipikus* ez a kultusz. Kétségtelen, hogy Csáth Gézát határátlépő, szubverzív életvitele alapján igencsak nehéz szentté avatni, azaz szakrális retorikát, szóhasználatot alkalmazó diskurzusba ágyazni. Holott az írói kultuszok látszólag fontos, ha nem elengedhetetlen része az a szinte vallásos áhítat, mely az alkotó személyét (és műveit) feltétlen példaértékűnek, magasabb rendűnek tekinti. Major munkájának meghatározó újdonsága, hogy rávilágít, az irodalmi kultusz működhet akár atipikus módon is, gondolatmenete pedig szemléletesen és meggyőzően mutatja be, miképpen válik az író bukástörténete, pokoljárása fontossá és példaértékűvé – többek közt a fentebb vázolt módokon – a hetvenes-nyolcvanas évek újrafelfedezésétől kezdődően egészen napjainkig, és hogy az író kultuszában miképpen keverednek atipikus és ambivalens módon a tisztelet, az ironia vagy akár a szánalom alakzatai is (23).

Az első fejezet a kultusz történeti vizsgálatokat követően részletesen bemutatja a Csáth-életmű kiadásának és irodalomtörténeti recepciójának főbb állomásait. Ez utóbbiak persze korántsem függetlenek az előbbtől, hisz a szóban forgó alfejezet érdekfeszítően vázolja, hogy a Csáth-művek megjelenés- és kiadástörténete mikép-

² Z. VARGA Zoltán, „Az élet írója: Kultusz és önéletrajz Csáth Géza 1912/13-as naplóiban”, *Napút* 11, 6. sz. (2009): 62–72, 63.

pen befolyásolta magának a kultusznak az alakulását. Az író halálát követő évtizedekben az életmű újabb kiadások hiányában nehezen hozzáférhetővé vált, és ezért a Csáthról való beszéd és gondolkodás a bennfentesség (Németh László szavával a sznobéria) körébe tartozott. Az író „műveit és alakját körüllegő kultusz tehát a titkosság, az elérhetetlenség, a megszerezhetetlenség működtette, azok a kiváltságosok pedig, akik számára mégis elérhetővé váltak az írások, egyfajta beavatásrítuson átesve váltak részesévé a titkos kultusznak” (35). 1964-ben jelent meg Illés Endre szerkesztésében *A varázsló halála* című kötet, mely újra hozzáférhetővé tette a „kis példányszámú első kiadások legjelentősebb novelláit” (37), így orvosolva a művek fizikai jelenlétének hiányát. A kiadás- és recepciótörténet következő fontos állomása *Az elmebetegségek pszichikus mechanizmusa* című kötet újrapublikálása 1978-ban *Egy elmebeteg nő naplója (Csáth Géza ismeretlen orvosi tanulmánya)* címen. A könyv a Magvető Kiadó perifériára szorult, elfeledett művek rekanonizálását célzó Magyar Tallózó sorozatában jelent meg Mészöly Miklós (korábban idézett) előszavával, Buda Béla és Szajbély Mihály tanulmányaival. E kötetnek, valamint a nyolcvanas évek végén (először folyóiratban majd később könyvformában is) napvilágot látott 1912–13-as évekről számot adó naplónak – mutat rá meggyőző alapossgal Major – nagy szerepe volt a Csáth-kultusz alakításában a nyolcvanas években.

A kilencvenes évektől napjainkig folyamatos az életmű darabjainak a kiadása – a szép-irodalmi művek elsősorban Szajbély Mihály, míg a levelezés Dér Zoltán és Beszédes Valéria szerkesztésében –, a „gyarapodó” életmű pedig több konferenciát, folyóirat-számot, kötetet inspirált – s mindezeket részletesen bemutatja, ismerteti a *Csáth Géza atipikus kultusza* című kötet. Érdekessége még ennek a fejezetnek, hogy az 1945 utáni irodalomtankönyvek áttekintésével Csáth közoktatásban megjelenő képét, recepcióját is vizsgálja, már ha ilyesmi egyáltalán felbukkan azokban, hiszen a hetvenes-nyolcvanas éveket megelőzően – vagyis Csáth vázolt újakanonizálása előtt – nem is említik az író. A későbbiekben is együtt halad a tankönyvírás a recepciótörténettel, azaz Csáth középiskolai jelenléte – vonja le a következtetést Major – alapvetően átfedésben van a recepciótörténet alakulásával. E párhuzam azonosítása persze nem meglepő eredmény, mindenesetre a közoktatási tananyagok bevonása a befogadástörténet vizsgálatába egyáltalán nem elhanyagolható, sőt, fontos szempont, hisz az oktatáspolitikai nem feltétlen követi az irodalomtudományi diskurzusokban megjelenő preferenciákat és kánonjavaslatokat, így akár más úton is járhatnának.

Az első fejezet külön részben tárgyalja az életmű hozzáférhetővé válásának *művészekre* gyakorolt hatását. A befogadástörténet szétválasztása irodalomtörténeti és művészeti recepcióra (melyeket külön-külön alfejezetekben tárgyal a kötet) annyiban persze indokolt, hogy a szerző könyvének második felében, az esettanulmányokat bemutató nagy fejezetben kizárólag szépirodalomban, filmen megfogalmazott, illetve színházi produkcióban és képregényben színre vitt Csáth-értelmezéseket tárgyal. Ezeket ugyanúgy az értelmező, kultuszépítő diskurzus részének tekinti – joggal persze –, mint a professzionális és laikus olvasatokat (melyek ugyanakkor nem eredményeztek újabb műalkotásokat). A Csáth életére és műveire utaló „irodalmi, filmes

és képzőművészeti hivatkozások sokasága” ugyanis – állítja e fejezet összegzése – „olyan recepciótörténeti folyamattá áll össze, amely a tiszteletadás gesztusát sajátos módon értelmezve egy kultikus diskurzus részeként is elgondolható” (71). A „hivatkozások sokasága” kifejezés nem retorikai túlzás, hisz *A Csáth-életmű hozzáférhetővé válásának következményei* című alfejezet bemutat egy táblázatot, mely fölöttébb hosszú listát tartalmaz a különböző művészeti ágakban létrejött alkotásokról. A nem kevés gyűjtőmunkát igénylő, évszám szerinti felsorolás mellett egy másik oszlopban a Csáth halála után megjelent szövegkiadások listáját találjuk ugyancsak időrendben. A két oszlop együttesen jól mutatja (s jobban átláthatóvá teszi), hogy a kiadástörténet élénkülése milyen nagy mértékben összefüggött a művészi reflexiók sokasodásával, bár joggal feltételezhető, hogy a fokozódó érdeklődés Csáth iránt a különböző művészeti ágakban a szövegkiadásokra is serkentőleg hatott vissza.

Második nagy fejezete, az esettanulmányokat tartalmazó része a könyvnek két egységre oszlik: az elsőben azoknak a Csáthra reflektáló műveknek az elemzéseit olvashatjuk, melyekben az író alakja a történet szereplőjévé válik, és ezeket nevezi Major biofikcióknak; a másodikba Csáth szépirodalmi műveinek (novelláinak, színműveinek) az adaptációit vizsgáló alfejezetek kerültek. A biofikció még nem elfogadott terminusa a magyar irodalomtudományi diskurzusnak, ezért a könyv e fogalom bevezetésére tesz javaslatot. Az ésszerű indoklás két okból gondolja jobbnak, pontosabbnak a *biofikciót* az életrajzi regény és a regényes életrajz műfaji jelölőinél. Egyfelől az új terminus nem hordozza azokat a pejoratív előítéleteket, melyeket részben Lukács György fogalmazott meg, amikor a kor társadalmi valóságának objektív megragadására alkalmatlannak találta az életrajzi regényt, részben pedig a tömegigényeket kiszolgáló életrajzi ponyvák dömpingje idézett elő. Másfelől – s számomra ez a meggyőzőbb érv – a biofikció jelentéskörébe nemcsak a regények, hanem a filmek, színművek, szóval a más művészeti ágakban született – írókat, alkotókat színre vivő, a fikció részévé tevő – alkotások is beletartoznak. A fogalom ilyen irányú kiterjesztésére már csak azért is szüksége van a szerzőnek, mert a biofikciókat elemző fejezet az irodalmi alkotások mellett Szász János *Ópium* (2007) című filmadaptációját is vizsgálat tárgyává teszi.

Az elemzett művek nem véletlenszerűen, hanem annak szándékával lettek kiválasztva, hogy egymás kontextusába helyezett interpretációjuk kirajzolja és megmutassa: a különböző évtizedekben, a kiadástörténet függvényében miképpen alakult Csáth befogadástörténete, atipikus kultusza. Esterházy Péter *Függő* (1981) és *Csáth Géza fantasztikus élete* (1987) című szövegei, valamint Tolnai Ottó *Árvacsáth* (1992) versciklusa a nyolcvanas-kilencvenes évek fordulójának, vagyis annak az időszaknak a Csáth-képét határozták meg, amikor az 1912–13-as napló, a levelezések még nem voltak mindenki számára hozzáférhetőek. Esterházy nevezett műveiben Csáth első-sorban Kosztolányi Dezső alakján keresztül, szorosan hozzá kapcsolódva jelenik meg, a színrevitele pedig már önmagában is egy olyan legitimáló gesztus volt Esterházy részéről, mely a szocialista irodalomtörténet-írással szembeni ellenkánon részévé tette az újralfedezett író. Major Ágnes szemléletes példákkal mutatja be, hogy

Csáth ábrázolását mily nagy mértékben meghatározza Esterházynál az unokabáty, Kosztolányi Csáth-képe, és azt is meggyőzően bizonyítja – a *Csáth Géza fantasztikus élete* elemzésével –, hogy a gépiratban olvasott naplók határátlépő magatartást és túlhajsolt szexualitást színre vivő sorai „a magyar irodalom történetének prudériájával szemben Esterházy számára minden bizonnyal üdítően és felszabadítóan hatottak [...] és ösztönzést is találhatott bennük saját törekvéseihez” (110).

Tolnai *árvacsáth* kötetében szintén együtt bukkan fel a két szabadkai születésű író, Kosztolányi és Csáth. Alakjukat a versek a vajdasági, határon túli irodalom képviselőiként és szimbólumaiként viszik színre, és ennek megfelelően Csáth szenvedéstörténete, tragédiája a Vajdaság, Bácska (kollektív) sors történetével kapcsolódik össze. Mindazonáltal ez a lokalitás nem jelent perifériás helyzetet – írja Major –, hiszen Bácska Tolnai értelmezésében ugyanúgy lehet a modernitás, a szellemi élet központja, „mint a modernség nagy centrumai. Tolnai Csáthja vajdasági író, aki tökéletesen alkalmas arra, hogy írásművészete bizonyos kapcsolódási pontokon keresztül világ-irodalmi összefüggésekben is megközelíthető legyen” (127). A kultikus olvasatok fontos jellemzőjét, az író alakjának szakralizálását is felfedezi Major Tolnai kötetében – az önként vállalt szenvedések és halál alapján Krisztus és Csáth élettörténetének rokonítását –, mindazonáltal fontosnak látja hangsúlyozni, hogy a kultikus beszédmód elemei újra és újra demitizáló elemekkel keverednek a szövegekben (124), és ily módon mégsem válik Tolnai verseiben (maradéktalanul és reflektálatlanul) heroikus hőssé Csáth Géza.

Orbán János Dénes már ahhoz az írógenerációhoz tartozik, mely a kilencvenes években több kiadásban is olvashatta Csáth 1912–13-as éveiről tudósító naplóját, s ebből következően *A Nagy P (Csáth-hamis)* (2000) című prózáját, paródiáját már „a kilencvenes évek végi egyetemi szubkulturális” közegre (130) gyakorolt Csáth-hatás dokumentumaként olvassa Major. Az előszöveg alapos ismeretét feltételező paródia elsősorban a Csáth naplóiban tetten érhető megszállott rögzítékényszert, a számokba fojtott világképet és a hangsúlyosan maszkulin nézőpontot nagyítja fel a komikumig. A destruktív túlírás ellenére Orbán János Dénes Csáthot színre vivő prózáját mégiscsak kanonizáló (a kötet szóhasználatában: affirmatív) gesztusként értékeli Major, hiszen *A nagy P* humorának dekódolásához és értelmezéséhez elengedhetetlen az olvasói előismeret, azaz a paródia az előszövegre irányítja a figyelmet.

A közelmúlt két biofikciója, Lovas Ildikó *Spanyol menyasszony: lány, regény* (2007) és Németh Zoltán *Boldogságtelep, vetélőgépben: Csáth szeretője* (2011) azért érdekes a *Csáth Géza atipikus kultusza* című kötet számára, mert egészen új szempontokat, perspektívát vezetnek be az író (kultikus) befogadástörténetébe, nevezetesen a női nézőpontot. Lovas regénye Jónás Olga, Csáth feleségének elbeszélését is tartalmazza, Németh Zoltán pedig az író szeretőinek ad hangot verseiben. A *Spanyol menyasszony* narrátora feltárja kiszolgáltatott és megfélemlített helyzetét, hiszen Csáth „abszolút hatalomként” van jelen felesége életében, s a „bántalmazó kapcsolat szinte minden eleme azonosítható az Olga és Csáth viszonyát bemutató passzusokban” (149). A *Boldogságtelep, vetélőgépben* verseiben pedig azok a nők, szeretők szólalnak meg, akikről

az 1912–13-as időszakot felölelő naplókban a szélsőségesen maszkulin narrátor tárgyiasító módon beszél. Persze ez korántsem vádirat az író ellen, hisz Csáth és a nők hangjai nem válnak el élesen egymástól (a szeretők nem ritkán az írás és a szexualitás Csáthhoz köthető problémáit tematizálják), és a versek – mutat rá Major – döntően az érzéki szenvedély és szenvedés elválaszthatatlanságának alapvető problémáját viszik színre a nyelvi megismerés kérdéskörének egyidejű szóba hozásával (144). Az életrajzból ismert mellékszereplők fókuszba állítása, és jogos panaszaik megszólaltatása kétségtelenül alkalmas a Csáth-kultusz árnyalására, vagy ha tetszik, rombolására. Ehhez hasonlóan Esterházy ironikus távolságtartása, Orbán János Dénes paródiája, Csáth esendőségének részvételi ábrázolása Tolnainál, vagy Szász János ópiumfüggő, pszichoanalitikus főhősének képe a kultikus magasztalásnál jóval komplexebb, ambivalensebb módon viszonyul Csáth írói és életrajzi alakjához, s ezért tekinti ezeket a biofikciókat az atipikus kultuszépítés jellegzetes példáinak a kötet.

Az esettanulmányok második egysége (mely a *Médium- és kontextusváltások* fejezetcímet viseli) adaptációkat, vagyis olyan fikciós műveket vizsgál, melyek Csáth szépirodalmi alkotásait veszik alapul, s azokkal lépnek dialogikus, értelmezői viszonyba. Ennek megfelelően az interpretációk fókusza elsősorban esztétikai-poétikai sajátosságokra irányul, azaz nagyobb figyelem helyeződik arra, hogy miképpen élnek tovább (ha egyáltalán ez történik) a forrásszövegek motivikus, szimbolikus, stiláris és narratív jellemvonásai az adaptációban. Az elemzésre kijelölt művek három művészeti ágból – színház, film, képregény – kerültek a szóban forgó fejezetbe, így ezek az esettanulmányok a Csáth-alkotások irodalmon kívüli utóéletének némely sajátosságára is képesek rávilágítani. Fodor Tamás Csáth *Zách Klára* című drámáját értelmezte újra tragikomédia formájában 1996-ban. Major meggyőzően mutat rá arra, hogy az eredeti (csáthi) mű a Zách család kegyetlen lemészárlásának rejtélyes (balladai tömörségű) történetét analitikus drámává alakítja, Fodor interpretációja pedig ezt árnyalja tovább más, többek közt újabb Csáth-szövegek szellemes beépítésével a színműátiratába. Szász János *Witman fiúk* (1997) című adaptációját elemző alfejezet lényegi meglátása, hogy az *Anyagyilkosság* megfilmesítése során megváltozik a főszereplő testvérpár életkora. Azért is fontos ez az észrevétel, mert amíg a novellában a fiúk felettes énjének hiánya miatt nem alakul ki a lelkiismeretük, mely megátolhatta volna a gyilkosságot (túlságosan fiatal korukban halt meg ugyanis az apjuk), addig Szász filmjében már tizenévesek a főszereplők, amikor a családfe örök nyugalomra tér. A különböző életkorok és az ebből fakadó lelki folyamatok egészen más módon teszik olvashatóvá novellában és filmben a fiúk szörnyű tettét. Az utolsó esettanulmány Lakatos Istvánnak a *Fekete csönd* című novella alapján készült képregényét vizsgálja. Az interpretáció nagyon ötletesen azt ajánlja, hogy a bevett freudista értelmezések helyett, miszerint a *Fekete csönd* története voltaképpen egy rémálom leírása (annak minden következményével), tekintsük a novella narrátorát megbízhatónak, akinek ugyanakkor két énje van. A doppelgänger-motívum ugyanis megmagyarázná, hogy a szerető testvér, az elbeszélő, miképpen válik gyilkossá, gonosszá, amikor jön a fekete csönd, vagyis a sötét, ördögi énje. A tudathasadás tételezésén

alapuló olvasatot támogatja Lakatos képregénye is, hiszen annak szöveges részeiben az igeragok megváltoztatása – bizonyítja komparatív módszerekkel Major – a doppelgänger-motívumot, az énkettőzés jelenségét teszi tetten érhetővé.

Mindent egybevetve Major Ágnes könyve – mely az irodalomtörténet-írás, a művészi reflexió összefüggésrendszerében mutat rá a Csáth-kultusz alakulására – szemléletesen elemzi a különböző korok, eltérő befogadói horizontok meghatározó szerepét a befogadástörténet alakulásában, valamint annak döntő jelentőségét, hogy Csáth műveinek kiadásai – vagy éppen azok hiánya, gépiratos terjesztése – miképpen befolyásolták az íróról kialakult képet. Azt is meggyőzően bizonyítja a kötet, hogy Csáth élete és művei nem, vagy csak nagyon nehezen engednek a heroizálásnak, a szentté avatásnak, így esetében inkább atipikus kultuszról, azaz olyan ambivalens megközelítésekről beszélhetünk, melyek a vonzást és taszítást, a tiszteletadást és távolságtartást is egyaránt magukban foglalják. Többek közt éppen az atipikusság jelenségének leírása és beható elemzése miatt válhat a kultuszkutatók számára is érdekes, megfontolásra érdemes olvasmánnyá a szóban fogó munka. Az esettanulmányok nagy alapossággal (nem utolsósorban érdekesítő módon), több művészeti ág értő elemzésével mutatják be a Csáth-művek hatástörténetét, és ennek a jelentőségét az adja, hogy az irodalomtörténeti tanulmányok gyakorta nem veszik számításba az írónak és munkáinak (művészi) utóéletét. Holott éppen Csáth esetében – a kötetben bemutatott, táblázatban is összefoglalt – nagyszámú alkotói reflexió bizonyítja az író hatásának szünni nem akaró, folyamatos jelenlétét. Fontos még azt is látni, hogy az adaptációk elemzése nemcsak az alapul vett Csáth-műveket, hanem az azokkal dialógusba lépő alkotásokat is releváns, fontos jelenségekre rámutató módon vizsgálják, ennek következtében a fent nevezett írók, alkotók szakirodalmának gazdagításához is nagyban hozzájárulnak a könyv vonatkozó fejezetei.

